

T. C.

BURSA ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

SİYASET BİLİMİ VE KAMU YÖNETİMİ ANABİLİM DALI

YÖNETİM BİLİMLERİ BİLİM DALI

**NİZÂMÜLMÜLK VE SİYASETNÂME KAPSAMINDA TÜRK
SİYASAL AHLAKI VE YÖNETİM ANLAYIŞI**

(YÜKSEK LİSANS TEZİ)

Furkan KAYA

(701515026)

BURSA - 2019

T. C.

BURSA ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

SİYASET BİLİMİ VE KAMU YÖNETİMİ ANABİLİM DALI

YÖNETİM BİLİMLERİ BİLİM DALI

**NİZÂMÜLMÜLK VE SİYASETNÂME KAPSAMINDA TÜRK
SİYASAL AHLAKI VE YÖNETİM ANLAYIŞI**

(YÜKSEK LİSANS TEZİ)

Furkan KAYA

(701515026)

Danışman:

Prof. Dr. Bekir PARLAK

BURSA - 2019

TEZ ONAY SAYFASI

T. C.
ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜ'NE

Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Anabilim Dalı, Yönetim Bilimleri Bilim Dalı'nda 701515026 numaralı Furkan KAYA'nın hazırladığı "Nizâmülmülk ve Siyasetnâme Kapsamında Türk Siyasal Ahlakı ve Yönetim Anlayışı" konulu Yüksek Lisans Tezi ile ilgili tez savunma sınavı, 06/08/2019 günü 15.00 - 17.00 saatleri arasında yapılmış, sorulan sorulara alınan cevaplar sonunda adayın tezininbaşarılı..... (başarılı / başarısız) olduğunaoybirliği..... (oybirliği / oy çokluğu) ile karar verilmiştir.

Üye

Tez Danışmanı ve Sınav Komisyonu Başkanı

Prof. Dr. Bekir PARLAK

Bursa Uludağ Üniversitesi

neslihan sam

Üye

Prof. Dr. Neslihan SAM
Bursa Uludağ Üniversitesi

Fatih Demir

Üye

Doç. Dr. Fatih DEMİR
Manisa Celal Bayar Üniversitesi

Tarih 06/08/2019

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

YÜKSEK LİSANS İNTİHAL YAZILIM RAPORU

T.C.

ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

SİYASET BİLİMİ VE KAMU YÖNETİMİ ANABİLİM DALI BAŞKANLIĞI'NA

Tarih: 05/07/2019

Tez Başlığı / Konusu: **Nizâmülmülk ve Siyasetnâme Kapsamında Türk Siyasal Ahlakı ve Yönetim Anlayışı**

Yukarıda başlığı gösterilen tez çalışmamın a) Kapak sayfası, b) Giriş, c) Ana bölümler ve d) Sonuç kısımlarından oluşan toplam **194** sayfalık kısmına ilişkin, 05 /07/2019 tarihinde şahsım tarafından **Turnitin** adlı intihal tespit programından (Turnitin)* aşağıda belirtilen filtrelemeler uygulanarak alınmış olan özgünlük raporuna göre, tezimin benzerlik oranı **%19**'dur.

Uygulanan filtrelemeler:

- 1- Kaynakça hariç
- 2- Alıntılar hariç/dahil
- 3- 5 kelimedenden daha az örtüşme içeren metin kısımları dahil

Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tez Çalışması Özgünlük Raporu Alınması ve Kullanılması Uygulama Esasları'nı inceledim ve bu uygulama esaslarında belirtilen azami benzerlik oranlarına göre tez çalışmamın herhangi bir intihal içermediğini; aksinin tespit edileceği muhtemel durumda doğabilecek her türlü hukuki sorumluluğu kabul ettiğimi ve yukarıda vermiş olduğum bilgilerin doğru olduğunu beyan ederim.

Gereğini saygılarımla arz ederim.

Tarih ve İmza
05/07/2019

Adı Soyadı: FURKAN KAYA
Öğrenci No: 701515026
Anabilim Dalı: Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi
Programı: _____
Statüsü: Yüksek Lisans

Danışman

Prof. Dr. Bekir PARLAK

Tarih: 05/07/2019

YEMİN METNİ

Yüksek Lisans tezi olarak sunduğum “Nizâmülmülk ve Siyasetnâme Kapsamında Türk Siyasal Ahlakı ve Yönetim Anlayışı” başlıklı çalışmanın bilimsel araştırma, yazma ve etik kurallarına uygun olarak tarafımdan yazıldığına ve tezde yapılan bütün alıntıların kaynaklarının usulüne uygun olarak gösterildiğine, tezimde intihal ürünü cümle veya paragraflar bulunmadığına şerefim üzerine yemin ederim.

Tarih ve İmza

05/07/2019

Adı Soyadı: FURKAN KAYA
Öğrenci No: 701515026
Anabilim Dalı: Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi
Programı: Yüksek Lisans
Statüsü: Yüksek Lisans

ÖZET

Yazar Adı ve Soyadı	: Furkan KAYA
Üniversite	: Uludağ Üniversitesi
Enstitü	: Sosyal Bilimler Enstitüsü
Anabilim Dalı	: Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi
Bilim Dalı	: Yönetim Bilimleri
Tezin Niteliği	: Yüksek Lisans Tezi
Sayfa Sayısı	:
Mezuniyet Tarihi	: / / 2019
Tez Danışmanı	: Prof. Dr. Bekir PARLAK

NİZÂMÜLMÜLK VE SİYASETNÂME KAPSAMINDA TÜRK SİYASAL AHLAKI VE YÖNETİM ANLAYIŞI

Nizâmülmülk, Büyük Selçuklu Devleti devrinde yaşamış, Alparslan ve Melikşah dönemlerinde vezirlik yapmış ve devlet yönetiminde uzun yıllar etkili olmuş bir devlet adamıdır. Özellikle Melikşah döneminde devletin izlediği siyasette ve yönetiminde çok daha etkili olmuştur. Nizâmülmülk, Siyasetnâme adını verdiği ve elli bir fasıldan oluşan eserinde devlet yönetimi alanındaki görüşlerini dile getirmenin yanı sıra hükümdar, ordu, saray hayatı, devlet memurları, halk, ilim adamları, yöneticiler, din ve mezhep gibi pek çok konuyu ele almıştır. Bunun yanı sıra Nizâmülmülk, Siyasetnâme’de özellikle devletin başında bulunan hükümdar üzerinde önemle durmuş ve ona göre; hükümdar, adil, dürüst, cesur, cömert ve ahlaki açıdan pek çok özelliğe sahip olmalıdır. Özellikle hükümdarın adil olması konusu üzerinde titizlikle durmuş olan Nizâmülmülk, halk içinde adaleti ve devlet yönetiminde de ciddiyeti bir an olsun elden bırakmamış ve gerek yönetim alanında ve gerekse diğer konularda hükümdara tavsiyelerde bulunmuştur. Onun devlet yönetimi ve devletin yöneticilerine yönelik ortaya koyduğu kurallar Selçuklu devlet yönetiminde önemli değişimlere yol açmış ve uzun yıllar boyunca diğer Türk-İslam Devletlerini de etkilemiştir.

Bu kapsamda elinizde bulunan bu çalışmada ele alınacak konu; Nizâmülmülk ve Siyasetnâme adlı eseri ışığında, Büyük Selçuklu Devleti döneminde ki yönetim anlayışı çerçevesinde, Türk siyasal ahlakı ve yönetim

anlayışı üzerinde durularak eserin muhtevası kapsamında ahlak, adalet, kamu düzeni, yönetim, meşruiyet ve siyaset kavramları ele alınacaktır. Ayrıca Büyük Selçuklu Devleti döneminde Nizâmülmülk tarafından kaleme alınan Siyasetnâme'nin, hem Büyük Selçuklu Devleti'nin hem de diğer Selçuklu Devletlerinin siyasi ahlak ve devlet yönetim anlayışları üzerine olan etkisi ortaya konularak, Siyasetnâme'nin dönemin Türk siyasal ahlak anlayışına ve devlet yönetim geleneğine olan etkisi genel bir çalışma olarak ortaya konulmuş olacak.

Anahtar kelimeler:

Selçuklular, Nizâmülmülk, Siyasetnâme, Hükümdar, Siyaset, Ahlak, Adalet.

ABSTRACT

Name and Surname : Furkan KAYA
University : Uludag University
Institution : Social Science Institution
Field : Political Science and Public Administration
Branch : Management Sciences
Degree Awarded : Master
Page Number :
Degree Date : / / 2019
Supervisor : Prof. Dr. Bekir PARLAK

TURKISH POLITICAL ETHICS AND MANAGEMENT MENTALITY WITHIN THE CONTEXT OF NIZAMULMULK AND SIYASETNAME

Nizamülmülk, lived in the period of the Great Seljuk Empire, he was a vizier in the Alparslan and Melikshah eras, and he was a statesman who had been influential in state administration for many years. It has been much more effective in the politics and management of the state, especially in the period of Melikşah. Nizamülmülk, in his work which is called Siyasetname (Fifty-one chapters), discusses his views in the field of state administration and discusses many issues such as ruler, army, court life, civil servants, public, scholars, administrators, religion and sect. In addition; the Nizamülmülk, especially refer by the sovereign at the head of the state and according to Nizamülmülk; the ruler must have many characteristics, fair, honest, courageous, generous and moral. Nizamülmülk, which had meticulously stopped the issue of the fairness of the sovereign, did not give up justice for community and did not leave a moment of seriousness in the administration of the state and sometimes gave advice to the ruler in the management field, sometimes on other issues. His state administration and the rules of the state governors led to significant changes in the Seljuk state administration and for many years influenced other Turkish-Islamic States.

In this context, the subject to be discussed in this study; In the light of Nizamülmülk and Siyasetname, the concept of morality, justice, public order, administration, legitimacy and politics will be discussed within the framework of the management understanding of the Great Seljuk State period with emphasis on Turkish

political ethics and management approach. Moreover, the effect of Siyasetname, written by Nizamülmülk in the period of Great Seljuk State, on the political ethics and state administration understanding of both the Great Seljuk State and other Seljuk States, and the effect of Siyasetname on the Turkish political ethics and the state administration tradition of the period will be put forward as a general study.

Keywords:

Seljuks, Nizamülmülk, Siyasetname, Emperor, Politics, Ethics, Justice.

İÇİNDEKİLER

TEZ ONAY SAYFASI.....	ii
YÜKSEK LİSANS İNTİHAL YAZILIM RAPORU.....	iii
YEMİN METNİ	iv
ÖZET	v
ABSTRACT.....	vii
İÇİNDEKİLER	ix
KISALTMALAR	xv
GİRİŞ.....	1

BİRİNCİ BÖLÜM

KAVRAMSAL TEMELLENDİRME

1. DEVLET KAVRAMI	4
2. TÜRKLERDE DEVLET.....	7
2.1. TÜRK DEVLETİNİN UNSURLARI.....	8
2.1.1. Ülke (Uluş)	9
2.1.2. Halk (Kün)	9
2.1.3. Hâkimiyet (Egemenlik).....	10
2.1.4. Teşkilat.....	11
3. BÜYÜK SELÇUKLU DEVLETİ	12
3.1. BÜYÜK SELÇUKLU DEVLETİ'NİN KURULUŞU	12
3.2. BÜYÜK SELÇUKLU DEVLETİ'NİN YÜKSELİŞİ	17
3.3. BÜYÜK SELÇUKLU DEVLETİ'NİN ÇÖKÜŞÜ.....	20
3.4. BÜYÜK SELÇUKLU DEVLETİNİN ÇÖKÜŞÜYLE ORTAYA ÇIKAN DEVLETLER	23
3.4.1. Irak Selçukluları (1092 – 1194)	23
3.4.2. Kirman Selçukluları (1092 – 1187)	24

3.4.3. Suriye Selçukluları (1092 – 1117).....	24
3.4.4. Anadolu Selçukluları (1075 – 1308).....	24
4. BÜYÜK SELÇUKLU DEVLETİ'NİN DEVLET TEŞKİLÂTI VE YÖNETİM ANLAYIŞI.....	28
4.1. DEVLET İDARİ TEŞKİLÂTI	28
4.1.1. Devlet Yöneticileri.....	29
4.1.1.1. Hükümdar	29
4.1.1.1.1. Hükümdarın unvanları ve hâkimiyet alâmetleri	30
4.1.1.2. Vezir.....	35
4.1.1.3. Hükümet.....	36
4.1.1.3.1. Divan-ı inşa veya divan-ı tuğra.....	37
4.1.1.3.2. Divan-ı istifa	37
4.1.1.3.3. Divan-ı arz	37
4.1.1.3.4. Divan-ı işraf	37
4.1.1.3.5. Divan-ı mezâlim	38
4.1.1.3.6. Divan-ı hâs	38
4.1.1.3.7. Divan-ı eyâlet.....	38
4.1.1.3.8. Divan-ı riyaset.....	39
4.1.1.3.9. Divan-ı evkâf-ı memâlik.....	39
4.1.1.3.10. Divan-ı şihnegi.....	39
4.1.1.3.11. Hatun divanı.....	39
4.1.1.3.12. Müsadere divanı.....	40
4.1.2. Saray Teşkilatı ve Görevlileri	40
4.1.2.1. Hacibü'l-Hüccab	40
4.1.2.2. Emir-i Hares.....	41
4.1.2.3. Üstadüddar	41
4.1.2.4. Emir-i Silah.....	41
4.1.2.5. Emir-i Candar	42
4.1.2.6. Emir-i Alem	42
4.1.2.7. Serhenk veya Çavuş.....	42
4.1.2.8. Abdâr	42
4.1.2.9. Çaşnigîr.....	42
4.1.2.10. Şarabdar	43

4.1.2.11. Camedar	43
4.1.2.12. Vekil-i Has	43
4.1.2.13. Nedimler	44
4.2. ASKERİ TEŞKİLÂT	44
4.3. ADALET TEŞKİLÂTI	45
4.3.1. Şer'i Yargı Sistemi.....	46
4.3.2. Örfi Yargı Sistemi.....	46
4.4. İLMİYE TEŞKİLÂTI	47
4.4.1. Din	47
4.4.2. İlmiye Teşkilâtı	47
4.5. HALK VE TOPRAK	48
4.5.1. Büyük Selçuklu Devleti'nde Halk	48
4.5.2. Toprak	48
4.5.2.1. Hâs Arazi	49
4.5.2.2. İktâ Sistemi	49
4.5.2.3. Haraci Arazi	49
4.5.2.4. Mülk Arazi	49
4.5.2.5. Vakıf Arazi	50

İKİNCİ BÖLÜM

NİZÂMÜLMÜLK VE SİYASETNÂME: TANITICI BİLGİLER

1. NİZÂMÜLMÜLK	51
1.1. NİZÂMÜLMÜLK'ÜN HAYATI.....	51
1.2. NİZÂMÜLMÜLK'ÜN KİŞİLİĞİ VE SİYASAL DÜŞÜNCESİ.....	53
1.3. NİZÂMÜLMÜLK'ÜN VEZİRLİK DÖNEMİ.....	55
2. SİYASETNÂME	58
2.1. GENEL OLARAK SİYASETNÂMELER VE YAZILMA NEDENLERİ.....	58
2.2. SİYASETNÂME'NİN YAZILIŞ AMACI.....	61
2.3. NİZÂMÜLMÜLK'ÜN SİYASETNÂMESİ'NİN İÇERİĞİ	63

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

NİZÂMÜLMÜLK VE SİYASETNÂME KAPSAMINDA TÜRK SİYASAL AHLAK ANLAYIŞI

1. AHLAK, SİYASET VE SİYASAL AHLAK KAVRAMLARI.....	66
2. SİYASETNÂME'DE AHLÂKÎ AÇIDAN HÜKÜMDARIN SAHİP OLMASI GEREKEN ÖZELLİKLER.....	68
2.1. ADİL OLMAK	68
2.2. DOĞRU, DÜRÜST VE İYİ OLMAK.....	69
2.3. CÖMERT OLMAK	70
2.4. NEFS TERBİYESİNE SAHİP OLMAK.....	71
2.5. FERASET SAHİBİ VE ALÇAKGÖNÜLLÜ OLMAK.....	72
3. SİYASETNÂME'DE SİYASAL AHLAK ANLAYIŞI.....	73

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

NİZÂMÜLMÜLK VE SİYASETNÂME KAPSAMINDA YÖNETİM ANLAYIŞI

1. NİZÂMÜLMÜLK'E GÖRE DEVLET.....	82
2. NİZÂMÜLMÜLK'E GÖRE DEVLETİN GÖREVLERİ.....	83
3. NİZÂMÜLMÜLK'E GÖRE DEVLET İDARİ TEŞKİLATI VE YÖNETİM ANLAYIŞI.....	84
3.1. DEVLET İDARİ TEŞKİLATI	84
3.1.1. Hükümdar	84
3.1.1.1. Hükümdarlık Yetkisi ve Kaynağı	84
3.1.1.2. Hükümdar'ın Sahip Olması Gereken Özellikler.....	86
3.1.1.3. Hükümdar'ın Başlıca Görev ve Sorumlulukları	91
3.1.1.4. Hükümdar Nedimleri ve Nedimlerin Hizmeti	102
3.1.2. Vezir.....	103
3.1.2.1. Vezirin Sahip Olması Gereken Nitelikler	104
3.1.2.2. Vezirin Yetkileri	105
3.1.2.2.1. Vezirin teşriî (kanun yapma) yetkisi.....	105
3.1.2.2.2. Vezirin kazaî (hüküm verme) yetkisi.....	106
3.1.2.2.3. Vezirin icrai (yürütme) yetkisi.....	106

3.1.3. Hükümet.....	107
3.1.3.1. Divan-ı Âla veya Divan-ı Vezâret	107
3.1.3.2. Divan-ı İstifa	108
3.1.3.3. Divan-ı Mezâlim ve İşleyişi.....	109
3.1.4. Kamu Görevlileri	111
3.1.4.1. Kamu Görevlilerinin İstihdamı	111
3.1.4.2. Kamu Görevlilerinin Denetimi	113
3.1.5. Siyasetnâme’de Yer Alan Önemli Kamu Görevlileri.....	115
3.1.5.1. Hacibü’l-Hüccab	115
3.1.5.2. Emir-i Hares.....	116
3.1.5.3. Vekil-i Has	117
3.1.5.4. Kadılar	118
3.1.5.5. Vergi Memurları	119
3.1.5.6. Elçiler.....	121
3.1.5.7. İstihbarat Memurları ve Casuslar.....	123
3.1.5.8. Postacılar.....	125
3.1.5.9. Nazır ve Nâibler.....	125
3.1.5.10. Muhtesip	126
3.1.6. Türkmenlerin Devlet İşlerine Alınması Hakkında.....	127
3.2. DEVLET YÖNETİM ANLAYIŞI.....	128
3.2.1. Devlet İşlerini Tanzim Şekli	133
3.2.2. Liyakat Anlayışı.....	136
3.2.3. Devlet Yönetiminde İstişarenin Önemi	138
3.2.4. Yabancı Devlet Elçilerinin Ağırlanması ve Yabancı Devletlere Elçi Tanzimi	139
3.2.5. Devlet İşlerinde Pratik Bilginin Önemi	141
3.2.6. Padişah Fermanı ve Uygulanması.....	142
3.2.7. Halk Yönetimi ve Halkın Yönetime Katılımı.....	143
3.2.8. Eğitim-Öğretim ve Nizamiye Medreseleri	145
3.2.9. İktisadi Yapı ve Üretim.....	149
3.2.9.1. Devlet Hazinesi ve Yönetilmesi	149
3.2.9.2. İktâ Sistemi	150
3.2.10. Devlet Yöneticilerine Unvan Verilmesi ve Unvanların Önemi.....	152

3.2.11. Ordu ve Güvenlik Anlayışı	152
3.2.12. Devlet Meselelerinde Adalet Anlayışı ve Ceza Usulü.....	157
4. NİZÂMÜLMÜLK VE SİYASETNÂME’NİN BÜYÜK SELÇUKLU DEVLETİ VE TÜRK YÖNETİM ANLAYIŞINA ETKİSİ	160
SONUÇ	167
KAYNAKÇA.....	170

KISALTMALAR

a.g.e.	: Adı geçen eser
a.g.m.	: Adı geçen makale
a.yer.	: Aynı yer
bkz.	: Bakınız
c.	: Cilt
c.c.	: Celle celaluhu
ev.	: Çeviren
DİA	: Diyanet İslam Ansiklopedisi
DTCFD	: Dil Tarih Coğrafiya Fakültesi Dergisi
Ed.	: Editör
Fak.	: Fakülte
İA	: İslam Ansiklopedisi
İÜ	: İstanbul Üniversitesi
Hz.	: Hazreti
mad.	: Madde
MEB	: Milli Eğitim Bakanlığı
s.	: Sayfa
S.	: Sayı
s.a.v.	: Sallallahu Aleyhi ve Sellem
ss.	: Sayfa aralığı
TAD	: Tarih Araştırmaları Dergisi
TDV	: Türkiye Diyanet Vakfı
Terc.	: Tercüme Eden
TTK	: Türk Tarih Kurumu
Yay.	: Yayınları
Üni.	: Üniversite
v.b.	: ve benzeri
v.d.	: ve diğerleri

GİRİŞ

Türkler tarih sahnesinde yer aldıkları ilk andan itibaren, kurmuş oldukları çok sayıdaki devlet ile tarihteki en büyük medeniyetler arasındaki yerini almıştır. Türkler tarih yolculuğu içinde gerek kurmuş oldukları güçlü devletlerle gerekse yüksek kültür seviyesi ile tarihin her anında önemli işlere ve olaylara imza atmışlardır.

Eski çağlardan günümüze kadar geçen süre içerisinde, Türk Toplumunun oluşturmuş olduğu kültür mirasının içinde her zaman siyaset, yönetim, idare, hak, hukuk ve adalet gibi kavramlar var olagelmıştır. Türk hükümdarları veya yöneticileri egemenliği altında bulunan halklarını ve emrinde çalışan kişileri daha etkili bir şekilde idare etmenin yollarını aramış, bu arayışta tecrübeli ve alanında yetkin kişilerden ve varsa eserlerinden faydalanmışlardır.

Türk tarihi incelendiğinde çeşitli hükümdarlar ve devletleri zamanında hükümdarlara devlet idaresinde yol göstermek ve onlara yardımcı olmak adına birçok eser kaleme alınmıştır. Bu eserler genellikle hükümdara yakın olan kişiler tarafından ya da dönemin önde gelen kişileri tarafından ele alındıkları ve genel içeriklerinin siyaset alanıyla ilişkide olması nedeniyle birçoğu “Siyasetnâme” adıyla anılmıştır. Bunlardan en önemlileri ise; Yusuf Has Hacib’in “Kutadgu-Bilig” adlı eseri, Keykavus’un “Kâbusname” adlı eseri, Farabi’nin “El Medinet’ül Fazıla” ve “Es-Siyaset’ül Medeniye” adlı eserleri bu alanda en önemli eserlerdendir. Yine bu alanda Koçi Bey tarafından Osmanlı Devleti’nde dönemin padişahına yazılmış olan “Koçi Bey Risalesi” de önem teşkil etmektedir.

Dünyanın kadim milletlerinden olan Türkler, İslam Dini’ni kabul ettiklerinden bu yana, İslam kültürü ve kendi kültürleri arasında bir bağ kurarak yeni bir hâkimiyet anlayışı ortaya koymuşlardır. Bu hâkimiyet anlayışı içinde önemli devletler kurmuş olan Türkler, Büyük Selçuklu Devleti zamanında bu hâkimiyet anlayışının özelliklerini geniş çerçevede yöneticileri tarafından ortaya koymuştur.

Büyük Selçuklu Devleti zamanında, bu hâkimiyet anlayışının özelliklerini ortaya çıkaran kişi, dönemin hükümdarı Melikşah’a yazmış olduğu “Siyasetnâme” adlı eseri ile Nizâmülmülk olmuştur. Büyük Selçuklu Devleti’ne vezir olarak otuz yıl hizmet etmiş olan Nizâmülmülk ortaya koymuş olduğu ve günümüze kadar varlığını sürdürmüş olan

Siyasetnâme adlı eseri, tarih serüveni içinde her dönemde önemli bir kaynak olarak kullanılmıştır. Nizâmülmülk'ün Siyasetnâmesi, bu bağlamda yazıldığı dönemin siyasal, sosyal, ekonomik, dini ve kültürel yaşantısını da yansıtmaya nedeniyle son derece önemli bir belgedir. Nizâmülmülk'ün Siyasetnâme adlı eseri hükümdar Melikşah'a itha fen yazmış ve devlet yönetimi hakkında önemli bilgiler sunmuştur. Eser hem ele alınış biçimi itibariyle hem de içeriği itibariyle Türk devlet anlayışı ve yönetim yapısı hakkında önemli bilgiler barındırmaktadır. Siyasetnâme elli bir fasıldan oluşmakta ve bu fasılların her birinde ayrı bir konu işlenmiş ve konulara açıklık getirmek amacıyla yukarıda da bahsetmiş olduğumuz gibi eserde ayet, hadis, atasözleri, dini ve tarihi hikâyelerden örneklere yer verilmiştir. Ayrıca eser bu özelliğinden dolayı, daha akıcı ve anlaşılır bir hale gelmiş ve bu bağlamda kendisinden sonra gelen eserlere örnek teşkil etmiştir.

Nizâmülmülk'ün Siyasetnâmesi; Selçuklu Devleti'nin bir nevi anayasası olarak görülmüştür ve dönemin ana kaynaklarından biri olarak son derece önemlidir. Siyasetnâme'de Nizâmülmülk; Türk adetlerine geniş yer vermiş, Selçuklulardaki sosyal ve ekonomik hayatla ilgili bilgiler sunmuş ve idari, hukuki ve siyasi alanlarda da önemli önerilerde bulunmuştur.

Nizâmülmülk'e göre; "Hiçbir padişah, hiçbir ferman edici bu kitabı eline almaması söz konusu olamaz; böyle bir kitaptan vazgeçilemez ve bilhassa içinde bulunduğumuz zamanda onu okumaktan başka çare yoktur" diyerek yazdığı eserin önemini vurgulamıştır. Yine Nizâmülmülk, eserinde kaleme almış olduğu birçok önemli olay ve hikâyelerle Türk toplumunun sevk ve idaresinin püf noktalarına değinmiş ve sadece Büyük Selçuklu Devleti nezdinde değil, sonraki yıllarda birçok Türk topluluğu tarafından teamül haline getirilerek çok sayıda yapı ve sistemi ortaya çıkarmıştır.

Bu kapsamda elinizde bulunan bu çalışmada ele alınacak konu; Nizâmülmülk ve Siyasetnâme adlı eseri ışığında, Büyük Selçuklu Devleti dönemindeki yönetim anlayışı çerçevesinde, Türk siyasal ahlakı ve yönetim anlayışı üzerinde durularak eserin muhtevası kapsamında ahlak, adalet, kamu düzeni, yönetim, meşruiyet ve siyaset kavramları ele alınacaktır. Ayrıca Büyük Selçuklu Devleti döneminde Nizâmülmülk tarafından kaleme alınan Siyasetnâme'nin, hem Büyük Selçuklu Devleti'nin hem de diğer Selçuklu Devletlerinin siyasal ahlak ve devlet yönetim anlayışları üzerine olan

etkisi ortaya konarak, Siyasetnâme'nin dönemin Türk siyasal ahlak anlayışına ve devlet yönetim geleneğine olan etkisi genel bir çalışma olarak ortaya konulmuş olacak.

Çalışmada öncelikle birinci bölümde konuya ilişkin genel bir kavramsal temellendirme yapılacak ve ardından ikinci bölümünde; Nizâmülmülk'ün hayatı ve yaşadığı dönemin özellikleri, Büyük Selçuklu Devleti kapsamında ele alınacak ve ardından Siyasetnâme'nin içeriği ve genel özelliklerine yer verilecektir. Çalışmanın üçüncü bölümünde ise Nizâmülmülk ve Siyasetnâme kapsamında Türk siyasal ahlak yapısı ele alınarak eserin Selçuklu Devlet siyasetine ve Türk ahlak yapısına etkisi incelenecek, dördüncü ve son bölümde ise; Nizâmülmülk ve Siyasetnâme kapsamında yönetim, kamu düzeni, adalet, meşruiyet, egemenlik ve siyaset gibi kavramlar çerçevesinde bu kavramların Türk Siyasal hayatı içerisindeki muhtevası üzerinde durularak genel bir yapı ortaya konulmaya çalışılacaktır. Yine aynı bölümde Siyasetnâme ışığında Türk hükümdarı ve yönetim anlayışı üzerinde durularak idari teşkilatlanma ve devlet yönetim yapısının özellikleri ortaya konulacaktır.

BİRİNCİ BÖLÜM

KAVRAMSAL TEMELLENDİRME

1. DEVLET KAVRAMI

“Devlet” kelimesi, Arapça “devle” kelimesinden Türkçe’ye geçmiş ve Arapçada “devlet” veya “dület” olarak ifade edilen bu kavram; bir durumdan başka bir duruma dönüşerek farklı bir hâl almak, üstün gelmek ve aynı zamanda da zafer kazanmak anlamlarına gelmektedir. Bu kelimenin çoğulu “düvel” olmakla birlikte, bazı dil bilimciler; bu kelimelerin kullanım bakımından aralarında fark bulunmadığını ifade ederken, bazıları ise devlet kelimesini “savaşla”, dület kelimesini ise “malla” ilgili olarak kullanmışlar ve devlet kelimesini zafer kazanmayla bağdaştırırken; dület kelimesini ise servet ve zenginliğin elden ele dolaşmasıyla ilişkilendirmişlerdir.¹

Avrupa’da devlet kelimesini birçok ulus kendi dilinde farklı telaffuz etmiş olsa da bu telaffuzların hepsinin kökeni Latince “status” kelimesine dayanmaktadır.² Antik çağda Yunanlar “devlet” için “polis” terimini kullanmışlar ve bu “site”, yani “şehir” anlamına gelmekte ve bununla ifade edilmek istenen ise şehirde oturanların oluşturduğu topluluktur. Bu nedenle, Yunanlıların kullandıkları bu kavram günümüzdeki modern devlet kavramını karşılamaktan uzaktır. Çünkü devlet kavramı, yalnızca insan unsurundan oluşmaz ve bu kavram aynı zamanda toprak unsurunu da kapsar. Bu nedenle, “polis” kavramı bu noktada eksik kalmaktadır.³

On altıncı yüzyıla gelindiği zaman ilk defa İtalya’da, devleti ifade etmek için yeni bir kavram ortaya çıkmış ve bu kavram İtalya’da küçük ya da büyük tüm devletler için kullanılan “stato” kavramı olmuştur. Bu “stato” kavramını Niccolo Machiavelli “Hükümdar” adlı eserinde ilk kez kullanmış ve modern anlamda devlet için bu kavramı ilk kullanan kişi olarak kabul edilmektedir.⁴ Latince “stato” kelimesinin anlamının

¹ Ahmet Davutoğlu, “Devlet”, İslam Ansiklopedisi, c. 9, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., İstanbul, 1994, s. 234.

² Kemal Gözler, Devletin Genel Teorisi, Ekin Kitabevi Yayınları, Bursa, 2007, s. 4-28.

³ Gözler, a.g.e., s. 4-28.

⁴ a.yer.

kararlılık ve sabit olmakla ilgili olmasına karşın, Arapça'da "devlet" kelimesinin karşılığı değişim ve dönüşümle ilgili olduğu görülmektedir.

Diğer yandan siyasal bilimciler ve sosyal düşünürler de yüzyıllardan beri "Devlet nedir?" sorusunun cevabını aramışlardır. Günümüze kadar bu sorunun cevabı üzerinde anlaşıldığı düşünülse de bugün dahi devlet kavramı üzerinde oldukça çeşitlilik ve derin görüş ayrılıkları bulunduğunu görmekteyiz. Bu çeşitlilik ve derin görüş ayrılıklarının temel nedeni ise her şeyden önce devletin kapsamı hakkındaki temel görüş farklarından ileri gelmektedir.⁵ Buna ilk örnek olarak devleti, bir "sınıf yapısı" olarak gören Marxist düşünceyi verebiliriz. Marxistlerin ileri sürmüş olduğu bu görüşü; Marxist olmayan bazı sosyologların da -örneğin Franz Oppenheimer gibi- paylaştığını görmekteyiz. Onlara göre devlet "Bir sınıfın diğer sınıfları egemenliği altında bulundurduğu bir örgütlenmedir.". Buna karşılık olarak bazı düşünürler ise devleti sosyal değerler piramidinin zirvesinde tutmaktadır. Bazıları da devleti bir amaç değil, sadece bir araç olarak görmektedir. Bu arada, değer yargısı açısından devleti doğrudan bir "kötülük" olarak görenler de bulunmaktadır. Bu kimine göre katlanılması gereken bir kötülükken; kimilerine göre de onun belli bir süreç sonunda kendiliğinden yok olup gideceğidir (Marxist tez). Yine başka görüşe göre ise devletin kendiliğinden yok olmasını beklemeksizin bir an evvel ortadan kalkması gerektiğini savunurlar (anarşistler).⁶

İdeolojik yargıların renklendirdiği bu değerlendirmelerin yanı sıra devletin tanımı konusunda bilimsellik kaygısı içinde geliştirilmiş tanımlamalar da bulunmaktadır. Bu alanda başta hukukçular gelmektedir. Hukuk açısından yapılan tanımlamaların bir kısmı somut tanımlamalardır ve buna örnek olarak da Klasik Fransız kamu hukukunun benimsediği, "Devlet, milletin hukuki kişilik kazanmış şeklidir" yolundaki tanımlamadır. Buna karşılık, devleti düşünsel bir sentez halinde ifade etmeye çalışan soyut tanımlamalar vardır. Avusturyalı hukukçu Hans Kelsen, "Devlet etkili olarak yürürlükte bulunan bir hukuki normlar sistemidir" diyerek bu çeşit bir soyutlamaya gitmiştir.⁷ Yine devletin; a) ülke, b) insan topluluğu, c) iktidar, olmak üzere üç ana unsuru bulunduğu hususunda hemen herkesin birleştiği bir tanım çeşidi

⁵ Münci Kapani, Politika Bilimine Giriş, Bilgi Yayınevi, Ankara, 2011, s. 35-36.

⁶ Kapani, a.g.e., s. 36-37.

⁷ Kapani, a.g.e., s. 37.

bulunduğu da ifade edilebilir. Bu tanımlama çeşidi ise en yaygın olan tanımlama çeşitlerinden biridir ve devletin kurucu unsurlarını bir araya getirerek yapılmış olan "anlatımcı" (deskriptif) tanımlamadır.⁸

Devlet kavramının eski Türklerde ifade şekline gelecek olursak; devlet eski Türklerde "il" kelimesiyle ifade edilmiştir.⁹ Ünlü Türkolog Thomsen'e göre "il", siyasi bakımdan bağımsız, teşkilatlı bir milleti ifade etmektedir.¹⁰ Göktürk ve Uygurlar döneminde "il" Çince'den yapılan tercümelere "kuo" nun tam karşılığıdır. Kuo ise, Çince'de "devlet" ve "ülke" demektir. Çinlilerin kastettiği ülke, sınırları belli ve hükümdarı olan topraktır.¹¹

İlkçağ filozoflarından Aristo; "Devlet, kendi kendine yetme iddiasında bulunan ve yaşayabilmek için ihtiyacı olan her şeyi genellikle kendisi sağlayabilen bir vatandaşlar topluluğudur"¹² diye nitelendirmiştir. Kant, devleti "Hukuk kuralları altında yaşayan insanların vücuda getirdiği bir birliktir"¹³ diye tanımlarken, Max Weber ise devleti, "Belli bir arazi içinde fiziksel şiddetin meşru kullanımı tekelinde bulunduran insan topluluğunun oluşturduğu siyasal organizasyon"¹⁴ olarak tanımlamıştır.

Devlet günümüz anlamıyla, belirli bir toprak parçası üzerinde yaşayan ve aynı duygular etrafında toplanmış olan insanların bağımsızlık ve egemenlik temelinde oluşturduğu siyasi örgütlenme olarak tanımlanmıştır. Bununla birlikte modern zamanda ulus devlet için yapılan devlet kurumunun tanımı, niteliği ve toplumla olan ilişkisi yüzyıllar boyunca farklı biçimler almıştır.¹⁵ Devleti tanımlamaya yönelik tüm bu çabaların ortak gayesi ise devletin esasını yani özünü ortaya koyabilmektir.

⁸ Kapani, a.g.e., s. 37-38.

⁹ Muharrem Ergin v.d., Orhun Abideleri, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1970, s. 98.

¹⁰ Mehmed Niyazi Özdemir, Türk Devlet Felsefesi, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2010, s. 23-24

¹¹ Bahaeddin Ögel, Türk Kültürünün Gelişme Çağları, c. II, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1971, s. 47.

¹² İlhan Akın, Kamu Hukuku, İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yay., İstanbul, 1974, s. 13.

¹³ Orhan Münir Çağıl, "Immanuel Kant'a Göre Devletin ve Devletlerarası Münasebetlerin Felsefi Esasları", İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası, İstanbul, 1951, s. 7.

¹⁴ Max Weber, Sosyoloji Yazıları, çev. Taha Parla, Hürriyet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1993, s. 91.

¹⁵ Ana Britannica, "Devlet", c. 7, İstanbul, 1986-1987, s. 202.

2. TÜRKLERDE DEVLET

Türkler tarih sahnesinde yer aldıkları ilk andan itibaren, kurmuş oldukları çok sayıda devlet ile tarihteki en büyük medeniyetler arasındaki yerini almıştır. Türkler tarih yolculuğu içinde gerek kurmuş oldukları güçlü devletlerle gerekse yüksek kültür seviyesi ile tarihin her anında önemli işlere ve olaylara imza atmışlardır.

Devlet kurmak, tam manasıyla millet olmak anlamına gelmemektedir. Nitekim geçmişte tarihleri boyunca hiç devlet kuramamış uluslar ya da devlet kurmalarına rağmen, tarihlerinin sadece bir kısmında kendi egemenlikleri altında yaşamış, geri kalan zamanlarını başka devletlerin egemenliğinde sürdürmüş devletler bulunmaktadır. Buna karşın Türk ulusunun tarihine baktığımız zaman, tarihin en eski çağlarından başlayarak günümüze kadar geçen süre zarfında, Türk ulusu her zaman farklı bölgelerde devletler kurarak günümüze kadar var olagelmiş ve Türk milletinin her ferdinde yer eden devlet bilinci ile birçok Türk devleti kurulmuştur.¹⁶

Orhun kitabelerine göre; Türk bozkır toplum yapısını şu şekilde tespit etmek mümkündür:

Oğuş: Aile

Urug: Aileler Birliği

Bod: Boy, Kabile

Bodun: Boylar Birliği

İl (el): Müstakil Topluluk, Devlet, İmparatorluk

Toplumu oluşturan çekirdek yapı olan aile, Türklerde kan bağı esasına dayanmaktadır. Türklerin, dünyanın her bir yanına dağılarak ülke kurmaları ve hayatlarını sürdürmeleri bu aile yapısına verdikleri ehemmiyetten ileri gelmektedir.¹⁷ Yine Orhun yazıtlarına baktığımızda, Türk milletinde var olan devlet kurma bilincinin çok erken çağlarda ortaya çıktığı söylenebilir. Çünkü birçok toplumda bu devlet geleneği ve şuurunu, çok kısa sürede oluşmaz ve gelişmez. Fakat Orhun yazıtlarına

¹⁶ Mehmet Niyazi, Türk Devlet Felsefesi, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2001, s. 9.

¹⁷ İbrahim Kafesoğlu, Türk Milli Kültürü, Ötüken Yayınları, İstanbul, 1996, s. 214.

bakıldığında, Türk ulusunda devlet şuurunun uzun zamandır var olduğu görülmektedir.¹⁸

Türklerdeki teşkilat yapısına baktığımız zaman boylara dayalı merkezi gücü yüksek olan askeri bir örgütlenmenin olduğu görülür. Aynı zamanda her an savaşa hazır halde boylardan oluşan bu birlikler, teşkilat ve savaşçı özellikleri bakımından kabiliyeti yüksek birer ordu teşkilatı oluşturmuşlardır. Bunun yanı sıra Türkler yaşadıkları bozkır ve korumasız coğrafya itibariyle halkını her türlü tehlikeye karşı her zaman canlı ve atak halde tutmuşlardır. Nitekim A.Toynbee “Yaylalarda çobanlığın geliştirdiği emretme ve itaat etme alışkanlığı ile yönetim kabiliyetinin, Türklerce toplum hayatına aktarıldığını ve böylece güçlü birlikler kurmayı başardıklarını”¹⁹ söyler.

Bununla birlikte bir millette gerçek anlamda bağımsızlık fikrinin oluşabilmesi; halkın her neferinde aynı bilincin bulunması ile oluşur. Bu şekilde oluşan bir ortak bilinç, Orhun yazıtlarında da görüldüğü üzere Türk milletinde var oldukları ilk çağlardan beri mevcuttur. Türklerde, temeli Türk kültüründen gelen bu bağımsızlık duygusu; önce aile de başlamış, sonra boy, il ölçüsünde genişleyerek, devlette bağımsızlık kavramını tamamlamıştır.²⁰

2.1. TÜRK DEVLETİNİN UNSURLARI

Bir topluluğun devlet olarak ifade edilebilmesi için gerekli bir takım unsurları bünyesinde barındırması gerekmektedir. Ancak bu unsurların varlığı çerçevesinde bir topluluğa devlet denilebilir. Bu unsurlar her ulusun bünyesinde aynı anlamda şekil bulmayabilir tam aksine bu unsurlar farklı anlamlarda ve şekillerde görülür, Türk Devletlerinde devleti oluşturan unsurların dört temel kavram üzere olduğu görülmektedir. Bunlar; “ülke, halk, hâkimiyet (egemenlik) ve teşkilat” olmak üzere birbiri ile iç içe olan dört unsurdur.

¹⁸ Niyazi, a.g.e., s. 29.

¹⁹ Nevzat Köseoğlu, Devlet, Eski Türklerde İslam'da ve Osmanlı'da, Ötüken Yayınları, İstanbul, 1997, s. 39-40.

²⁰ Kafesoğlu, a.g.e., s. 221-222.

2.1.1. Ülke (Uluş)

Türkler tarafından ülkesiz bir topluluğun devlet kurması düşünülemez ve ülke devleti oluşturan yegâne unsurların başında gelmektedir. Ülke Eski Türkler için "uluş" dedikleri ve hiçbir zaman kuru bir toprak parçasından oluşmamış olan törenin tatbik edildiği kutsal bir yer olmuştur.²¹

Türkler, ancak üzerinde bağımsız ve egemen oldukları ve haklarını her zaman kısıtlama olmaksızın kullandıkları toprakları "yurt" olarak kabul etmiş ve Türkler için yurt her zaman kutsal bir ata yadigârı olmuştur. Yurt diğer yurtlardan "yaka" adı verilen sınırlarla ayrılarak teşkilatlandırılmıştır.²²

Bununla birlikte Türk Devletinde devlet yöneticisinin korumakla görevli olduğu ve ata yadigârı olarak kabul görülen "ülke", hükümdarın kendi şahsına ait bir mal olarak değil bütün milletin ortak mülkü olarak kabul edilmiştir.²³

2.1.2. Halk (Kün)

Tarihi süreç içerisinde insanlık hiçbir zaman gelişi güzel bir araya gelmemiş, mutlak suretle belirli kutsal değerler ve ortak gayeler etrafında toplanarak halk unsurunu oluşturmuştur. Türk ulusu da ortak değerler ve ortak gayeler etrafında bir araya gelerek halk unsurunu oluşturmuştur.

Eski Türklerde karşılığı "kün" olan halkın Oğuz destanında "Halkımız çok olsun" ifadesinden Türklerin bu kavrama verdiği değeri görmekteyiz. Şehirleri zapt eden halkı öldüren Cengiz Han'a Doğu Türkistan'ın Hami şehrinden gelen Tapan adındaki bir Türk şöyle demiştir; "Siz insanları öldürüp toprağı boş bırakıyorsunuz. Hâlbuki devlet insan ve topraktan meydana gelir."²⁴ Türklerde, devletin güçlü temeller üzerine kurulup, sağlamlaştırılmasında, devleti var eden halkın birlik olmasına büyük önem verilmiş, tüm Türk boylarının, aynı bayrak altında bir araya getirilmesi amaçlanmıştır.²⁵

²¹ Muhammet Şahin, Türk Tarihi ve Kültürü, Okutman Yayıncılık, 2010, s. 24.

²² Salim Koca, "Eski Türklerde Devlet Geleneği ve Teşkilatı", Türkler, c. 2, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, s. 824-825.

²³ Kafesoğlu, a.g.e., s. 223.

²⁴ Ögel, a.g.e., s. 28.

²⁵ Niyazi, a.g.e., s. 40.

Türk devletlerinde, halkın çeşitli haklara sahip olması, doğrudan devletin kuruluş töresi ve yönetimi ile ilgilidir. Çünkü Türk devlet töresinde devletin gerçek sahibi halktır ve devlet hiçbir zaman bir grubun zorla yönetimi ile değil; yöneticiler ile uyum içerisinde olan halkın çabaları ile meydana gelmiştir. Devleti kuran ve hükümdarın başarılı olmasını sağlayan millettir.²⁶

Eski Türk toplumunun ekonomik yapısına bakıldığında, halkın ekonomik olarak özgür bir hayat düzenine sahip olduğu görülür. Türklerde ailede şahsi mülkiyet, taşınır mallarda ve toprakta özel mülkiyet mevcuttu. Her bir kişi, kendi şahsî mülkine sahip olmakla birlikte onu istediği gibi kullanıp tasarruf etmekte özgürdü.²⁷

Türklerde ekonomik alanda da siyasî alanda da herhangi bir sınıflaşma görülmez. Çünkü Türk Devletlerindeki “İiyakat” anlayışı, siyasi sınıflaşmaya her zaman engel olmuş ve önemli mertebelerin de irsileşmesine izin verilmemiştir.²⁸

2.1.3. Hâkimiyet (Egemenlik)

Eski Türkler’de hâkimiyet anlayışı, karizmatiktir yani Tanrısalıdır. Egemenliğin, Tanrı tarafından, hükümdarlara verildiğine inanılır ve hükümdar egemenliği, Gök’ten alırdı. Yani Türk Hakanı, Yüce Tanrı’dan “Kut” olarak yönetme yetkisine sahip olurdu. “Kut” sözcüğü; egemenlik, devlet yönetme kudreti, egemenlik yetkisi, yönetme sanatı anlamlarına gelir.²⁹ “Kut”, eski Türk devlet anlayış ve geleneğinde önemli bir yer tutmaktadır. Türk tarihinin başlangıcından beri bu sözcüğün çeşitli kültür ve uygarlık değişikliklerine rağmen yaşadığını görmekteyiz.³⁰ Türklerin atası kabul edilen Oğuz Kağan, Oğuz Kağan Destanı’nda, hâkimiyetin Tanrı tarafından verildiğini bildirmekte ve yaptığı bütün işleri Tanrı istediği için yaptığını söylemektedir.³¹ Tanrı’dan “Kut” olarak başa geçen hakan, tahta egemen olur fakat onun iktidarı mutlak değil, töre ile sınırlıdır.

²⁶ Kafesoğlu, a.g.e., s. 233.

²⁷ a.g.e., s. 224-225.

²⁸ Niyazi, a.g.e., s. 248.

²⁹ Mahmut Arslan, Kutadgu Bilig’deki Toplum ve Devlet Anlayışı, İÜ Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1987, s. 41.

³⁰ Arslan, a.g.e., s. 43-45; Salim Koca, “Selçuklu İktidarının Belirlenmesinde Rol Oynayan Güçler ve Melikşah’ın Büyük Selçuklu Tahtına Çıkışı”, Selçuklu Devri Türk Tarihinin Temel Meseleleri, Ankara, 2011, s. 4.

³¹ Ekrem Memiş, Türk Kültür Tarihi, Çizgi Kitabevi Yayınları, Konya, 2008, s. 72.

Eski Türk Toplumlarında sosyal yaşama şekil veren ve yazılı olmayan yasalara ‘töre’ denilmiştir. Türk devletinde kamu düzeni, hukuki yapı, hükümdarın görevleri ve halkın istekleri törenin uygulanması ile yerine getirilmiş ve devletin varlığı törenin varlığına bağlanmıştır. Türklerde törenin koymuş olduğu kural ve kaideler asla değişmez kalıplar olamamakla birlikte günün getirmiş olduğu imkânlarla göre değiştirilebilmiştir. Türk hükümdarları da, çeşitli zamanlarda durumun gerekliliğine göre ve toy meclislerin onayını da alarak töreye yeni kurallar getirebilmişlerdir.³²

Bununla birlikte; Türk hâkimiyet anlayışında, adaletli ve töreye sadık olmak hakanın meşruiyetini sağlayan başlıca ilkelerdir. Çünkü Tanrı’dan “Kut” olarak tahta geçen hükümdar, töreden sapar ve adaletsiz işlerde bulunursa, Tanrı “Kut yülek” ini çeker ve hükümdar, Kapağan Kağan gibi öldürülebilir. Bunun gibi birçok örnekte olduğu gibi adaletsiz davranan ve töreye muhalefetten öldürülmüş kağanlar vardır.³³

2.1.4. Teşkilat

Eski Türk toplulukları göçebe halinde bulunan topluluklardandı ve daha önce de belirtildiği gibi düşmanları da atlı göçebeler olduklarından dolayı herhangi bir ani baskınla yok edilebilirdi. İşte bu gibi tehlikelerden ve göçebe hayatın zorluklarından dolayı Türklerde güçlü bir devlet olma adına teşkilatlı bir yaşama önem verilmiştir.³⁴

Türklerin Çin Hanedanlığı ile mücadele içinde olması o dönem için yerleşik hayata geçmelerini önemli ölçüde engelliyor ve göçebe halde yaşayan bir topluluk için de, bozkırın zor koşulları ile mücadele etmek iyi derece de teşkilatlanma gerektiriyordu. Bunun yanı sıra o dönemde Çin Hanedanlığı ile yaşanan savaşlar ve bozkırın getirdiği zorluklar, Türklerde hakana bağlılık bilincini geliştirmiş ve devlet olma yolunda teşkilatçılığı önemli ölçüde geliştirmiştir.³⁵

Eski Türklerde devlet kurmak amacıyla harekete geçen kişi; siyasi teşkilatlanma ve devletin kuruluşu çalışmalarını hem aile içerisinde kabul ettirebilmeli hem de toplum

³² İbrahim Kafesoğlu, “Kutadgu Bilig ve Kültür Tarihimizdeki Yeri”, Tarih Enstitüsü Dergisi, S. 1, İstanbul, 1970, ss. 20-27; Zafer Önler, “Kutadgu Bilig’de İktidar Kavramı ve Siyaset Anlayışı”, Türkler, c. 3, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, s. 179-186.

³³ Saadetin Gömeç, Kök Türk Tarihi, Türk Kültür ve Sanatları Ortak Yönetimi Yayınları, Ankara, 1997, s. 117.

³⁴ Bahaeddin Ögel, Türklerde Devlet Anlayışı, Ankara, 1982, s. 269-270.

³⁵ Niyazi, a.g.e., s. 64-65.

nezdinde saygı duyulan bir kişi olmalıydı. Boy reisi olan kişi, önce çevresindekilerden başlayarak boylar üzerinde hâkimiyetini kabul ettirmeye çalışıyor ve hâkimiyetini kabul ettirdiği boy sayısı arttıkça da devletin kuruluşu hızlanıyordu. Böylece, aile etrafında başlayan oluşum, diğer boylarında katılımıyla birlikte artarak toplumun tamamına yayılıyordu. Daha sonra ise; boyların başına geçen bu kişi boy beyi olarak nitelendiriliyor ve devletin kuruluşu böylece tamamlanıyordu. Bu yöntemle fiilî olarak kurulan devlet, süratli bir şekilde teşkilatlandırılıyor ve bu yapılırken kendisinden önce var olmuş diğer Türk devletlerinin tecrübelerinden de faydalanılıyordu. Yani yegâne ve en önemli değişiklik, yönetimin yeni bir hanedanın eline geçip iktidarın el değiştirmiş olmasıydı.³⁶

3. BÜYÜK SELÇUKLU DEVLETİ

3.1. BÜYÜK SELÇUKLU DEVLETİ’NİN KURULUŞU

Selçuklu Devleti’ni kuran Türklerin soyu Oğuzlara dayanmaktadır. Oğuzların Üçok koluna mensup Kınık boyundan Dukak’ın oğlu Selçuk Bey, Selçuklu Devleti’nin temellerini atmış ve Selçuklu Devleti onun adıyla anılmıştır.³⁷

X. Yüzyılda Oğuzları “Yabgu” unvanı taşıyan bir hükümdar yönetmekteydi. Selçuklu ailesinin atası olan Demir Yaylı lakablı Dukak, bu Oğuz Devleti’nde güçlü bir askeri ve siyasi makama sahipti. Dukak hayatını kaybettikten sonra onun oğlu Selçuk Bey Oğuz Devleti içinde üstün meziyetleri ile dikkat çekmiş ve Yabgu tarafından genç yaşta “Sübaşı” yani ordu kumandanı olarak tayin edilmişti.³⁸

Yabgu, gün geçtikçe devlet içinde konumu güçlenen Selçuk’u kıskanmış ve bu durum Selçuk Bey’in güvenilir adamları ve sürüleri ile Yengi-Kent bölgesinden ayrılmasına ve Cend şehrine gelmesine yol açmıştı. Aynı zamanlarda İslam Dini Türk toplulukları arasında hızlı bir biçimde yayılmaktaydı. Selçuk Bey, yanındakilerle birlikte Cend şehrinde Türk inanışlarına benzerliği ve siyasi nedenlerden dolayı İslam

³⁶ Koca, “Eski Türklerde Devlet Geleneği ve Teşkilatı”, s. 827.

³⁷ Enver Behnan Şapolyo, Selçuklu İmparatorluğu Tarihi, Güven Matbaası, Ankara, 1972, s. 23.

³⁸ Erdoğan Merçil, “Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi”, Türkler, c. 4, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, s. 597.

dinini kabul etti.³⁹ Selçuk Bey ve mahiyetindekilerin Müslümanlığı seçmesi hem Selçuklu tarihi hem de Türk tarihi açısından bir dönüm noktası olmuştur.

Selçuk'un Mikâil, Arslan, Yusuf, Musa ve Yunus adlarında beş tane oğlu vardı.⁴⁰ Selçuk 107 yaşında Cend'e öldü ve burada toprağa verildi. Selçuk'un oğullarından en büyüğü olan Mikâil, daha babası hayatta iken gayrimüslim Türklerle yaptığı bir savaşta şehit olmuştur. Onun iki oğlu olan Tuğrul ve Çağrı Beyler bizzat dedeleri Selçuk tarafından özenle büyütülüp yetiştirilmişlerdi. Selçuk'a bağlı kavim ve kabileler onlara itaat eder, onların emir ve yasaklarından dışarı çıkmazlardı.⁴¹

Selçuklu Devleti'nin kurucusu Selçuk Bey'in ölümü üzerine Arslan Yabgu'nun etrafında toplanan Oğuz Türkmenleri Cend'i terk ederek Buhara'ya göçtüler. Bu şehir; Karahanlıların egemenliğinde olmasına rağmen Karahanlılara mensup olan Ali Tegin tarafından zaptetildi. Büyük kuvveti olmayan Ali Tegin, Arslan Yabgu ile anlaştı ve bu anlaşmadan sonra Arslan Yabgu'da Horasan'a geçerek burayı yerleşti. Horasan ise Gaznelilerin elinde idi. Bu gelişmeler neticesinde Gazne Sultanı Gazneli Mahmut ordusu ile harekete geçip Maverâünnehir'e geldi. Bunun üzerine Ali Tegin kaçtı fakat Gazneli Mahmut'un dostluk yapmak istediğini Arslan Yabgu'ya bildirmesi üzerine Arslan Yabgu Gazneli Mahmut ile görüşmek üzere Semerkant'a geldi. Burada Arslan Yabgu, Gazneli Mahmut tarafından bir hile ile esir alınarak Hindistan sınırında bulunan Kalencer kalesine hapsedildi. Arslan Yabgu'nun oğlu Kutalmış tarafından düzenlenen kurtarma çabaları sonuç vermedi ve Arslan Yabgu yedi yıl kaldığı bu kalede öldü.⁴²

Arslan Yabgu'nun esir edilip öldürülmesinden sonra Selçuklular'ın başına yaşça büyük olan sakin tabiatlı Musa (İnanç) Yabgu getirildi. Ancak gerçekte Selçukluları idare eden Tuğrul ve Çağrı Beyler idi.⁴³ Tuğrul ve Çağrı Beyler, 1035 yılında askerleri ile birlikte Ceyhun nehrini geçerek Nesâ şehri çevresine yerleştiler. Selçukluların Horasan'da bulunan bu bölgeye inmeleri dönemin Gazneli Sultanı Mesud ve devlet erkânını endişelendirmişti. Nesâ şehri, hem geniş otlakları ile hem de konumunun çöllere yakın olması bakımından Selçuklular tarafından tercih edilmişti. Buraya

³⁹ Erdoğan Merçil, "Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi", Türkler, c. 4, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, s. 597.

⁴⁰ Şapolyo, a.g.e., s. 29.

⁴¹ Erdoğan Merçil, Büyük Selçuklu Devleti, Nobel Yayınları, 2. baskı, Ankara, 2008, s. 5.

⁴² Şapolyo, a.g.e., s. 30-33.

⁴³ Merçil, Büyük Selçuklu Devleti, s. 8.

yerleştikten sonra Selçuklu beyleri Gazneli devletine bir mektup yazarak, “Gazneli Devleti ordusuna asker verme, sınır bekçiliği yapma, vergi verme” gibi yükümlülükler yerine getirme şartıyla üzerinde oturabilecekleri bir yer talebinde bulundular. Fakat bu talep Gazneli Devleti tarafından kabul edilmedi ve Sultan Mesud komutanlarına güçlü bir ordu ile Selçukluların üzerine yürüyüp onların bir an önce Horasandan çıkarılmalarını istedi.⁴⁴

Bu gelişmeler üzerine Sultan Mesud 17 bin kişilik bir orduyu Selçuklular üzerine gönderdi ve Selçuklu ordusu ile Gazneli Devleti arasında Nesâ yöresinde yapılan savaşı Selçuklu beyleri ustalıklı kurdukları pusu ve savaş taktikleri ile kazandılar. Bu zafer üzerine yapılan antlaşma sonucunda; Selçuklular Gazneli Devleti ve Sultanına tabi olma şartıyla, Ferâve, Dihistân ve Nesâ şehirlerini kazandılar. Selçuklular bu zaferden sonra devlet olma yolunda önemli bir adım atmış ve artık buldukları bölgede önemli bir güç haline gelmişlerdir.⁴⁵

Bu antlaşmanın ardından barış ortamı Selçuklu beylerinin yeni yerlere akınlar düzenlemesi sonucunda bozulmuş ve Sultan Mesud’un Hindistan seferinde iken Selçuklu beylerinin birçok şehri yağmalamaları ve yeni yerler almak istemeleri nedeniyle, Selçuklular ile Gazneli Devleti ikinci bir savaşta karşı karşıya gelmişti. Serahs yöresinde yapılan bu savaşta Selçuklular özellikle Çağrı Bey’in başarısıyla Gazneli ordusunu yenilgiye uğrattılar. Bu ikinci zaferden sonra Selçuklu beyleri burada kendi devletlerini kurma yönünde karar alarak teşkilatlanma yoluna gittiler.⁴⁶

Selçukluların kazandıkları bu zaferin en önemli sonucu, Horasan’da yeni bir Türk devletinin kuruluyor olmasıdır. Bu zaferden sonra Selçuklu reisleri eski Türk devlet anlayışına uygun bir şekilde ülkelerini kendi aralarında bölüşmüşlerdir. Buna göre; Nişâbûr şehri Tuğrul Bey’e, Merv şehri Çağrı Bey’e, Serahs şehri de amcaları Musa Yabgu’ya verilmiştir. Bu paylaşımın neticesinde Tuğrul Bey Nişabur’a gelerek Sultan Mesud’un tahtına oturmuştur.⁴⁷

Selçuklular karşısında kaybettiği iki savaştan sonra Gazneli Sultanı Mesud; durumun son derece ciddi olduğunu anlamış ve ayrıca bölgedeki itibarı da ciddi şekilde

⁴⁴ Salim Koca, “Sir Derya (Ceyhun) Boylarından Anadolu’ya: Oğuzlar (Türkmenler)”, Türkler, c. 4, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002, s. 537.

⁴⁵ Merçil, “Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi”, s. 600.

⁴⁶ Koca, “Sir Derya (Ceyhun) Boylarından Anadolu’ya: Oğuzlar (Türkmenler)”, s. 538.

⁴⁷ İbrahim Kafesoğlu, Selçuklu Tarihi, MEB Yayınları, İstanbul, 1972, s. 24.

sarsılmıştı. Selçukluların artık büyük bir tehlike olduğunu anlayan Sultan Mesud, 300 savaş fili ile destekli, 50 bin kişilik süvari ve piyadeden kurulu bir ordu ile Selçukluların üzerine yürüdü.⁴⁸ Selçuklu beyleri bu haberi aldıktan hemen sonra toplanarak hazırlıklara başladılar ve ağırlıklı 2000 bin atlı kuvvetini gerilere gönderdiler. Daha sonra Selçukluların asıl ordusu olan 16.000 bin kişilik bir kuvvet ile Gazneli ordusu arasında 1040 yılında yapılan savaş başladı. Ertesi gün Gazne ordusu savaşarak Merv'in güney-batısında Dandanakan Kalesi yakınlarına konumlandı. Gazne ordusu içerisinde susuzluk ve açlık nedeniyle bölünmeler başlamıştı. Sultan Mesud'un emri ile ordu su ihtiyacı için 5 fersah uzaktaki su kaynağına hareket edince düzeni bozuldu. Bu sırada Gazne Hassa Ordusu'ndan 370 kişi Selçuklu kuvvetlerine katıldı. Bu olay neticesinde zaten dağılmış olan Gazne ordusu Selçukluların son hücumu ile yenilgiye uğratıldı. Gazne Sultanı Mesud yanında kalan çok az asker ile Merv Ovası'ndaki Berkdiz Kalesi'ne kaçtı. Selçuklular savaş meydanında çok sayıda hazine ve ganimet elde ettiler.⁴⁹

Dandanakan Savaşı kazanıldıktan sonra Selçuklu beyleri toplanarak Tuğrul Bey'i "Horasan Emiri" ilan ettiler. Selçuklular bu zafer neticesinde artık yeni bir devlet kuruyor ve özgür bir devletin temellerini atıyorlardı. Savaştan sonra bir araya gelen Selçuklu beyleri Abbasi Halifesine bağlı olduklarını da bir mektup ile bildirdiler. Bundan sonra Selçuklular devlet geleneğine göre yeni bir teşkilatlanma yapısına gittiler. Bu yapılanmaya göre; Tuğrul Bey, "Sultan" unvanıyla Nişâbur'u alarak batıya, Çağrı Bey'e "Melik" unvanı ile merkez Merv olmak üzere Ceyhun nehriyle Gazne arasındaki bölge, Musa Yabgu'ya ise Büst, Herat ve Sistan havalisi verildi. Selçuklular bu teşkilat yapısı ile kuruldu ve bu esas üzerine yeni yerlere harekete geçtiler.⁵⁰

Anadolu'ya Türk akınları Çağrı Bey'in 1016 yılındaki meşhur keşif akını ile başlamış ve Sultan Tuğrul Bey zamanında da sürmüştü. Tuğrul Bey'in görevlendirdiği İbrahim Yinal ve Kutalmış Anadolu'ya yaptığı sefer sırasında Bizans ile Pasin ovasında karşılaştılar. Tarihe Pasinler Savaşı olarak geçen bu savaşta, Bizans ordusu Selçuklular

⁴⁸ Faruk Sümer, Oğuzlar (Türkmenler), Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yayınları, Ankara, 1972, s. 86.

⁴⁹ Mehmet Altay Köymen, Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi, Kuruluş Devri, c. I, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1979, s. 336-351.

⁵⁰ Köymen, a.g.e., s. 336-351.

tarafından ağır bir yenilgiye uğratıldı. Bu savaştan sonra Türklerin Anadolu'ya yayılmaları hızlanmıştır.⁵¹

Tuğrul Bey, başarılı fetihleri olan üvey kardeşi İbrahim Yinal'ın kontrolünde olan Hemedan şehrini ve Cibal bölgesindeki kalelerin kendisine teslim edilmesini istemişti. İbrahim Yinal istenenleri vermemiş ve Tuğrul Bey'e karşı bir ordu toplamış ve iki taraf arasında yapılan savaşı Tuğrul Bey kazanmış ve İbrahim Yinal yaptıklarına rağmen Tuğrul Bey tarafından affedilmişti.⁵² Bunun üzerine Tuğrul, Yinal'ı Mısır yönüne gönderdi. İbrahim Yinal buranın asayişini sağladıktan sonra Mısır Fâtimileri ile birleşerek bir kez daha isyan etti. Bunun üzerine Tuğrul Bey İbrahim Yinal ile bir kez daha savaştı ve bu sefer esir düşen İbrahim Yinal'ı boğdurttu.⁵³

Dört yıllık bir süreden sonra bizzat Tuğrul Bey Anadolu'da fetih akınlarına girişmiş ve 1054 yılı başlarında önce Bargiri (Berkri bugünkü Muradiye) Kalesi'ni ve Van Erciş'i himayesi altına aldı. Bundan sonra da Malazgirt önüne gelip burada bulunan şehri kuşatma altına aldı. Bu kuşatma yaklaşık bir ay sürmesine rağmen kale fethedilemedi ve yaklaşan kış nedeniyle kuşatma kaldırılarak Tuğrul Bey Azerbaycan tarafına geri çekilmek zorunda kaldı.⁵⁴

Abbasi Halifesi Kaaim Biemrillah Bağdat yöresinde içinde bulunduğu bir güç durumdan kurtulmak ve konumunu güçlendirmek için Tuğrul Bey'e elçi göndererek onu Bağdat'a davet etti. Tuğrul Bey halifenin bu isteği üzerine 1055 yılında Bağdat'a geldi. Tuğrul Bey Bağdat 'da bulunduğu süre içinde çıkan karışıklıklar nedeni ile Büveyhî Devleti'ne son verdi. Bağdat'ta bulunduğu süre içinde Tuğrul Bey, kendi adına hutbe okutup para bastırdı, saray, cami ve askerlerine kışlalar yaptırdı. Bu dönemde İslâm çevresinde siyasi otorite tamamen Selçuklular eline geçmiş ve halifenin yetkisi dini otorite ile sınırlı kalmıştır.⁵⁵

Sultan Tuğrul Bey halifenin kızıyla evlenip, Rey'e döndükten sonra hastalanarak 70 yaşında iken ölmüş ve öldüğü şehir olan Rey'e defnedilmiştir. Sultan Tuğrul Bey, kaynaklarda iyi kalpliliğiyle, dindarlığı ve adaleti ile zikredilmiş ve yapmış olduğu

⁵¹ Kafesoğlu, Selçuklu Tarihi, s. 34-35.

⁵² Merçil, "Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi", s. 604.

⁵³ Şapolyo, a.g.e., s. 53.

⁵⁴ Merçil, "Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi", s. 606.

⁵⁵ Osman Turan, Selçuklular Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti, Ötüken Yayınları, İstanbul, 1969, s. 93-94; Merçil, "Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi", s. 605-606.

fetihler ile Selçuklu Devleti sınırlarını, Anadolu'ya Bizans sınırlarına kadar uzatarak Anadolu'nun Türkleşmesine de büyük katkı sağlamıştır.⁵⁶

3.2. BÜYÜK SELÇUKLU DEVLETİ'NİN YÜKSELİŞİ

Sultan Tuğrul Bey, yerine geçecek herhangi bir varis bırakmadan vefat etmişti. Fakat ölmeden önce kendisine veliyaht olarak Çağrı Bey'in oğlu Süleyman'ı göstermişti. Vezir Amid el-Mülk de buna uyararak Tuğrul Bey'in ölümünün hemen ardından İsfahan'da bulunan Süleyman'ı Rey şehrine getirmiş ve onu sultan olarak tahta çıkarmıştı. Diğer tarafta ise Tuğrul Bey'in ölümünün hemen ardından taht mücadelesi için Kutalmış isyan etmişti. İşte bu siyasi çalkantı içerisinde Selçuklu emirlerinden Hacıp Erdem ve Yağısıyan, Kazvin şehrinde Alp Arslan adına hutbe okuttular. Bu arada Kutalmış 50.000 kadar Türkmen'den meydana gelen bir ordu toplayıp sultanlığını ilan ederek Rey şehrine gelmişti. Bunun üzerine Alp Arslan Kutalmış'ı taht mücadelesinde etkisiz hale getirmek için bu şehre geldi. Alp Arslan ve Kutalmış arasında Rey şehrinde yapılan savaşı Alp Arslan kazandı ve Kutalmış kaçarken atından düşerek öldü.⁵⁷

Savaşı kazanan Alp Arslan Rey şehrinde merasimle tahta çıktı ve Halife onun adına Bağdat'da hutbe okutarak onun sultanlığını tasdik etti. Sultan olan Alp Arslan savaşı kazanıp sultan olmasında büyük payı olan Nizâmülmülk'ü de kendine vezir tayin etti.⁵⁸

Sultan Alp Arslan 1064 yılının baharında Kafkasya ve Doğu Anadolu'ya seferi başlattı. Bu sefer kapsamında ilk önce Azerbaycan'a hareket etti ve Erran'da Lori küçük Ermeni krallığını itaate altına aldı. Ayrıca bu seferde yanında bulunan oğlu Melikşah ve veziri Nizâmülmülk de Aras nehri boyunda bulunan Sürmari'yi ve Meyem-Nişin kalesini zaptettiler. Bu seferin devamında Alp Arslan ve ordusu Kars-Ani bölgesine kadar ilerledi ve Ani şehrini de hâkimiyeti altına aldı.⁵⁹ Sultan Alp Arslan bu büyük sefer sırasında kardeşi Kavurd'un isyan hareketlerinden dolayı daha fazla ilerlememiş ve pek çok ganimet ile Rey şehrine dönmüştür. Ayrıca Sultan Alp Arslan'a

⁵⁶ Turan, Selçuklular Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti, 1969, s. 101-102; Merçil, "Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi", s. 607.

⁵⁷ Turan, Selçuklular Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti, 1969, s. 103-105; Merçil, "Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi", s. 607.

⁵⁸ Merçil, "Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi", s. 608.

⁵⁹ Kafesoğlu, Selçuklu Tarihi, s. 43.

bu başarılı fetihlerinden dolayı Halife tarafından Ebu'l-Feth lakabı verilmiştir.⁶⁰ Sultan Alp Arslan bu seferin ardından birçok önemli emirini Anadolu'nun fethi ile görevlendirmiş ve bu emirler de başarılı fetihlerde bulunmuştur. Bu fetihlere karşı Bizanslılar iyi bir biçimde korunamayan ve gittikçe tehlikeye düşen Anadolu'yu kurtarmak için Romanos IV. Diogenes gibi güçlü bir ismi tahta çıkardılar. Diogenes Anadolu'ya yapılan bu fetih hareketlerine karşılık vermek adına büyük bir ordu toplayarak Suriye istikametine doğru harekete geçti. Diogenes bu seferi sırasında Anadolu'nun önemli yerlerini Selçuklulardan geri almayı başarmıştır⁶¹.

Diogenes bu sefer sırasında Melikşah'a bir elçi göndererek Malazgirt, Ahlat, Erçiş şehirlerinin Bizans'a geri verilmesini aksi taktirde güçlü bir ordu ile bu bölgeleri almak için sefere çıkacağını bildirmiştir. Sultan Alp Arslan bu sırada Mısır seferindeydi. Haberi alan Alp Arslan, Diogenes tarafından gönderilen elçiyi red cevabıyla geri göndererek hemen Mısır seferinden dönüp Ahlat'a geldi. Bizans İmparatoru Diogenes ise, modern tarihçilerin 100.000 ile 200.000 kişi arasında tahmin ettiği kalabalık bir ordu ile İstanbul'dan harekete geçmişti. Sultan Alp Arslan Bizans ordusunun Anadolu'da ilerlediği haberini alınca süratle harekete geçti. Sultan hatunu, çocukları ve hazinelerini Veziri Nizâmülmülk ile Hemadan'a gönderdi ve savaş için yaklaşık 50.000 kişilik kuvvet topladı.⁶²

Daha sonra Selçuklu kuvvetleri ile Bizans ordusu 24 Ağustos 1071 günü Malazgirt ile Ahlat arasındaki Rahva Ovası'nda karşı karşıya geldiler. 26 Ağustos günü başlayan savaş Sultan Alp Arslan'ın kesin zaferi ile sonuçlandı. Romanos Diogenes'in esir düştüğü bu savaş sonunda; Anadolu'nun kapıları Türklere açılmış bulunuyordu.⁶³ Bu zaferin ardından Sultan Alp Arslan, Hemadan'a döndü. Burada birçok hükümdarın ve de halifenin gönderdiği elçileri ve tebrikleri kabul etti. Öte yandan Bizanslılar yenilgiyi öğrenir öğrenmez tahta VII. Mikhail Dukas'ı geçirmiş ve bu gelişme Selçukluların Diogenes ile yaptıkları antlaşmanın hükümsüz olmasına sebebiyet vermiştir. Bunun üzerine Sultan Alp Arslan emirlerine Anadolu'nun bütününe fethetme

⁶⁰ Nesimi Yazıcı, İlk Türk-İslâm Devletleri Tarihi, Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 2002, s. 216; Merçil, "Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi", s. 609; Coşkun Alptekin, "Büyük Selçuklular", Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi, I-XIV, İstanbul, 1989, VII, s. 191.

⁶¹ Merçil, "Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi", s. 610-611.

⁶² Ali Öngül, Selçuklular Tarihi-I, Çamlıca Basım Yayın, Manisa, 2007, s. 63-64; Merçil, "Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi", s. 612.

⁶³ Turan, Selçuklular Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti, 1969, s. 134-144; Merçil, "Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi", s. 613.

emrini vermiştir. Malazgirt zaferi ile birlikte Anadolu'nun fethi önemli ölçüde hızlanmıştır.⁶⁴

Malazgirt zaferinden sonra, Sultan Alp Arslan büyük bir ordu ile Maverâünnehir'e, Karahanlılar üzerine bir sefer tertip etti. Maverâünnehir yakınlarında bulunan Berzem Kalesi'nin alınmasının ardından huzura getirilen kale kumandanı Yusuf el-Harezmi çizmesinde sakladığı bir hançerle Sultan Alp Arslan'ı yaralamış ve Türk ve İslam tarihinin en seçkin kişilerinden biri olan bu büyük hükümdar 25 kasım 1072'de vefat etmiştir. Sultan Alp Arslan babası Çağrı Bey'in Merv'de bulunan türbesine gömülmüştür.⁶⁵

Sultan Alp Arslan'ın ölümü üzerine tahta on sekiz yaşında olan oğlu Melikşah geçti. Sultan Melikşah küçük yaşlarından itibaren babası ile birlikte birçok sefere katılmış ve önemli başarılar elde etmişti. Melikşah, Sultan Alp Arslan ile katıldığı seferlerde zekâsı, cesareti, sevk ve idaredeki kabiliyeti ile babasının gözüne girmiş ve Sultan Alp Arslan ölmeden önce onu kendisine veliaht tayin etmişti. Ancak babasının ölümünden sonra ortaya çıkan taht mücadelesinde amcası Melik Kavurd'un isyanının bastırılması ve Melikşah'ın tahta geçmesinde Nizâmülmülk önemli rol oynamıştır.⁶⁶ Bu nedenle Melikşah Nizâmülmülk'ü vezirlikte bıraktı ve ona birçok hediye ile birlikte Tus şehrinin iktasını ayrıca da atabey unvanını verdi.⁶⁷

Melikşah, tahta geçtiği ilk yıl önce Karahanlılar sonra Gazneliler üzerine taarruz ederek ülkesinin doğu sınırlarındaki güvenliği tahsis etmiştir. Sultan Alparslan döneminde barış imzalanan Bizans, anlaşma şartlarını yerine getirmemeye başlamış ve Melikşah bunun üzerine Anadolu seferlerini hızlandırarak Anadolu'daki Selçuklu hâkimiyeti de pekiştirdi.⁶⁸ Anadolu, Türkistan, İç Asya ve İran bölgeleri de tamamen Selçuklu hâkimiyeti altına alınmış ve devam eden yıllarda Suriye ve Kudüs'te uzun zamandan beri hâkimiyet süren Fatımilerin üzerine seferler düzenlenerek bu bölgeler de Selçuklu Devleti hâkimiyeti altına alındı.⁶⁹

⁶⁴ Merçil, "Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi", s. 614.

⁶⁵ Turan, Selçuklular Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti, 1969, s. 144-147; Merçil, "Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi", s. 614.

⁶⁶ Turan, Selçuklular Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti, 1969, s. 152-153; Merçil, "Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi", s. 614; Alptekin, a.g.m., s. 130-132.

⁶⁷ Şapolyo, a.g.e., s. 93.

⁶⁸ Kafesoğlu, Selçuklu Tarihi, s. 61-64.

⁶⁹ Alptekin, a.g.m., s. 136-137; Merçil, "Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi", s. 615.

Büyük Selçuklu Devleti'nin ilerleyişi Melikşah'ın, 1078-1079 yıllarında Gürcistan Krallığını, Hicaz'ı, Yemen'i ve Aden Körfezi'ni hakimiyet altına alarak sürmüştür. 1080'li yılların sonuna gelindiğinde ülkenin doğusunda bulunan Batı Karahanlılar oldukça zayıflamış ve artık kendilerini idare edemeyecek duruma gelmişlerdi. Bunun üzerine Melikşah, Batı Karahanlıların en önemli kentlerinden biri olan Buhara'yı ve Semerkand'ı alarak bu önemli Türk-İslam coğrafyasını hâkimiyeti altına aldı.⁷⁰

Sultan Melikşah döneminin önemli meselelerinden birisi de Hasan Sabbâh konusudur. Hasan Sabbâh gizli olarak kurduğu Batınî örgütü ile Sultan Melikşah'a ait Alamut Kalesi'ni ele geçirmiş ve bir İsmailî Devleti kurmuştu.⁷¹ Hasan Sabbâh kendisine tâbi olmayan yerlerdeki halkı öldürtüyor ve kentleri tahrip ettiriyordu. Hasan Sabbâh ile ilk mücadeleye Alamut ve Rudbâr ikta sahibi Yoruntaş başladı fakat onun ölümü bir netice alınamamasına neden oldu. Sultan Melikşah Batınîler üzerine bu kez Emir Altuntaş ile Emîr Koltaş'ı gönderdi. Emir Altuntaş Alamut Kalesi'ni kuşatmasına rağmen, Batınîler uzun bir kuşatmadan sonra Altuntaş'ı da mağlûp ettiler ve geri çekilmesini sağladılar. Sultan Melikşah bu kez Emir Kızılsarığ'ı Batınîler'le mücadele için görevlendirdi. Ancak Melikşah'ın vefatı bu harekâtın yarım kalmasına sebep oldu.⁷²

Melikşah, 1092 yılında kimliği belirlenemeyen bir kişi tarafından öldürülmüş ve hâkimiyet sürmüş olduğu yirmi sene boyunca Büyük Selçuklu Devletini yüz ölçümü bakımından en geniş sınırlarına ulaştırmıştır. Melikşah öldüğünde arkasında Kaşgar'dan Boğaziçi'ne, Kafkasya'dan, Yemen ve Aden'e kadar uzanan büyük bir devlet bırakmıştır.⁷³

3.3. BÜYÜK SELÇUKLU DEVLETİ'NİN ÇÖKÜŞÜ

Büyük Selçuklu Devleti için duraklama ve çöküş, Sultan Melikşah'ın ölümünden sonra başladı. Melikşah'ın ölümünden sonra tahta geçen oğlu Berkyaruk,

⁷⁰ Merçil, "Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi", s. 618.

⁷¹ Ali Sevim, Erdoğan Merçil, Selçuklu Devletleri Tarihi Siyaset, Teşkilat ve Kültür, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yay., XXIV. Dizi-S.19, Ankara, 1995, s. 119-122.

⁷² Merçil, "Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi", s. 618.

⁷³ Merçil, "Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi", s. 619; Alptekin, a.g.m., s. 143-145.

hükümdarlık makamını elde etmek için uzun süre taht mücadelesi verdi. Melikşah'ın ölümünü fırsat bilen diğer varisleri birer birer ayaklanarak Büyük Selçuklu Devletini güç duruma sokan ve devleti bölen süreci başlattılar.⁷⁴

İlk olarak Terken Hatun eşinin ölümünden altı gün sonra küçük yaştaki oğlu Mahmûd'un hükümdarlığını ilân ediyor, kendine destek bulmak adına kaynaklara göre ordu mensuplarına 20.000.000 altın dinarı gibi muazzam miktarda bir parayı dağıtıyordu.⁷⁵ Ancak Nizâmülmülk taraftarları da 14 yaşındaki Berkyaruk'u Rey şehrine kaçırarak hükümdar ilân ettiler. Selçuklu hükümdarı olmak isteyen iki taraf arasında Bürücird'de kanlı bir savaş oldu, Terken Hatun'un yanında yer alan bazı emir ve askerlerin karşı tarafın saffına geçmesi, Berkyaruk'a savaşı kazanma şansı sağladı.⁷⁶ Terken Hatun bu yenilgiye rağmen saltanat hırsından vazgeçmemiş ve Melikşah'ın kardeşi, Suriye Meliki (Valisi) Tutuş'u İsfahan'a çağırmişti. Tutuş, yeğeni Berkyaruk'un hâkimiyetini kabul etmeyerek saltanat üzerinde hak iddia etti. Berkyaruk, amcası Tutuş'u giriştikleri savaşta öldürerek bu tehdidi de ortadan kaldırdı.⁷⁷

Sultan Berkyaruk devrinin önemli olaylarından birisi de Anadolu'ya yapılan Haçlı seferidir. I. Haçlı ordusu Antakya'ya kadar ilerlemiş ve Yağısıyan yönetimindeki bu şehri işgal etmişti. Haçlıların şehri işgal etmesinden birkaç gün sonra 7 Haziran'da Kür-boğa idaresindeki Selçuklu ordusu Antakya önüne gelerek ordugâh kurdu. Emir Kür-boğa'nın emrindeki Büyük Selçuklu ordusu, Suriye Selçuklu Melikleri ve Arap Emirlerinin kendi aralarındaki çekişmelerinden ve birbirlerine olan güvensizlikleri neticesinde Antakya önünde Haçlılara mağlûp oldu ve ordusu dağılan Kür-boğa Musul'a çekildi. Haçlılar ise bu bozgunun ve Müslümanlar arasındaki çekişmelerden yararlanarak Kudüs'e kadar ilerlemiş ve bu şehri işgal etmişlerdi.⁷⁸

Sultan Berkyaruk'un ülke içindeki ayaklanmaları bastırmasından kısa bir süre sonra kardeşi Gence Meliki Muhammed Tapar'ın isyanı ile karşılaştı. Bu isyanla birlikte Berkyaruk ve kardeşi Muhammed Tapar arasında başlayacak olan saltanat mücadelesi her iki taraftan da ağır kayıpların yaşanmasına neden olacaktı. İki taraf bu

⁷⁴ Turan, Selçuklular Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti, 2003, s. 226.

⁷⁵ a.yer

⁷⁶ Alptekin, a.g.m., s. 143-145; Merçil, "Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi", s. 619.

⁷⁷ Turan, Selçuklular Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti, 2003, s. 226-227; Alptekin, a.g.m., s. 143-145.

⁷⁸ Merçil, "Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi", s. 620.

mücadele sırasında birçok kez karşı karşıya gelmiş ama iki taraf da birbiri üzerinde mutlak üstünlük sağlayamamıştır.⁷⁹

Berkyaruk-Muhammed Tapar mücadelesinin son savaşı Hoy şehri önünde oldu ve Berkyaruk'un zaferi ile sonuçlandı (19 Şubat 1103). Bu yenilgiye rağmen Muhammed Tapar yeni bir savaş için hazırlanırken Berkyaruk, Selçuklu Devleti'nin bu isyanlardan çok zarar gördüğünü ve çok kardeşkanı akıtıldığını anlayarak Muhammed Tapar'a anlaşma teklif etti. Muhammed Tapar tarafından da kabul edilen bu anlaşmaya göre; Azerbaycan'da Sefidrud Nehri iki taraf arasında sınır olmak üzere, Irak-ı Acem ve Irak-ı Arab bölgeleri, yani Cibal, Fars, Rey, Huzistan ve Hemedan ile Bağdad ve civarı Berkyaruk'a ait olacak, Bağdad'ta hutbe onun adına okunacaktı.⁸⁰ Muhammed Tapar da kapısında günde 5 kez nevbet⁸¹ çaldırarak, Azerbaycan, Doğu Anadolu, El-Cezire ve Musul onun yönetiminde olacaktı. Horasan bölgesi ise yine Sencer'in yönetimi altında kalıyor ve bu suretle Büyük Selçuklu Devleti resmen ikiye bölünmüş oluyordu.⁸²

Sultan Berkyaruk'un isyanlarla mücadele ettiği yaşantısında sultanlığını yaşayamadan 1104 yılında 25 yaşında Bürüçird şehrinde öldü.⁸³ Berkyaruk'un ölümü üzerine yerine kardeşi Muhammed Tapar geçti. Muhammed Tapar dönemi de Berkyaruk döneminde olduğu gibi iç karışıklıklar ve çöküş süreci ile devam etti. Muhammed Tapar'ın 14 yıllık hâkimiyeti sürecinde Büyük Selçuklu Devletinin zayıflaması durdurulamadı ve Muhammed Tapar da 1118 yılında vefat etti.⁸⁴

Muhammed Tapar'ın ölümünden sonra yerine oğlu Mahmut geçti ancak Melikşah'ın oğlu, Horasan Meliki Sencer, yeğeni Mahmut'u tahttan indirerek yerine geçti ve yeğeni Mahmut'u himayesi altına alarak Irak Selçuklularının hükümdarı ilan etti.⁸⁵ 1141 yılında Karahıtaylılar'ın Selçuklu sınırlarına kadar ulaşmasıyla Karahıtaylılar ile Selçuklu Devleti arasında Katvan Savaşı yapıldı. Bu savaş sonunda

⁷⁹ Turan, Selçuklular Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti, 2003, s. 229-230.

⁸⁰ Köymen, a.g.e., s. 78-95; Turan, Selçuklular Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti, 2003, s. 229-230; Merçil, "Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi", s. 622.

⁸¹ Kös, davul, zurna, nakkâre (kudüm) ve nefir (boru) denilen çalgı aletlerinden ibaret olan askerî bando (nevbet), hükümdarlık sarayının kapısında veya saltanat çadırının önünde beş vakit namaz vakitlerinde çalar ve hükümdarlık alametlerinden sayılırdı. Bkz.: İsmail Hakkı Uzunçarşılı, Osmanlı Devleti Teşkilatına Medhal, 3. Baskı TTK, Ankara, 1984, s. 28.

⁸² Merçil, "Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi", s. 622.

⁸³ Abdülkerim Özaydın, Sultan Berkyaruk Devri Selçuklu Tarihi (485-498/1092-1104), İÜ Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 2001, s. 129-130.

⁸⁴ Turan, Selçuklular Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti, 2003, s. 231-234; Merçil, "Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi", s. 624; Özaydın, a.g.e., s. 71-88.

⁸⁵ Turan, Selçuklular Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti, 2003, s. 234-235.

Selçuklu Devleti mağlup olunca Sultan Sencer itibarını kaybetti ve Maverâünnehir Karahıtaylıların eline geçti.⁸⁶

Sultan Sencer'in Karahıtaylılar'a mağlup olmasıyla otorite boşluğunun tekrar ortaya çıktığı Büyük Selçuklu Devletinde yüksek vergiler sebebiyle isyan eden Oğuzlar vergi vermeyi reddedip daha geniş hâkimiyet alanı talep edince Büyük Selçuklu Devletinin hâkimiyetine son darbe vurulmuş oldu. Bu olaylardan sonra Sultan Sencer başkenti Merv'e gitti. Ancak kendisi artık yaşlanmış ve çökmüştü. Askerleri dağılmış ve ülke maddi zorluklar içinde kalmıştı. Sultan Sencer 26 Nisan 1157 tarihinde 72 yaşında öldü ve Merv'de sağlığında yaptırdığı ve ismi Dârü'l-Ahıret/Ahıret Yurdu anlamına gelen türbesine gömüldü. Onunla beraber Büyük Selçuklu Devleti arakasında parlak bir geçmiş bırakarak tarih sahnesinden çekildi.⁸⁷

3.4. BÜYÜK SELÇUKLU DEVLETİNİN ÇÖKÜŞÜYLE ORTAYA ÇIKAN DEVLETLER

3.4.1. Irak Selçukluları (1092 – 1194)

Irak Selçukluları; Büyük Selçuklu Devletinin dağılmasından sonra hükümdar makamının idare ettiği Irak bölgesinde kurulan hükümdarlıktır. Bu hükümdarlık Horasan bölgesinin valisi Sencer'in kendisini Büyük Selçuklu Devletinin Sultanı ilan etmesi ve yerine geçtiği yeğeni Mahmut'u Irak sahasının Sultanı ilan etmesiyle ortaya çıkmıştır. Irak Selçukluları Irak, Azerbaycan ve Kuzey İran'ın bir bölümünü içine alan dar bir alanda kısa bir süre hüküm sürebilmiştir. Zamanla aşiretlerin bir araya gelerek oluşturdukları Atabeyliklerin güç kazanması ve idari otoritenin Atabeyliklere geçmesi nedeniyle gücünü kaybetti. 1194 yılında son Irak Selçuklu Sultanı 3. Tuğrul Bey'in Harezmsahlılar'a yenilmesiyle bu bölge Harezmsahlılar'a geçti ve Irak Selçukluları tamamen yıkılmış oldu.⁸⁸

⁸⁶ Turan, Selçuklular Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti, 2003, s. 240-241; Merçil, "Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi", s. 627.

⁸⁷ Sümer, a.g.e., s. 117; Turan, Selçuklular Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti, 2003, s. 181; Merçil, "Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi", s. 629.

⁸⁸ Kafesoğlu, Selçuklu Tarihi, s. 78-86; Turan, Selçuklular Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti, 1969, s. 197-200.

3.4.2. Kirman Selçukluları (1092 – 1187)

Kirman Selçukluları, Çağrı Bey'in oğlu, Tuğrul Bey'in yeğeni Bağdat Maliki Kavurd'un lideri olduğu Kirmanlıların, Büyük Selçuklu Devletinin bölünmesiyle Basra Körfezi yakınlarında bulunan Kirman şehrinde kurdukları hükümdarlıktır. Melikşah tarafından boğdurulan Kavurd'un oğulları Büyük Selçuklu Devletine bağlı olarak yaşasalar da Büyük Selçuklu Devletinin bölünmesi ile bağımsızlıklarını ilan ederek bir süre bağımsız olarak bu bölgede yaşamışlardır. Zamanla Gurluların himayesine girseler de tekrar bağımsız hareket eden Kirman Selçukluları, 1187 yılında Oğuz Başbuğu Dinar tarafından mağlup edilerek yıkılmıştır.⁸⁹

3.4.3. Suriye Selçukluları (1092 – 1117)

Suriye Selçukluları, Melikşah döneminde Suriye valisi olan Tutuş'un Melikşah'ın ölümü üzerine bağımsızlığını ilan etmesiyle ortaya çıkan hükümdarlıktır. Tutuş, bağımsızlığını ilan etmesi nedeniyle Büyük Selçuklu Devleti'nin o dönemki hükümdarı Berkjaruk ile savaşmış ve savaşta mağlup olarak savaş meydanında ölmüştür. Bundan sonra Tutuş'un oğulları Rıdvan ve Dokak Suriye Selçuklularının yönetimini devralarak 1117 yılına kadar devam ettirmişlerdir. Hâkimiyet dönemleri süresince Haçlı Ordusu ile mücadele etmiş ve sınırlarını Güneydoğu Anadolu Bölgesi'ne kadar genişletmiş olsalar da aşiretlerin bir araya gelerek oluşturdukları Atabeyliklerin güçlenmesi ve bağımsızlık kazanması üzerine zayıflayarak 1117 yılında yıkılmış ve beyliklere bölünmüştür.⁹⁰

3.4.4. Anadolu Selçukluları (1075 – 1308)

Anadolu Selçukluları, bölünen diğer Selçuklu Devletlerinin aksine Melikşah'ın ölümünden daha önce bağımsızlığını ilan etmişti. Malazgirt Savaşından sonra Anadolu içlerine taarruz eden Anadolu Selçukluları, Büyük Selçuklu Devletini kuran Tuğrul ve Çağrı Beylerin amcası Arslan Yabgu'nun torunu Süleyman Şah (Kutalmış'ın oğlu)

⁸⁹ Turan, Selçuklular Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti, 1969, s. 206-208; Kafesoğlu, Selçuklu Tarihi, s. 87-88.

⁹⁰ Turan, Selçuklular Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti, 1969, s. 208-209; Kafesoğlu, Selçuklu Tarihi, s. 88-89.

komutanlığında İznik'e kadar ilerlemiş, 1075 yılında bağımsızlığını ilan ederek Büyük Selçuklu Devletinin Bizans sınırında Anadolu Selçuklu Devletinin temellerini atmıştır.

Süleyman Şah'ın oğlu I. Kılıçarslan, 1075 yılında İznik'te bağımsızlığını ilan ederek Anadolu Selçuklu Devletinin ilk hükümdarı olmuştur.⁹¹ I. Kılıçarslan Selçuklu tahtına geçtiği ilk yıllardayken I. Haçlı Seferine karşı savaşmış ve 1096-1099 yılları arasında I. Kılıçarslan yaptığı mücadelelere rağmen prens orduları karşısında yeterli olamamış ve diğer Müslüman devletlerinden de yardım gelmeyince başkent İznik Bizans'ın eline geçmiştir. Bunun üzerine I. Kılıçarslan başkenti Konya'ya taşımıştır. Aynı anda Haçlılardan çekinen Bizans imparatoru ile bir anlaşma yapan I. Kılıçarslan doğu seferine çıkmıştır.⁹² Bu seferde I. Kılıçarslan; Malatya ve Musul'u fethetmiş ve tıpkı babası gibi batı yerine doğuya yönelince Büyük Selçuklular ile karşı karşıya gelmiş ve 1107 yılında I. Kılıçarslan ile Emir Çavlı arasında yapılan savaşta, I. Kılıçarslan Habur nehrinde boğularak ölmüştür.⁹³

Anadolu Selçuklu Devleti'nde bu olaydan sonra taht mücadeleleri yaşamış ve 1110 yılında Şehinşah Konya'da tahta çıkmıştır. Fakat Şehinşah'ın saltanatı fazla uzun sürmeden Danişmendlilerin desteğini alan I. Sultan Mesud 1116'da Selçuklu tahtını ele geçirmiştir. I. Sultan Mesud; Bizanslılara karşı başarılı mücadelelerde bulunmuş ve II. Haçlı seferine katılan Avrupalı ordularla savaşa girmiştir. 1147'de Alman imparatoru II. Konrad'ı hezimete uğratmıştır.⁹⁴ Haçlı Seferlerinde elde edilen başarılar, Anadolu Selçuklu Devleti'nin gücüne güç katmış ve devlet artık istikrarlı bir yükselişe geçmiştir.

Sultan Mesud'un ölümü üzerine oğlu II. Kılıç Arslan tahta geçmiş ve 1155 ile 1243 yılları arasında Anadolu Selçuklular'ın bağımsızlık, gelişme ve yükselme dönemi olmuştur. II. Kılıç Arslan döneminde babası zamanında başlayan siyasi, askeri, ticari hamleler daha da ilerleyerek devam etmiştir.⁹⁵ II. Kılıç Arslan dönemindeki en önemli tarihi olay ise Miryakefalon savaşının kazanılması olmuştur. 1176 Eylülünde yapılan bu savaşta, Türkler ikinci Malazgirt zaferini kazanmış ve böylece Bizanslıların Türkleri Anadolu'dan atma ümitleri yıkılmıştır.⁹⁶ Ülkesini güvenlik altına alan II. Kılıç Arslan,

⁹¹ Kafesoğlu, Selçuklu Tarihi, s. 89-106.

⁹² Osman Turan, Selçuklular Zamanında Türkiye, Boğaziçi Yay., İstanbul, 1998, s. 101.

⁹³ Turan, Selçuklular Zamanında Türkiye, 1998, s. 109.

⁹⁴ Kafesoğlu, Selçuklu Tarihi, s. 61-64.

⁹⁵ Turan, Selçuklular Zamanında Türkiye, 1998, s. 197.

⁹⁶ Kafesoğlu, Selçuklu Tarihi, s. 61-64.

kendisini yorgun hissederek topraklarını eski Türk hâkimiyet geleneğine göre, 11 oğlu arasında paylaştırmıştır. Bu nedenle de II. Kılıç Arslan ölünce oğulları arasında taht kavgaları yaşanmıştır.⁹⁷

I. Gıyaseddin Keyhüsrev, II. Süleyman Şah ve III. Kılıç Arslan arasındaki mücadeleler sonunda tahtı ele geçirmiş ve devletin sınırlarını emniyete alarak Bizanslılar ve Ermenilerle mücadele etmiştir. Bizans ordusu ile 1211'de Alaşehir'de yapılan savaşta galip gelen I. Gıyaseddin, savaş sonunda savaş alanını gezerken bir Rum askeri tarafından şehit edilmiştir.⁹⁸ Yerine oğlu I. İzzeddin Keykavus geçmiş ve onun zamanında en önemli fetih Sinop'un fethi olmuştur. I. İzzeddin Keykavus'un ölümünden sonra tahta Anadolu Selçuklu Devleti'nin en ünlü sultanı olacak kardeşi I. Alaaddin Keykubat geçmiştir. Yaklaşmakta olan Moğol tehlikesini sezen Alaaddin Keykubat, Anadolu'yu emniyete almak için Konya, Sivas, Kayseri'yi surlarla güçlendirmiştir.⁹⁹ Alaaddin Keykubat 1237'de zehirlenerek öldüğü zaman Anadolu Selçuklu Devleti en parlak dönemini yaşıyor olsa da ondan sonra Selçuklu ülkesini kötü günler beklemekteydi.

Alaaddin Keykubat'dan sonra tahta geçen II. Gıyaseddin Keyhüsrev (1237-1246) ilk yıllarını saltanat kavgaları içinde geçirirken, doğudan gelen ve Moğollardan kaçan Türkmenler Anadolu'nun çeşitli yerlerine yerleştiriliyordu. 1240 senesinde Babai ayaklanması patlak vermiş ve Babailer ayaklanmasının güçlükle kanlı bir şekilde bastırılması, Anadolu Selçuklularının eskisi kadar kuvvetli olmadığını açığa çıkarmış ve bu isyanı daha sonra Moğol istilası takip etmiştir.¹⁰⁰ Selçuklu ordusu Moğol ordusuna Köseadağ'da 1243 yılında mağlup olmuş ve bu mağlubiyet arkasından esareti getirerek, yapılan anlaşma sonucunda Anadolu Selçuklu Devleti Moğollara vergi vermeye başlamıştır.

II. Gıyaseddin Keyhüsrev'in 1246 yılında ölümünden sonra, üç oğlu arasında, kendilerini destekleyen emirler nedeniyle taht mücadeleleri başlamıştır. Vezir Celaleddin Karatay'ın refakatindeki üçlü saltanat (1249-1254) sistemi, Karatay'ın ölmesi ile sone ermiş ve Moğollar tarafından 1259'da Selçuklu toprakları Kızılırmak

⁹⁷ Kafesoğlu, Selçuklu Tarihi, s. 61-64.

⁹⁸ Turan, Selçuklular Zamanında Türkiye, 1998, s. 207, 290.

⁹⁹ Turan, Selçuklular Zamanında Türkiye, 1998, s. 331.

¹⁰⁰ Kafesoğlu, Selçuklu Tarihi, s. 65-70.

sınır olmak üzere iki kardeş arasında paylaştırılmıştır. 1262’de ise II. İzzeddin Keykavus’u bertaraf eden IV. Kılıç Arslan tek başına tahta geçmiştir.¹⁰¹

1277’den sonra başlayan fiili Moğol işgal ve idaresi Anadolu Selçuklu Devleti’nin sonunu hazırlamıştır. Anadolu Selçuklu Devleti’nin tarihe karıştığı 1308-1318 yıllarına kadar, Anadolu asılsız iddialarda bulunan sultanların, şehzadelerin birbirleriyle mücadeleleri, beylerin ve devlet adamlarının ihtirasları, Moğollara karşı mücadeleler ve iktisadi çöküntü içinde geçmiştir.¹⁰² Bu dönemde yıkılmakta olan Anadolu Selçuklu Devleti toprakları üzerinde Türkmen Beyleri yeni beylikler kurmaya başlamışlar ve 1318 yılında Anadolu Selçuklu Devleti tarihi de sona ermiştir. Bu beyliklerin isimleri ve hâkimiyet tarihleri şunlardır:¹⁰³

- Karamanoğulları (1256-1483)
- Tekeoğulları (1300-1426)
- Hamidoğulları (1300-1391)
- Mentешеoğulları (1300-1425)
- İnançoğulları (1277-1368)
- Aydınoğulları (1300-1403)
- Saruhanlılar (1300-1410)
- Osmanlılar (1299-1922)
- Germiyanogulları (1300-1429)
- Karesioğulları (1300-1336)
- Sahib Ataoğulları (1275-1341)
- Candaroğulları (1292-1461)
- Pervaneoğulları (1277-1300)
- Dulkadiroğulları (1339-1526)
- Ramazanoğulları (1378-1608)

¹⁰¹ Turan, Selçuklular Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti, s. 300.

¹⁰² Kafesoğlu, Selçuklu Tarihi, s. 68-75.

¹⁰³ İslam Tarihi Ansiklopedisi, Türkiye Gazetesi Yay., c. 10, İstanbul, 1990, s. 70.

4. BÜYÜK SELÇUKLU DEVLETİ'NİN DEVLET TEŞKİLÂTI VE YÖNETİM ANLAYIŞI

4.1. DEVLET İDARİ TEŞKİLÂTI

Türkler tarihi serüvenleri içinde birçok devlet kurmuş ve Türklerin hâkimiyet anlayışında diğer tüm devletlerden farklı bir anlayış olduğu açıktır. Eski Türk hâkimiyet anlayışına göre ülke onu yöneten hükümdarın ve ailesin ortak malıdır. Buna uygun olarak, Büyük Selçuklularda devlet teşkilatlanması daha ilk hükümdarları zamanından itibaren düzenli bir şekilde konulmuştur. Birçok Türk Devleti'nde olduğu gibi Selçuklularda da devletin yegâne temsilcisi hükümdardır.¹⁰⁴ Vezir Nizâmülmülk Siyasetnâme adlı eserinde Allah'ın her çağda insanlar arasından hükümdarlık nitelikleriyle donattığı birini seçtiğini, devlet işlerini ve halkın barış içinde yaşamasını ona görev olarak verdiğini ifade etmiştir.¹⁰⁵

Selçuklu Devleti, Türk ve İslam menşinden gelen unsur ve müesseselerin karışımıyla kurulmuştu. Göze çarpan ilk özelliği Göktürkler'de, Karahanlılar'da bütün belirtileriyle ortaya çıkan eski Türk feodal bünyesine sahip oluşu idi. Devlet ve ülke, eski Türk anlayışına göre, onu yöneten hükümdarın ve ailesinin ortak malı idi. Diğer Türkmen beyleri de feodal hiyerarşiye göre bir takım haklara sahip bulunuyordu.¹⁰⁶ Selçuklularda devlet idaresi ise; saray, hükümet, ordu olmak üzere üç temel esasa dayanmaktadır. Devletin başı olan hükümdar, aynı zamanda bu üç kurumun da başıdır. Türk inancında hükümdar yetkisini doğrudan doğruya Allah'tan almakta ve Allah'ın yeryüzündeki gölgesi olarak kabul edilmiştir. Bununla birlikte Selçuklularda hükümdarın yetkileri hiçbir zaman Sâsânî, Bizans ve hatta Gazneli hükümdarları gibi sınırsız değildi.¹⁰⁷ Ayrıca Türklerde devlet teşkilat yapısı mükemmelliğe Büyük Selçuklular ile ulaşmıştır. Diğer Türk Devletleri de kendilerine Selçuklular'ı örnek almışlardır.¹⁰⁸

¹⁰⁴ Sevim, Merçil, a.g.e., s. 497.

¹⁰⁵ Nizâmülmülk, Siyâsetname, çev. Mehmet Altay Köymen, Kültür Bakanlığı Yayınları, Gençlik Basımevi, İstanbul, 1990, s. 11.

¹⁰⁶ Sevim, Merçil, a.g.e., s. 497.

¹⁰⁷ Mehmet Altay Köymen, Tuğrul Bey ve Zamanı, Kültür Bakanlığı Yayınları, İstanbul, 1976, s. 71; Erdoğan Merçil, Selçuklular'da Hükümdarlık Alâmetleri, TTK, Ankara, 2007, s. 4-5; Arslan, a.g.e., s. 41.

¹⁰⁸ Zeki Atçeken, Yaşar Bedirhan, Selçuklu Müesseseleri ve Medeniyeti Tarihi, Eğitim Yayınevi, Konya, 2012, s. 29.

4.1.1. Devlet Yöneticileri

4.1.1.1. Hükümdar

Yukarıda da belirttiğimiz üzere Selçuklularda da eski Türk geleneğinde olduğu gibi hükümdarın yetkisini Allah'tan aldığına ve yeryüzünde onun adına hâkimiyet sürdüğüne inanılmaktaydı. Bu inancı devam ettiren Selçuklu hükümdarları; görevin onlara Allah tarafından verildiğine ve Türk töresine de uygun olarak Tanrı bağı, yani "Kut" yoluyla hakimiyetindeki halkı yönetmekle görevli olduklarına inanırlardı.¹⁰⁹ Nizâmülmülk de eski Türklerde olduğu gibi hükümdarın gücünü doğrudan doğruya Allah'tan aldığı ve Allah adına hakimiyet sürdüğü görüşüne sahiptir.¹¹⁰

Selçuklularda hükümdarlık yetkisi Allah tarafından hükümdara bahşedildiğine inanıldığı için bütün memleket ve halk sultana ait olduğu anlayışı hâkimdi. Hükümdarın sahip olduğu bu yetki sayesinde, belirli kaideler çerçevesinde çıkardığı fermanlar, hatta ağzından çıkan kelimeler dahi kanun olma özelliğini taşırdı. Gerek her kademedeki devlet teşkilâtının mensupları, gerekse her sınıftan halk bunlara itaat etmekle yükümlüdür.¹¹¹ Ancak hükümdarda bulunan bu hâkimiyet ve idarî konular doğası gereği hükümdar tarafından bizzat kullanamayacağı için belirli kurumlara vekâleten veriliyordu. Nitekim Büyük Divan tarafından devlet işlerinin yürütülmesi için alınan kararlar Selçuklu hükümdarı adına alınırdı. Töre ve kanunlara karşı olmamak üzere hükümdar her alanda mutlak güç sahibiydi. Fakat aynı zamanda da hükümdar asla sorumsuz davranamaz ve töreye karşı hareket edemezdi.¹¹²

Selçuklular hükümdarlarına devir devir çeşitli adlar vermişlerdir. Selçuklular henüz boy halinde iken boy beylerine "Tudon", il şekline girince "Yabgu", daha büyük bir devlet kurunca "Bey", "Hakan", "Kağan" ve "Sultan" adlarını vermişlerdir. Selçuklularda hükümdar eşlerine "Hatun" denilirdi ve hükümdarın erkek çocuklarından büyük olan veliaht olarak görülürdü. Fakat Selçuklu tarihi içinde çoğu zaman veliaht tayin edilmediği için ya da hükümdar tarafından tayin edilen veliahtta karşı diğer hanedan üyelerinin karşı çıkmasından dolayı taht mücadeleleri yaşanmış ve bu mücadeleler nedeniyle devlet zayıf düşmüştür. Veliahtlar hükümdardan sonra ordu

¹⁰⁹ Nizâmülmülk, a.g.e., çev. Mehmet Altay Köymen, s. 11.

¹¹⁰ Sevim, Merçil, a.g.e., s. 497.

¹¹¹ Sevim, Merçil, a.g.e., s. 497-498.

¹¹² Orhan Avcı v.d., Selçuklular'dan Bugüne, Grafiker Yayınları, Ankara, 2004, s. 53.

komutanı olarak görev alır ve savaşlarda ordunun sol kolunu komuta ederlerdi. Selçuklularda hükümdarlar oğul ya da kardeşlerini illerin başına “Melik” ya da “Yabgu” olarak tayin ederlerdi. Bu kişilerin yanına da tecrübeli bir büyük verilir buna da “Atabey” denilirdi.¹¹³ Hanedanın bu üyeleri kardeş, oğul ve akrabalar, kendi bölgelerinde hüküm sürer, geniş topraklara sahip olur ve sultanın yüksek hâkimiyetini kabul ederlerdi.¹¹⁴

4.1.1.1.1. Hükümdarın unvanları ve hâkimiyet alâmetleri

Hükümdarı hükümdar kılan nitelikler pek çeşitlidir. Bunlar manevî ve maddî nitelikler olmak üzere, başlıca iki madde altında toplanabilir. Burada önce manevî nitelikler ele alınacaktır. Manevî niteliklerin başında da unvanlar ve lakaplar gelmektedir.¹¹⁵

Selçuklular, kurulduğu ilk andan beri Göktürk devlet teşkilâtının uygulayıcısı Oğuz Yabgu Devleti'nin geleneklerini benimsemekte ve bu devlet geleneklerine göre hükümdar Yabgu unvanını almaktaydı. Nitekim Selçuk'un oğulları Arslan ve Musa, Yabgu unvanını taşımışlardı. Fakat Selçuklular, Horasan'a gelip Müslüman Türk devletleriyle ilişkide bulunduktan sonra bu unvanlarda yavaş yavaş değişiklikler meydana gelmeye başlamıştır. Tuğrul Bey, ilk başlarda “Emir” veya “Melik” unvanlarını kullanırdı. Daha sonra bastırıldığı sikkelerde (1041/1042) “Emir” unvanını kullanıldığı görülmektedir. Selçuklularda bağımsızlık ilan edildikten sonra, önemli fetihlerde bulunan Çağrı Bey de “Melik” unvanıyla anılmıştı. Daha sonra halife Kaaim Biemrillah, 1046/1047 yılında gönderdiği bir elçiyle Tuğrul Bey'e “Es-Sultanül-Muazzam” ve “Şahinşah” unvanlarını vermiş ve Tuğrul Bey'in bu unvanları daha sonra bastırıldığı sikkelerde kullandığı görülmektedir.¹¹⁶ Halife tarafından verilen bu unvanla birlikte daha sonraki dönemlerde, Selçuklu tahtına çıkan sultanlar, Halife tarafından tasdik edilir, kendilerine verilen unvanları kullanırlardı.¹¹⁷ Buna örnek olarak; Sultan Alparslan Selçuklu tahtına geçince Abbasî halifesi Kaaim Biemrillah tarafından kendisine “Şahinşahü'l-Âzam, Melikü'l Arab ve'l-Acem” gibi bazı lâkap ve unvanlar

¹¹³ Şapolyo, a.g.e., s. 214-215; Sevim, Merçil, a.g.e., s. 498-499.

¹¹⁴ Şapolyo, a.g.e., s. 216.

¹¹⁵ Sevim, Merçil, a.g.e., s. 499.

¹¹⁶ a.yer.

¹¹⁷ Atçeken, Bedirhan, a.g.e., s. 31.

verilmesini gösterebiliriz. Yine Bizans'a bağlı ve kaynaklarda "Asla fethedilemez" şeklinde nitelenen, surlarıyla meşhur Ani'nin fethedilmesi üzerine bu başarıyı kutlayan halife, Alparslan'a "Ebü'l-Feth" unvanını vermiştir.¹¹⁸ Yine Selçuklu sultanlarından birisi olan Berkıaruk ise; "Rüknüdünya ved-in" ve "Ebu-Muzaffer" lakaplarıyla tanınıyordu, Muhammed Tapar, "Gıyasüdünya ved-din, Sultan Sencer ise, "Muizzüdünya ved-din" ve "Ebul-Hâris" lakaplarını almışlardı. Halifeler buna benzer unvanları Anadolu Selçuklu sultanlarına da vermişlerdir. Halifenin II. Rükneddin Süleymanşah'a, "Sultan-ı Kaahir", I. İzzeddin Keykavus'a, "Sultan-ı Galip" ve Alâeddin Keykubad'a "Sultanül-âzam" unvanlarını verdiğini görmekteyiz.¹¹⁹

Nizâmülmülk, Siyasetnâme'de unvan ve lakaplar konusuna bir bölüm ayırmış ve burada herkesin bulunduğu makam ve mevkiye göre unvana sahip olması gerektiğini ve kişinin hak etmediği unvanı kullanılmaması gerektiğini belirtmiştir. Kendi dönemlerinde unvanların alabildiğince artmış durumda olduğuna vurgu yapmış ve bir şeyin sayısı arttıkça değerinin düşeceğini ve saygınlığının azalacağını ifade etmiştir.¹²⁰ Bir imam veya Kadı'nın unvanı ile ilimden irfandan haberi olmayan, hatta okuma yazması olmayan birisinin unvanı aynı olursa; âlim ve cahil arasındaki fark kalkar ve bu yanlış olur.¹²¹ Bununla birlikte Nizâmülmülk böyle yanlışlıklara sebebiyet veren kişilerin ibret olması için cezalandırılması gerektiğini söylemektedir.¹²² Nizâmülmülk burada herkesin bulunduğu mevki ve konumuna göre unvan kullanılması gerektiğinin önemini ifade etmiştir.

Yukarıda ele aldığımız unvan ve lakaplar dışında yine hükümdarları temsil eden bazı alâmetleri vardır. Hükümdarların hükümranlıklarını ortaya koyan bu alâmetleri aşağıda sırasıyla ele alınacaktır.

Hutbe

Hükümdarı hükümdar yapan mânevi unsurlardan belki de en önemlisi kendi adına hutbe okutmasıdır. Hutbe; hükümdarın hâkim olduğu yerlerdeki câmilerde cuma

¹¹⁸ Sevim, Merçil, a.g.e., s. 499; Merçil, Selçuklular'da Hükümdarlık Alâmetleri, s. 32.

¹¹⁹ Sevim, Merçil, a.g.e., s. 500; Atçeken, Bedirhan, a.g.e., s. 32-33.

¹²⁰ Nizâmülmülk, Siyasetnâme, çev. Mehmet Taha Ayar, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2009, s. 216.

¹²¹ a.yer.

¹²² Nizâmülmülk, Siyasetnâme, çev. Mehmet Taha Ayar, s. 227.

namazlarında, unvanlarının anılmasıdır. Selçuklular zamanında hutbede Selçuklu sultanının adından önce Abbasi halifesinin adı okunurdu.¹²³ Hutbe kimin adına okutuluyorsa iktidara onun hâkim olduğu anlaşılır ve herhangi bir bölgede bulunan vasal bir hükümdarın tâbi olduğu sultanın adını hutbeden çıkarması, ona isyan etmiş olması anlamını taşırdı.¹²⁴

Sikke

Hükümdarın hükümdarlığını sağlamlaştıran en önemli hâkimiyet alâmetlerinden biri de para bastırmaktı. Tahta oturan hükümdarların öncelikli işi, üzerinde kendi isminin, unvanının ve lâkaplarının bulunduğu paralar bastırmaktı. Öte yandan vasal hükümdarlar da hutbede olduğu gibi, sikkelerde de önce halifenin, sonra bağlı olduğu hükümdarın isim, unvan ve lakaplarını, son olarak kendi isim, unvan ve lâkaplarını zikretmek durumundaydılar. İlk Selçuklu parası 1041-1042'de Nişabur'da Tuğrul Bey adına bastırılan dinar (altın para) idi.¹²⁵

Saray ve Taht

Hâkimiyetin maddi sembollerindedir. Ülkenin çeşitli yerlerinde yapılan yazlık veya kışlık saraylar sultanın hâkimiyetinin oralardaki göstergesidir. Taht, hâkimiyet alâmetleri arasında hususi bir ehemmiyet arz eder. Hükümdar her vesilede tahtına otururdu. Hükümdarlar resmi kabullerde, vassal hükümdar ve elçilerin kabul törenlerini tahtında oturarak yapardı. Tuğrul Bey, kendisini Bağdat önünde karşılamaya gelen Halifelik vezirini tahtında oturarak kabul etmiştir. Hükümdar görevine Cülus'la tahta oturarak başlardı. Önemli törenler ve toplantılar sırasında hükümdar tahtında bulunurdu.¹²⁶

¹²³ Mehmet Altay Köymen, *Alp Arslan Zamanı Selçuklu Saray Teşkilâtı ve Hayatı*, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara, 1968, s. 13.

¹²⁴ Sevim, Merçil, a.g.e., s. 500.

¹²⁵ Sevim, Merçil, a.g.e., s. 501.

¹²⁶ a.yer.

Tevkî ve Tuğra

Tevkî; kısaca hükümdarın kararı ve iradesi anlamında kullanılmaktaydı ve tuğranın kavisi altında sultanın alameti yazılırdı. Sultan Tuğrul Bey'in tevkî Kınık boyunun mührüne benzemektedir, yani “ok ve yay” dan oluşmaktadır. Tuğra ise; Türkçe bir kelime olup Oğuz hakanları, Selçuklu ve Osmanlı hükümdarlarının işaret ve yazılı alametleridir. Zamanla tuğra, Selçuklu hanedanının arması ve nişanı olmuş, sadece emir ve fermanlarda değil, bütün resmî evraklarda yer almıştır.¹²⁷

Taç

Hâkimiyet alâmetlerinden biri de taç idi. Tahtın bir parçası olan tacı, Selçuklu sultanları resmi günlerde başlarına giyerlerdi. Abbasi Halifesi, siyasi hakimiyeti Selçuklu sultanlarına devrettiği törende, Sultan Tuğrul Bey'e bilinen hakimiyet sembolleri yanında kıymetli taşlardan oluşan değerli bir de taç vermiştir.¹²⁸

Çetr

Hâkimiyet alâmetlerinden biri de çetr idi. Atlastan veya altın sırmalı kadifeden yapılan ve bir şemsiyeye benzeyen çetr, hükümdarların seferde oldukları sırada veya kortej ile bir yere gittikleri zaman başları üzerinde tutulurdu. Bunu hükümdar at üzerindeyken, arkasından atla giden ve hükümdarın biraz gerisinde bulunan çetirci (çetirdar) denilen görevli tutardı.¹²⁹ Çetrin savaşta düşmesinin veya esir alınmasının, savaşın kaybedildiğini göstermesi bakımından büyük önemi vardır.

Nevbet

Davul, kös, zurna, nakkâre (kudüm) ve nefir (boru) denilen çalgı aletlerinden ibaret olan askerî bando (nevbet), hükümdarın sarayının önünde ya da saltanat çadırı kurulduğu zaman beş vakit namaz vakitlerinde çalardı. Zamanla davulu tamamlayan

¹²⁷ Sevim, Merçil, a.g.e., s. 501-502.

¹²⁸ a.yer.

¹²⁹ Sevim, Merçil, a.g.e., s. 502.

diğer müzik aletleriyle birlikte nevbet takımı kurulmuştur. Büyük Selçuklular'dan ilk defa Sultan Tuğrul Bey zamanında günde beş kez nevbet çalınmıştır.¹³⁰ Vasal hükümdarlar ise bağlı oldukları hükümdarların bilgisi ile sadece gündüz üç defa nevbet çalınabilirdi. Günde üçten fazla çalınması ise isyan anlamına gelirdi. Nebbet eyalet merkezlerinde de sultanın adına çalınmaktaydı. Selçuklu sultanlarının harbe ve alaya çıkıp bir yere hareketlerinde nevbetleri de kendileriyle beraber giderdi.¹³¹

Bayrak, Sancak, Alem

Bütün Türk devletlerinde, sancak hakimiyet alâmetidir. Her hükümdarın kendi sembolü olan renkte bayrağı vardı. Abbasi Halifesi Kaim Biemrillah, Tuğrul Bey'i, Aslan Besasiri'ye karşı giriştiği seferden zaferle döndüğü zaman, büyük bir törenle kabul etmiş, kendisine halifelğin alâmeti olan siyah renkli bayraklar ve Türkler'in sembolü olan kırmızı renkli bayraklar vermiştir.¹³²

Tirâz

Üzerinde hükümdarın isim, lâkap ve unvanlarının, özellikle kenar yazılarla süslenmiş ve sanatkârane sırma işlemlerle işlenmiş, alameti olan renkte (sarı veya kırmızı) imal edilen elbisedir.¹³³ Tirâz aynı zamanda bu çeşit kumaşların ve elbiselerin dokunduğu yer anlamına da gelmekteydi. Buralar “Daru't-tiraz” adını taşırdı.¹³⁴ Tirâz, hükümdar tarafından kendisine bağlı olan hükümdarlara, devlet erkânına ve yabancı devlet elçilerine ve elçiler yoluyla hükümdarlarına verilen ve “hil'at” adını alan hediyeler manzumesinin en önemli parçasını teşkil ederdi.¹³⁵

¹³⁰ Sevim, Merçil, a.g.e., s. 502.

¹³¹ Uzunçarşılı, a.g.e., s. 28.

¹³² Sevim, Merçil, a.g.e., s. 503.

¹³³ Mehmet Altay Köymen, Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi, Alp Arslan ve Zamanı, c. III, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1979, s. 20.

¹³⁴ Sevim, Merçil, a.g.e., s. 503.

¹³⁵ Atçeken, Bedirhan, a.g.e., s. 38.

Saltanat Çadırı

Saraylar gibi saltanat çadırları da hükümdarlık alâmetleri arasındaydı. Saltanat çadırlarının hazine dairesinde saklanmaları, onlara verilen maddi ve manevî değerlerinin önemini gösterir. Saltanat Çadırı'nın hazineden çıkarılıp kurulması, sefere çıkma işareti idi. Bu çadır hangi yöne sefer yapılacaksa, o tarafa doğru kurulur ve ordu bunun etrafında toplanmaya başlardı. Bu çadırlar, bazı merasimler ve sevinçli zamanlarda da kurulurdu.¹³⁶

Ok ve Yay

Ok ve yay, bilhassa Selçuklular'ın hâkimiyet alâmetidir. Tuğrul Bey Nişabur'a geldiğinde (1038), kolunda takılı bir yayı ve göğsünde üç oku bulunuyordu.¹³⁷ Yine Tuğrul Bey'in bastırıldığı paralarda, fermanların baş taraflarında ok ve yay işaretleri vardı.¹³⁸

Yukarıda ele aldığımız üzere Selçuklularda hükümdarlar, bir kısmı manevî diğer bir kısmı ise maddi olmak üzere çeşitli hükümdarlık alâmetleri ile tahta geçmişlerdir. Selçuklu sultanlarının hükümdarlık alâmetleri ile kullandıkları unvan ve lâkaplar onların devletin en yüksek makamı olan sultanlık makamında olduklarını ve hükümdarlıklarını tebliğ ettikleri anlamına gelmektedir.

4.1.1.2. Vezir

Vezir, Büyük Selçuklular'da hükümet teşkilatının başı olarak görev yapan ve sultanlardan sonra divanın en büyük görevlisi ve hükümdarın mutlak vekili olan kişidir. Selçuklu vezirleri umumiyetle Divan-ı İnşa ve Divan-ı İstifa'da görev almış şahsiyetler içinden seçilen kalem ehli kimselerdi. Yani vezirlerin idare teşkilatından olmalarına özen gösterilirdi. Ancak hükümet, eyalet ve saray teşkilatı kadrolarından vezarete tayin

¹³⁶ Atçeken, Bedirhan, a.g.e., s. 35.

¹³⁷ Sevim, Merçil, a.g.e., s. 505.

¹³⁸ Atçeken, Bedirhan, a.g.e., s. 40.

edilenler yanında zaman zaman ordu, ilmiye sınıfı ve serbest meslek erbabından da birer veya ikişer vezire rastlanmaktadır.¹³⁹

Vezir, hem vezaret divanının başkanlığını yapar, hem de diğer dört divanın gördüğü işlerden sorumlu tutulurdu ve vezirlere maaş olarak ikta verilirdi. Selçuklular'da “Sahib”, “Sahib-i Divan”, “Hace-i Büzürk” ünvanlarıyla da anılan vezir, sayı bakımından bir tane idi. Nizâmülmülk'e kadar devletin kuruluşundan itibaren vezirlik makamında bulunan şahıslar şunlardı; Horasan amili Ebu'l Kasım Ali Büzcani (Cüveyni), Ebu'l-feth Razi, Amidü'l-mülk Kündüri ve bu üç vezirden sonra dördüncü olarak Nizâmülmülk gelmekteydi.¹⁴⁰

4.1.1.3. Hükümet

Büyük Selçuklu Devleti'nde hükümet işleri çeşitli divanlar kanalıyla yürütülmekteydi. Büyük Selçuklu Devleti yönetim teşkilâtında merkezde ya da hükümdarın bulunduğu yerde en yetkili kuruluş büyük divandır. Büyük Divan, kaynaklarda “Divan-ı Âla” veya “Divan-ı Vezâret” olarak geçer ve bu divana vezir başkanlık ederdi. Bugünkü deyişle “Bakanlar Kurulu” olarak nitelendirebileceğimiz Büyük Divan, vezirin başkanlığında bütün hükümet işlerini yürütüyordu. Sultanların verdikleri buyruklar dâhil olmak üzere memleket ve yönetimle ilgili bütün işler bu divan tarafından görüşülür, tartışılır ve karara bağlanırdı.¹⁴¹

Selçuklular'da Büyük Divan toplandığında vezir mutlaka bu toplantılarında bulunurdu. Vezirin başkanlığında toplanan divanda çeşitli hükümet konuları görüşülüp kararlar alınıyor ve bu kararlar daha sonra divan üyeleri tarafından imzalanıp kayıt altına alınıyordu.¹⁴²

Büyük Selçuklu Devleti yönetimini oluşturan önemli divanları ve görevlerini şöyle sıralayabiliriz.¹⁴³

¹³⁹ Atçeken, Bedirhan, a.g.e., s. 50.

¹⁴⁰ Turan, Selçuklular Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti, 1969, s. 68.

¹⁴¹ Sevim, Merçil, a.g.e., s. 508-509.

¹⁴² a.yer.

¹⁴³ İbrahim Kafesoğlu, Sultan Melikşah, Başbakanlık Kültür Müsteşarlığı Kültür Yayınları, İstanbul, 1973, s. 137; Sevim, Merçil, a.g.e., s. 509-512; Atçeken, Bedirhan, a.g.e., s. 53-59.

4.1.1.3.1. Divan-ı inşa veya divan-ı tuğra

Bu divan, Selçuklu hükümdarlarının diğer devletler ve eyaletler ile olan yazışmalarını yapar. Ayrıca berat, menşur ve nişan gibi üzerine hükümdarın tuğrası çekilen atama ve ikta arazisi tahsis belgeleri gibi evrakları düzenleyerek ilgililere verir. ¹⁴⁴ Bununla birlikte bu divan, iki daire olarak görev yapıyordu. Bunlardan birincisi olan tuğra dairesi; hükümdarın çıkardığı emirnamelere onun işaretini koymakla görevliydi. İkincisi olan inşa dairesi ise devletin iç ve dış yazışmalarından sorumluydu. Bu iki divan daha sonraki dönemde birleştirilmiştir. ¹⁴⁵

4.1.1.3.2. Divan-ı istifa

Bu divan, Divan-ı istifay-ı memâlik veya Divan-ı zimam ve'l-istifa adları ile de anılmış olup bugünkü Maliye Bakanlığı'nın görevini üstlenmekteydi. Bu divanda devlet hazinesinin gelir ve giderleri kontrol edilir, yıllık bütçe düzenlenir ve vergilerin tahsil edilmesi gibi diğer malî işler görülürdü. Bu divandan sorumlu olan görevliye “Müstevfi”, “Sahib-i divan-ı istifa” veya “Müstevfi'l-memâlik” denilmekteydi. ¹⁴⁶

4.1.1.3.3. Divan-ı arz

Ordunun genel işleri ile yükümlü olan bu divanın başında “Arız”, “Emir-i Arız” ya da Ârızü'l-ceş olarak adlandırılan bir görevli bulunurdu. Bu divan, çeşitli rütbelerde bulunan askerlerin iktâlarını, maaşlarını, askere alma gibi birliklerin teçhizat kayıtlarını kontrol etmek gibi görevleri yerine getirirdi. Yani bugünkü Milli Savunma Bakanlığı'nın işlerini görürdü. Askerlere üç ayda bir “pişegani” denilen maaş verilirdi. ¹⁴⁷

4.1.1.3.4. Divan-ı işraf

Bu divanın başkanı “Müşrif” veya “Müşrif-i Memalik” adını alırdı. Devletin idari ve mali işlerini teftiş vazifesi ile mükellef olan divan-ı işraf, askeri ve hukuki

¹⁴⁴ Atçeken, Bedirhan, a.g.e., s. 53.

¹⁴⁵ Sevim, Merçil, a.g.e., s. 509.

¹⁴⁶ a.yer.

¹⁴⁷ Sevim, Merçil, a.g.e., s. 509.

işlerle ilgilenmezdi. Kadı'nın görev sahası içine girmesine rağmen, Divan-ı İşraf ve bölge müşrifleri de vakıfların genel teftişini yapabilmekteydiler.¹⁴⁸ Müşrifler, son derece güvenilir, divan ve devlet işlerinden anlayan kimseler arasından seçilirdi. Müşrifin diğer şehir ve kasabalara tayin ettiği nâiblerin de güvenilir kimselerden olması gerekirdi.¹⁴⁹

4.1.1.3.5. Divan-ı mezâlim

Selçuklu Devleti'nde zulme uğrayan kimselerin ya da memurlardan şikâyeti olan halkın başvuruda buldukları zaman adalet işlerine bakılan divandı.¹⁵⁰ Bu divan genellikle vergi toplama ve asayiş ile ilgili davalara bakmakla birlikte yine devlet memurlarına karşı olan şikâyetlere de bakıyordu. Bu divanın kararları görevli memurlar ya da askerler tarafından yerine getirilmekteydi. Ayrıca Selçuklu hükümdarları başlangıçta bu divana kendileri başkanlık etmişlerdir fakat daha sonra kendi yerlerine vezir, eyaletlerde ise emir ya da Selçuklu meliklerini vekil olarak tayin etmişlerdir.¹⁵¹

4.1.1.3.6. Divan-ı hâs

Hükümdarın şahsına ait olan arazinin idaresiyle görevli bulunan divandır. Hükümdarın şahsi malı olan bu araziden hükümdar hanedan üyelerine iktalarda bulunur veya mülk olarak verirdi. Hükümdara ait bu araziye yöneten görevliye ise “vekil” denilirdi.¹⁵²

4.1.1.3.7. Divan-ı eyâlet

Merkezdeki divanlardan başka eyaletlerde de divanlar vardı. Eyaletlerde yer alan bu divanların başkanı valilerdi. Eyaletin yöneticisi Selçuklu hanedanına mensup olursa,

¹⁴⁸ Sevim, Merçil, a.g.e., s. 510.

¹⁴⁹ Atçeken, Bedirhan, a.g.e., s. 56-57.

¹⁵⁰ Atçeken, Bedirhan, a.g.e., s. 57.

¹⁵¹ Sevim, Merçil, a.g.e., s. 510.

¹⁵² Sevim, Merçil, a.g.e., s. 510-511.

onun divanı valininkinden farklı olurdu. Valilerin başkanlık ettiği bu divanlar merkezdeki Büyük Divan'ın küçük bir benzeriydi.¹⁵³

4.1.1.3.8. Divan-ı riyaset

Eyaletlerde valinin emrinde bulunan idare memuruna “Reis” denirdi. Reisler soylu ailelerden olup sivil bir görevliydi ve genelde görevi babadan oğula geçerdi. Reis eyaletin yönetimi, mali, adli, asayiş, belediye işlerinin idaresi ile vakıfları kontrol ederdi. Bu bakımdan belirtilen işleri görmek için Reise bağlı bu divana Divan-ı Riyaset denilmekteydi.¹⁵⁴

4.1.1.3.9. Divan-ı evkâf-ı memâlik

Merkezde vakıfların devlet adına kontrolü ve gerekli hallerde tesislerin yönetimi ile ilgilenen divandır. Vakıflarda işlerin yolunda olduğu zaman bu divanın vakıflara müdahale etme yetkisi yoktu fakat aksi takdirde vakıfların memurlarını görevden dahi uzaklaştırabilme yetkisine sahipti.¹⁵⁵

4.1.1.3.10. Divan-ı şihneği

Şihne, şehirlerde ve geniş bölgelerdeki kabileler arasında askeri vali, emniyet müdürü ve hükümdarın temsilcisi olarak görev yapan memura verilen unvandır. Bu divan Şihne'nin görevi ile ilgili işlere bakardı.¹⁵⁶

4.1.1.3.11. Hatun divanı

Selçuklular dönemine sultanların eşleri olan Hatunların emrinde de divanlar bulunmaktaydı. Bu divana sahip olduğu düşünülen Hatunlardan biri, Melikşah'ın eşi Terken Hatun'du.¹⁵⁷

¹⁵³ Sevim, Merçil, a.g.e., s. 511.

¹⁵⁴ a.yer.

¹⁵⁵ Sevim, Merçil, a.g.e., s. 511.

¹⁵⁶ Atçeken, Bedirhan, a.g.e., s. 58.

¹⁵⁷ Sevim, Merçil, a.g.e., s. 512.

4.1.1.3.12. Müsadere divanı

Müsadere ile ilgili işlere bakar ve özellikle devlet zararına zenginleşmiş olan vezir ve devlet memurlarından devlet adına mal ve para müsadere ederdi. Bu müsadereyi yerine getiren divana da Divan-ı Müsadere denirdi.¹⁵⁸

4.1.2. Saray Teşkilatı ve Görevlileri

Selçuklular döneminde sultan için her büyük şehirde bir saray yapılmıştı ve sultan o şehirde olmadığı zaman bu saraylarda kentin valisi otururdu. Sultanlar isterlerse dinlenmek ve eğlenmek için sayfiye sarayları da yaptırabilirlerdi.¹⁵⁹

Saray Selçuklularda yalnızca hükümdarın evi olmakla kalmamış, aynı zamanda devlet yönetiminde de önemli roller üstlenmiştir. Bu nedenle saray devlet teşkilâtı içerisinde, ordu ve hükümetle birlikte devleti oluşturan üç temel unsurdan biri olarak kabul edilmiştir.¹⁶⁰ Selçuklularda sarayların, başta toplantıların ve kabullerin yapıldığı taht odası olmak üzere birçok odası ve salonu bulunuyordu. Odaların bulunduğu üst katta hükümdar ve ailesi kalıyordu. Saraya dâhil olan dairelerde ise, yüksek rütbeli komutanlar ve saray görevlileri kalıyordu. Bunlar, görevli buldukları dairenin vermekte olduğu hizmeti yönetmekle sorumluydular.¹⁶¹ Ayrıca sarayda görev yapan makam sahibi kişilerin görev ve yetkileri tespit edilmişti ve bu kişilerin yetkilerinin dışına çıkılmasına izin verilmezdi.¹⁶²

4.1.2.1. Hacibü'l-Hüccab

Hükümet ve divan üyeleri ile hükümdar arasındaki yazışmaları, konuşma ve buluşmaları temin eden araçılara “Hacib”, bunların başı olan kişiye de “Hacibü'l-Hüccab” denirdi. Hacibü'l-hüccaba ayrıca “Emir-i Perdedaran”, “Emir-Hacib”, “Melikü'l-Hüccab” denildiği de çok yaygındı. Bunlar Osmanlılar'daki “Mabeyinci

¹⁵⁸ Sevim, Merçil, a.g.e., s. 511.

¹⁵⁹ Claude Cahen, Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler, çev. Yıldız Moran, E yayınları, İstanbul, 1979, s. 178.

¹⁶⁰ Yazıcı, a.g.e., s. 297.

¹⁶¹ Salim Koca, “İlk Müslüman Türk Devletlerinde Teşkilât”, Türkler, c. 5, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, s. 153.

¹⁶² Sevim, Merçil, a.g.e., s. 505.

Başı'nın ve bugünkü Cumhurbaşkanlığı Genel Sekreteri'nin yaptığı görevi ifa ederlerdi.¹⁶³

Hâcibü'l-Hüccâb, sarayın bütün işlerinden sorumlu olup, tabiatıyla hükümdarın en güvendiği kişi durumunda idi. O, görevini daha iyi bir şekilde yerine getirebilmek için, kendisine bağlı hacipler grubu ile çalışırdı.¹⁶⁴ Ayrıca Hâcibü'l-Hüccâb, saraydaki tüm görevlilerin görevlerini tam anlamıyla yerine getirip getirmediğini denetlerdi.¹⁶⁵

4.1.2.2. Emir-i Hares

Selçuklularda her dönem yüksek görevlilerden biri olmuş ve Hâcibü'l-Hüccâb'dan sonra gelmiştir. Sultan bir kimseyi cezalandırmak istediği zaman, o kişinin, dövülmesi, zindana atılması ya da boynunun vurulması emrini ona verirdi. Yani Emir-i Haresi'in görevi hükümdarın verdiği cezaları yerine getirmektir.¹⁶⁶

4.1.2.3. Üstadüddar

Saray memur ve hademelerinin en büyük âmiridir. En önemli görevleri ülkede vakıfları kontrol etmektir. Bunun yanında vergi ve hazine gelirlerinin bir miktarından, sarayın mutfak harcamaları, burada çalışanların diğer masrafları bunlar tarafından yürütülürdü. Üstadüddarlar atabeylik vazifesine kadar yükselebiliyorlardı.¹⁶⁷

4.1.2.4. Emir-i Silah

Merasimde Selçuklu hükümdarının silahını taşıyan, aynı zamanda silahhaneyi koruyan silahdarların başıydı. Emir-i silah, merasim esnasında hükümdarın oturduğu tahtın yanında dururdu ve bu kişiler ordu komutanı olabiliyorlardı.¹⁶⁸

¹⁶³ Uzunçarşılı, a.g.e., s. 33.

¹⁶⁴ Sevim-Merçil, a.g.e., s. 506; Yazıcı, a.g.e., s. 298; Koca, "İlk Müslüman Türk Devletlerinde Teşkilât", s. 155.

¹⁶⁵ Sevim-Merçil, a.g.e., s. 506; Atçeken, Bedirhan, a.g.e., s. 44.

¹⁶⁶ Sevim-Merçil, a.g.e., s. 506.

¹⁶⁷ Sevim-Merçil, a.g.e., s. 506; Atçeken, Bedirhan, a.g.e., s. 45.

¹⁶⁸ Uzunçarşılı, a.g.e., s. 35.

4.1.2.5. Emir-i Candar

Büyük Selçuklular'da sarayı koruyan askerlere candar, bunların komutanlarına da "Emir-i Candar" denirdi. Candarlar süvari olarak görev yapar ve bellerinde altın işlemeli hamaylıya asılı kılıç taşırlardı. Candarlar savaş zamanlarında ve konaklama yerlerinde müfaredede denilen seçkin hassa kuvvetleriyle sultanı korurlardı. Bunlar ayrıca divanı korudukları gibi, hükümdarın idam hükümlerini de yerine getirirlerdi.¹⁶⁹

4.1.2.6. Emir-i Alem

Sultanın "Rayet'i Devlet" denilen saltanat sancaklarını ve bayrağını taşıyan ve onu muhafaza eden sınıfın emiri olup, hizmetinde alemdarlar vardı.¹⁷⁰

4.1.2.7. Serhenk veya Çavuş

Serhenkler merasimlerde, sultanın saray dışı gezilerinde hükümdara yol açarlardı. Ellerinde murassa değnekler, bellerinde kıymetli taşlardan yapılmış kemerler vardı. Önemli yazışmaları götürürler, şikâyette bulunanlara da aracılık yaparlardı. Törenlerde halka "Savulun", "Uzak durun" diye bağırırlar ve sultana yol açanlar da serhenk veya çavuşlardır. Çavuşlar sultanın atının başını da tutarlardı.¹⁷¹

4.1.2.8. Abdâr

Hükümdar yemeğe otururken, yemek yedikten sonra, abdest alırken, elini yıkadığı zaman sultana ibrik ve leğen tutan kısacası sultanın su ihtiyacı ile ilgili bütün işlerden sorumlu olan saray görevlisine Abdâr veya Taştdâr denilirdi.¹⁷²

4.1.2.9. Çaşnigîr

Sultanın sofrasına hizmet eden görevliler için kullanılan bir tabirdir. Çaşnigîrlerin başında bulunan kişiye de Emîr-i Çaşnigîr denilirdi. Çaşnigîr kelimesinin

¹⁶⁹ Atçeken, Bedirhan, a.g.e., s. 46.

¹⁷⁰ Uzunçarşılı, a.g.e., s. 35.

¹⁷¹ Sevim-Merçil, a.g.e., s. 507; Atçeken, Bedirhan, a.g.e., s. 49.

¹⁷² Sevim-Merçil, a.g.e., s. 506; Koca, "İlk Müslüman Türk Devletlerinde Teşkilât", s. 155.

anlamı yemek tadına bakan, çeşnisine bakan kimse demektir. Sultan, yemek yerken bizzat sultana hizmet eder ve sultan yemeğe başlamadan önce yemeği o tadar, sonra sultana sunar. Bu uygulamanın nedeni, hem yemeklerin tat ve kıvamlarını kontrol etmek hem de zehirlenme yolu ile bir suikast girişimine engel olmaktır. Bu nedenle çarşnigârlerin görevleri son derece önemlidir. Bu görevlinin çok güvenilir ve sağlam karakterli bir adam olması gerekir. Çünkü sultanın hayatının güvencesi daima onun elindeydi.¹⁷³

4.1.2.10. Şarabdar

Hükümdarın meşrubatını hazırlayan ve her hafta, vakit ve günü muayyen meclis-i hasta ve yemeklerde hizmetle mükellef olanların başına bu isim verilirdi.¹⁷⁴

4.1.2.11. Camedar

Sultanın elbisesini koruyan kimseye camedar denirdi. Osmanlı Devleti'ndeki "Çuhadar" ve "Esvabçibaşı" ile aynı işi görürlerdi. Camedarlar aynı zamanda sultan seferde iken elbisesinin yıkanmasını da sağlardı.¹⁷⁵

4.1.2.12. Vekil-i Has

Saraydaki bir kısım görevlilerin amiriydi. Vekil-i Has görevi itibariyle; hükümdarın sarayına ait bütün işlerden, örneğin sultanın sofrasından, sarayın mutfağından, şaraphaneden sorumluydu ve şehzadelere ait işler de onun görev alanına girmektedir. Bu nedenle her zaman hükümdarın huzuruna girmek mecburiyetindeydi. Vekil-i Has her gün huzura gelir, yapılan işler hakkında hükümdarı bilgilendirir ve yeni yapılacak işler için hükümdarın görüşlerini alarak bunları uygulardı.¹⁷⁶

¹⁷³ Sevim-Merçil, a.g.e., s. 506; Atçeken, Bedirhan, a.g.e., s. 45; Koca, "İlk Müslüman Türk Devletlerinde Teşkilât", s. 155; Erdoğan Merçil, Selçuklularda Saraylar ve Saray Teşkilatı, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul, 2011, s. 13.

¹⁷⁴ Atçeken, Bedirhan, a.g.e., s. 48.

¹⁷⁵ Atçeken, Bedirhan, a.g.e., s. 48; Uzunçarşılı, a.g.e., s. 35.

¹⁷⁶ Yazıcı, a.g.e., s. 298; Koca, "İlk Müslüman Türk Devletlerinde Teşkilât", s. 155; Avcı v.d., a.g.e., s. 59; Merçil, Selçuklularda Saraylar ve Saray Teşkilatı, s. 79.

4.1.2.13. Nedimler

Nedimlerin hükümdarın saray hayatında oldukça önemli bir yeri vardır. Nedimler, şiir ve sohbetleriyle padişahı eğlendirmek ve hoşça vakit geçirmesini sağlamakla görevlidirler. Nedimler gelişigüzel, sıradan seçilmiş insanlar değildir. Bunların hepsi, saray için alınıp, özel olarak yetiştirilen ve iyi silah kullananlar, ok atanlar, cesur ve sır tutabilen kişiler arasından seçilirlerdi. Bu özelliklerle beraber nedim; asil, erdemli ve güler yüzlü olmalıdır. Kıssalardan, kitaplardan, pek az kişinin bildiği konulardan veya önemli konulardan birçok şeyi hatırında tutarak onları iyi bir şekilde aktarabilmeli; her zaman neşeli olup tavla oyununu ve satrancı iyi bilmelidir.¹⁷⁷

4.2. ASKERİ TEŞKİLÂT

Büyük Selçuklu Devleti'nin ordusu, yukarıda değindiğimiz üzere Divan-ı Arz tarafından idare edilmekteydi. Ordunun genel işleri ile yükümlü olan bu divanın başında "Arız", "Emir-i Arız" ya da "Ârızü'l-ceyş" olarak adlandırılan bir görevli bulunurdu. Yani bu divan, bugünkü Milli Savunma Bakanlığı'nın işlerini görürdü. Selçuklu ordusu temelde, klasik Türk geleneğine uygun bir biçimde onar kişilik takımlar halinde organize edilen ve çadırlara yerleştirilen gruplardan oluşurdu. Bu çadırların bir araya gelmesiyle bölükler, bölüklerin bir araya gelmesiyle de ordu oluşuyordu. Zamanla piyadeler önem kazanmaya başlamışsa da ordunun belkemiğini atlı süvariler oluşturuyordu. Bunun yanında ordunun önünden giderek bilgi toplayan ve yolların güvenliğini sağlayan öncü birliklerle, ordunun ardından gelerek arkadan gelebilecek tehlikelere karşı tetikte bulunan artçı birlikler de vardı.¹⁷⁸

Büyük Selçuklu Devleti'nde askeri teşkilat üç ana unsurdan meydana gelmekteydi. Bunları; insan unsuru, teşkilat unsuru ve teçhizat unsuru olarak sıralayabiliriz.¹⁷⁹ Bunlardan Selçuklu askeri kuvvetinin temel dayanağını oluşturmanı ise insan unsurudur. İnsan unsuru ise; "Hassa Kuvvetleri", "İkta Sahipleri Olan Türk Emirlerinin Verdiği Kuvvetler", "Vasal Devlet Kuvvetleri", "Şehir ve Bölge

¹⁷⁷ Sevim-Merçil, a.g.e., s. 507; Avcı v.d., a.g.e., s. 62; Merçil, Selçuklularda Saraylar ve Saray Teşkilatı, s. 184.

¹⁷⁸ Sevim-Merçil, a.g.e., s. 509, 513; Koca, "Selçuklu İktidarının Belirlenmesinde Rol Oynayan Güçler ve Melikşah'ın Büyük Selçuklu Tahtına Çıkışı", s. 91.

¹⁷⁹ Atçeken, Bedirhan, a.g.e., s. 67.

Kuvvetleri”, “Gönüllüler” ve “Türkmen Kuvvetleri”nden oluşmaktaydı.¹⁸⁰ Yine bu birliklere ek olarak hususi saray terbiyesi ile yetiştirilmiş, tören ve protokol usullerini bilen ve doğrudan doğruya sultanın emrinde bulunan “Gülâmân-ı Saray” askerleri bulunmaktaydı.¹⁸¹

Selçuklu ordusunun teçhizatları arasında en çok, ok, yay, kılıç, kalkan, cevşen (zırh), mızrak, topuz, balta, pala, gürz, çekre, nacak, çokal ve zemberek kullanılırdı. Ağır silaha örnek olarak, arrâde (hafif taşlar atan alet) ve mancımık verilebilir. Ordunun teçhizatını oluşturan bu silahlar, kılıç ve teçhizat ustaları tarafından en iyi malzeme kullanılarak imal edilirdi. Ayrıca orduya ait gezici hastaneler ve çerge denilen hamamlar vardı. Büyük Selçuklularda deniz kuvvetleri olmamasına rağmen, bağlı devletlerde vardı¹⁸². Yukarıda belirttiğimiz bu teçhizatlar, ancak teşkilatla bir araya getirildiği takdirde orduyu savaşa hazır hale getirir. Yine bu üç unsur; insan, teşkilat ve teçhizat ahenkli bir şekilde bir araya getirildiği ölçüde ordunun savaşta başarı kazanma şansını artırır.¹⁸³ Ayrıca askeri teşkilatlanma adına Selçuklu Devleti önemli bir yeniliği de içerisinde barındırıyordu. Bu yenilik ise askeri iktâ olarak adlandırılan kalabalık ordunun devlete yük olmasını engelleyen bir sistemdi. Bu sistem ile bir miktar toprak parçasının devlete ait vergi gelirinin tamamının ya da bir kısmının bir hizmet karşılığı olarak ordu mensuplarına verilmesidir. Böylelikle Büyük Selçuklu Devleti hem büyük bir orduyu kolaylıkla besleyebiliyor hem de gerektiği zaman kolaylıkla büyük bir ordu toplayabiliyordu.¹⁸⁴

4.3. ADALET TEŞKİLATI

Büyük Selçuklu Devleti hükümdarları devlet yönetimiyle ilgili konularda adalet esaslı bir yönetim sergilemeye çalışmışlardır. Adâlet kavramı dini-siyasî terimler arasında en yüksek değere sahip bir kavramdı. Bu kavram ile somut hale getirilen hukuk fikri, Selçuklu siyasal yapısının en temel unsurlarından biriydi. Bunun yanında hükümdarlar mülkün temelini adâlet olduğu şuuru içerisinde idiler ve bu hizmeti

¹⁸⁰ Sevim-Merçil, a.g.e., s. 512.

¹⁸¹ Kafesoğlu, Selçuklu Tarihi, s. 147.

¹⁸² Sevim-Merçil, a.g.e., s. 512-513; Kafesoğlu, Selçuklu Tarihi, s. 148-149.

¹⁸³ Atçeken, Bedirhan, a.g.e., s. 82.

¹⁸⁴ Kafesoğlu, Selçuklu Tarihi, s. 148; Turan, Selçuklular Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti, 2003, s. 308; Atçeken, Bedirhan, a.g.e., s. 94.

Selçuklular hem kendilerinden önceki İslâm devletlerindeki örneklere göre, hem de bağlı oldukları Türk kültüründen prensipler olarak yürütmüşlerdir.¹⁸⁵ Selçuklularda adliye teşkilatı örfi ve şer’i yargı olarak ikiye ayrılmıştı:¹⁸⁶

4.3.1. Şer’i Yargı Sistemi

Selçuklularda şer’i davalara kadılar bakar ve kadılar ülkenin her yerinde şeriat ve dinle ilgili tüm işlerde yetkili kişilerdi. Kadılar, alacak-verecek davaları, miras, nafaka, evlenme ve boşanma işlemleri bunun yanı sıra noter vazifesini görürler, camiler ve vakıfları yönetirler, vakfiyeler tanzim ederlerdi. Kadıların başına “Kadı’l- Kudad” denir, bunlar hükümdar tarafından atanırdı.¹⁸⁷

4.3.2. Örfi Yargı Sistemi

En yüksek mahkemede kanunlara itaat etmeyen ve asayiş bozan kişilerin davalarına “Emir’i Dad (Dadbeyi)” bakar ve özellikle ceza verme konularıyla ilgilenirdi. Taşrada ise bu tür mahkemelerde “Emir-i Dad”ın naipleri ve inzibat memurları bulunurdu. “Emir-i Dad” bugünkü Adalet Bakanı gibiydi. “Emir-i Dad” gerekli hallerde sorgulama ve tutuklama yapabilir ve işlenen suçlara göre de cezalar verebilirdi.¹⁸⁸

Ayrıca bir de devlet kanunlara uymayanları, devlet düzenini bozmak isteyenleri ve siyasi suçluları yargılayan mahkemeler vardı ki bunlar diğer mahkemelerden de önce gelirdi. Bizzat sultanın başkanlık ettiği bu mahkemelere “Divan-ı Mezalim” veya Türkçe olarak “Yuvuluku’s-Sultan” denirdi¹⁸⁹

Orduda ise; erler ile kumandanlar arasındaki davalara bakan ordu kadıları bulunurdu. Bunlara “Kadı-i Asker” ya da diğer adıyla “Kadı-i Leşker” denirdi.¹⁹⁰

¹⁸⁵ Yazıcı, a.g.e., 305; Atçeken, Bedirhan, a.g.e., 64.

¹⁸⁶ Sevim-Merçil, a.g.e., s. 515.

¹⁸⁷ a.yer.

¹⁸⁸ Sevim, Merçil, a.g.e., s. 516; Uzunçarşılı, a.g.e., s. 98.

¹⁸⁹ Kafesoğlu, Türk Milli Kültürü, s. 353.

¹⁹⁰ Sevim, Merçil, a.g.e., s. 516.

4.4. İLMİYE TEŞKİLÂTI

4.4.1. Din

Selçuklular kendilerine Sünniliğin başlıca Hanefi ve kısmen de Şafii mezheplerini seçmişlerdi. Hanefiliğin Türk örf ve adetlerine daha uygun olmasından dolayı devletin resmi mezhebi olmuştur. Selçuklular, ülke içerisinde farklı mezhepleri benimseyenlere karşı herhangi bir ayırım gözetmemişlerdir. Ancak Selçuklu kültürünü ve İslam dinini tahrip etmeye çalışan Batınilere karşı mücadele etmişlerdir. Bunun yanında Selçuklularda devletin din adamları üzerinde herhangi bir etkisi ya da kontrolü söz konusu olmamakla birlikte Hristiyan ve Musevi gibi gayrimüslimlere karşı da din serbestisi bakımından son derece hoşgörü anlayışı içerisindeydiler.¹⁹¹

4.4.2. İlmiye Teşkilâtı

Selçuklular kültürünün ve ilim seviyesinin gelişmesi için önemli çalışmalarda bulunmuşlar ve bunu sağlamak adına birçok Selçuklu hükümdarı çeşitli şehirlerde çok sayıda medrese inşa ettirmişlerdir. Bu medreselerin ihtiyaçlarını karşılamak adına birçok vakıf tahsis edilmiştir.¹⁹² Büyük Selçuklu Devleti döneminde kurulan medreselerin en önemlisi ise vezir Nizâmülmülk'ün kurmuş olduğu Nizamiye medreseleridir.

Nizâmülmülk tarafından kurulan bu medreseler, dünyanın ilk üniversitelerinden biri olarak anılmış ve birçok insana eğitim vermiştir. Bu medreselerin başlangıçtaki amacı dini bozmak adına çaba içerisinde olan anlayışlarla mücadele etmek ve Sünniliği yaymaktır. Fakat bu medreseler ile İslam dininin yayılması sağlanmış ve ayrıca da önemli din âlimleri yetiştirilmiştir. Daha sonraları birçok devlet yöneticisi tarafından Nizamiye Medreseleri örnek alınarak, birçok benzer üniversite kurulmuştur.¹⁹³

¹⁹¹ Sevim, Merçil, a.g.e., s. 514.

¹⁹² Sevim, Merçil, a.g.e., s. 515.

¹⁹³ Kafesoğlu, Türk Milli Kültürü, s. 390.

4.5. HALK VE TOPRAK

4.5.1. Büyük Selçuklu Devleti'nde Halk

Selçuklularda saray teşkilatı ile askeri kadrolar Türkler'den oluşmakta ve aydın zümreyi din ve tarikat önderleri temsil ediyorlardı. Bunların halk üzerinde büyük nüfuzları vardı. Bu gruba âlim ve tabipler de eklenebilir. Selçuklularda küçük zanaat erbabı, sanatkârlar ve tüccarlar şehir ve kasabalarda yaşamakta ve bunların kendilerine ait loncaları bulunmaktaydı. Büyük şehirlerdeki ayak takımı da rind, ayyar, settar denilen bir kısım zümrelerde sufiyane bir hayat yaşamaktaydı. Köylerde ise nüfuz sahibi dihkanlar, toprak sahipleri ve köylüler yaşarlar ve ziraatla meşgul olurlardı.¹⁹⁴ Nüfuzlu diğer bir grup ise din adamlarıydı. Bunlar başta Hanefi, Şafii halk üzerinde etkiliydiler. Bilhassa halk üzerinde büyük etkileri olanlar ise Seyyidler ve Şeriflerdi. Bunların en çok Bağdad, Basra ve Bahreyn bölgesinde kalabalık olan Şiiler üzerine etkileri çoktu.¹⁹⁵ Türk devletlerinde ev ve ev ahalisinin geçimine ait ahır, bahçe gibi yapılar özel mülkiyete aitken, ormanlar ve tarım arazileri (yaylak ve otlaklar gibi) devlet malı idi. Ülke arazileri ise has, ikta, mülk, haraci ve vakıf olmak üzere beşe ayrılmıştı.¹⁹⁶

4.5.2. Toprak

Büyük Selçuklu Devleti'nin kurulmasıyla başlayan ve Osmanlı Devletinin sonuna kadar her sahada devam eden devletçilik siyaseti ve zihniyetinin en açık ve hayret uyandıranı toprak idaresi ve hukuk alanında ortaya çıkmaktadır. Selçuklularda devlet arazisi genişleyince devlete ait toprakları aşağıdaki gibi taksim etmişlerdir.

¹⁹⁴ Sevim, Merçil, a.g.e., s. 516-517.

¹⁹⁵ Kafesoğlu, Türk Milli Kültürü, s. 358.

¹⁹⁶ Atçeken, Bedirhan, a.g.e., s. 87.

4.5.2.1. Hâs Arazi

Hükümdarın şahsına ait olan tarla, bahçe, kuru, otlak gibi yerlere Has denirdi. Has olan araziler üzerinde yaşayanların devlete vermekle mükellef oldukları vergileri Öşür Divanı tahsil ederdi. Bu vergiler doğrudan ihtiyat hazinesine yatırılırdı.¹⁹⁷

4.5.2.2. İktâ Sistemi

Bu sistem; bazı topraklara ait devlet gelirlerinin, maaş ve hizmetlerine karşılık olarak devlet adamlarına ve askerlere tahsis edilenleriydi. Devlet adamlarına ait iktâlar, görevde buldukları süre zarfında geçerli olup, bunlardan herhangi biri görevden alınırsa iktâ olarak verilen toprak da elinden alınırđı. Hükümdar öldüğü ya da deęiştđđi zaman bütün iktâların sahipleri de deęiştirđi. İktâ sahibi olan kişiler kendilerine verilen gelirden fazlasını alamazdı.¹⁹⁸

4.5.2.3. Haraci Arazi

Selçuklu sınırları içinde yaşayan Hristiyan ve Musevilerin sahip oldukları araziye Haracî Arazi adı verilirdi. Müslümanlardan alınan öşür vergisi gibi gayr-i Müslimlerden de öşür benzeri bir vergi olan haraç vergisi alınırđı.¹⁹⁹

4.5.2.4. Mülk Arazi

Sultanlar tarafından çeşitli sebeplerle bir takım şahıslara ve hizmeti görülenlere mülk olarak verilen araziler vardı. Mülk araziye sahip olanlar bu topraklar üzerinde yalnızca kendileri tasarruf hakkına sahipti. Bu kişilere verilen topraklar ellerinden alınamazdı. Eğer isterlerse araziye miras olarak çocuklarına bırakabilir, herhangi bir kişiye ya da kuruma hibe edebilir ya da isterlerse satabilirdi.²⁰⁰

¹⁹⁷ Sevim, Merçil, a.g.e., s. 516; Atçeken, Bedirhan, a.g.e., s. 96.

¹⁹⁸ Sevim, Merçil, a.g.e., s. 516.

¹⁹⁹ Atçeken, Bedirhan, a.g.e., s. 101-102.

²⁰⁰ Sevim, Merçil, a.g.e., s. 516.

4.5.2.5. Vakıf Arazi

Gelirlerinin sosyal müesseselerin giderlerine ya da ilmi araştırmalara karşılık olarak tahsis edilen arazidir. Bu vakıf arazilerin gelirleri, vakfın kaidelerine göre, camilere, medreselere, hastanelere ya da bu gibi halkın faydası için kurulmuş olan yerlerin devamlılığını sağlama adına buralarda çalışanların da ihtiyaçlarını karşılamak üzere kullanılırdı.²⁰¹

²⁰¹ Sevim, Merçil, a.g.e., s. 516.

İKİNCİ BÖLÜM

NİZÂMÜLMÜLK VE SİYASETNÂME: TANITICI BİLGİLER

1. NİZÂMÜLMÜLK

1.1. NİZÂMÜLMÜLK'ÜN HAYATI

Asıl adı Ebu Ali Kıvamüddin (Gıyasüdevle, Şemsülmille) Hasan bin Ali bin İshak El Tûsî olan Nizâmülmülk, İran da bulunan Horasan'a bağlı Tus şehrinin Nûkan kasabasında 10 Nisan 1018 (21 Zilkade 408) tarihinde doğmuştur. Nizâmülmülk'ün babası Nukhan Dihkan'ı (köy ağası) olduğu için, servet sahibi bir adamdı. Babası oğlunun eğitimine son derece önem vermiş ve onu iyi bir şekilde yetiştirmiştir. Nizâmülmülk, meşhur âlimlerden birisi olan Ebu'l Kasım Abdullah'ın yanında eğitim görmüştür. On bir yaşındayken Kur'an-ı Kerim'i ezberlemiş ve genç yaşta fıkıh âlimleri arasında anılır olmuştur. Bununla birlikte Nizâmülmülk, genç yaşında İslam fıkında yetkinliğinin yanı sıra, edebiyat alanında da kendini geliştirmiş zamanının seçkin kişilerinden olmuştur.¹

Nizâmülmülk; babası ile birlikte ilk önce, Gazneliler Devleti'nin Horasan valisi Ebu'l-Fazl Sûri'nin hizmetinde bulunmuş ve Dandanakan Savaşı'ndan hemen sonra, Horasan şehrinin Selçuklu Devleti'ne geçmesi ile Horasan'a dönerek, Selçuklu Devleti hizmetine girmiştir. Nizâmülmülk Belh'de, bir süre Alp Arslan'ın Belh valisi Ebû Ali b. Sadan emrinde kâtip olarak çalışmış; daha sonra Çağrı Bey'in vezirliğini yapmış ve Çağrı Bey'in ölümü üzerine, Tuğrul Bey'in yerine geçen Çağrı Bey'in oğlu Alp Arslan'ın veziri olmuştur.²

Alp Arslan'ın tahta geçerken mücadelesini kazanmasında Nizâmülmülk'ün önemli desteği ve rolü olmuştur. Alp Arslan'ın Nisan 1064'te resmen Selçuklu Sultanı ilan edilmesiyle birlikte, Nizâmülmülk'de, Alp Arslan'ın emri ile bu büyük devletin baş vezirliğine getirilmiştir. Bu dönemde kendisine dönemin halifesi olan Kaaim Biemrillah tarafından “Nizâmü'l-Mülk”, “Kıvamü'd-devle ve'd-din”, “Râziye Emirü'l-mü'minin”

¹ Nizâmülmülk, a.g.e., çev. Mehmet Altay Köymen, Önsöz, s. VIII-IX.

² a.yer

unvanları verilmiş ancak o, verilen tüm bu unvan ve lakaplardan yalnızca “Nizâmü’l-Mülk” unvanı ile ün yaparak adını duyurmuştur.³

Yine Nizâmülmülk, Alp Arslan’ın ölümü üzerine oğlu Melikşah’ın tahta geçmesinde önemli rol oynamış ve Melikşah ile Kavurd arasındaki mücadeleden Melikşah, Nizâmülmülk’ün de yardımıyla galip olarak çıkmış ve Kavurd yakalanarak hapsedilmiştir. Bu isyanı bastırmaktaki başarısından dolayı Melikşah veziri Nizâmülmülk’ü ödüllendirmiş ve Tus şehri dâhil birçok yerin iktasını ona vermiştir. Ayrıca Ata-beylik unvanını da vezirine layık görerek ona bu unvanı vermiştir.⁴

Nizâmülmülk, zulüm, şiddet, şüphe ve huzursuzluğu ortadan kaldırmaya, tebaasının işlerine iyi bakmaya, adâlet ve insaf kurallarına göre tebaaya yapılacak muameleleri ve işleri doğru şekilde idare etmiştir. Divanlar en iyi biçimde düzenlenmiş, ülkenin her tarafı adâlet ve insaf eserleriyle süslenmiştir. Bu yüzden Melikşah devrinde Selçuklu Devleti’nin yıldızı parlamıştır. Melikşah, Maveraünnehre yürüdüğü sıralarda baş gösteren tehlikeli olaylar ve ayaklanmalar karşısında Nizâmülmülk’ün yeteneği kendini göstermiş ve birçok yerden harekete geçen düşmanlar isteklerine ulaşamayarak sonunda isteklerinden vazgeçmek zorunda kalmışlardır. Bütün bunlar, Nizâmülmülk’ün olgun yeteneği, devletin temellerini sağlam olarak atmış olması, devrinin bereketi ve şansının sayesinde olmuştur.⁵

Nizâmülmülk uzun yıllar Selçuklu Devleti içerisinde vezirlik görevini yerine getirmiştir. Tüm bunların yanı sıra Melikşah’ın eşi Terken Hatun oğlu Mahmut’u veliyaht tayin ettirebilmek ve Melikşah ile Nizâmülmülk’ün arasını bozmak için Nizâmülmülk ve evlatlarının devlet içinde devlet olduklarını ve halkında bu durumdan rahatsız olduğunu Melikşah’a söylemiştir. Bunun üzerine Sultan Melikşah, Nizâmülmülk’ü uyarılmış ve onu vezirlik görevinden almakla tehdit etmiştir. Nizâmülmülk ise buna karşı sert bir üslup ile kendisinin bu görevden alındığı takdirde, sultan Melikşah’a tacının da devletinin de yok olacağını söylemiştir. Bu olay üzerine Sultan Melikşah Nizâmülmülk’e herhangi bir şey yapmamıştır. Fakat kısa bir süre sonra Melikşah, Nizâmülmülk, Terken Hatun, Tacülmülk ve beraberinde diğer devlet

³ İsmet Parmaksızoğlu, “Nizâmülmülk”, Türk Ansiklopedisi, c. 25, Ankara, 1977, s. 299.

⁴ Nizâmülmülk, a.g.e., çev. Mehmet Altay Köymen, Önsöz, s. IX-XI.; Sevim, Merçil, a.g.e., s. 78-81.

⁵ Mehmet Altay Köymen, “Büyük Selçuklu Veziri Nizâmülmülk ve Tarihi Rolü”, Türkler, c.5, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002, ss. 266-267.

adamları ile İsfahan'dan Bağdat'a doğru yola çıkmışlar, seyahatleri esnasında Nizâmülmülk Ebu Tahir-i Errari isimli bir batini suikastçısı tarafından öldürülmüştür. Cenazesi İsfahan'a defnedilmiştir. Nizâmülmülk'ün ölümü halkı ve askerleri galeyana getirirse de Sultan Melikşah ordugâha giderek askerleri bizzat kendisi yatıştırmıştır.⁶

Selçuklu Devleti üzerinde büyük emeği olan Nizâmülmülk'ün ölümünden hemen sonra Selçuklu Devleti de karışıklıklar içine düşmüş ve gerileme dönemine girmiştir. Öte yandan Nizâmülmülk'ün etkileri sonraki asırlarda da devam etmiştir. Bir yandan kendi oğul ve torunları Selçuklu ya da hilafet veziri ya da devlet adamı olmakta devam ederken öte yandan düşünceleri de Türk-İslam devlet geleneğine önemli katkı yapmıştır.⁷

1.2. NİZÂMÜLMÜLK'ÜN KİŞİLİĞİ VE SİYASAL DÜŞÜNCESİ

Vezir Nizâmülmülk, Selçuklu Devleti'nde Sultandan sonra tek söz sahibi kişiydi. Devlet yönetme anlayışındaki yetenekleri ve yüksek bilgeliği sayesinde son derece ünlü olmuştu.⁸ Nizâmülmülk'ün genel karakteristik yapısına bakıldığında; iyi yetiştirilmiş, adaletli, bilge bir kişiliğe sahip, idari kabiliyeti yüksek, halkın hakkını gözetip onların hiçbir haksızlığa uğramaması için mücadele eden bir karaktere sahip olduğu söylenebilir. Devlet içerisindeki bilge insanlara saygı gösterip hürmette kusur etmeyen ve devlet kapısına gelen insanları geri çevirmeyen, bir kişiliğe sahip olduğu belirtilmektedir.⁹

Nizâmülmülk'ün bunların dışında görevine bağlı, cesaretli, çalışkan bir devlet sistemi teorisyeniydi. Kendisi, yaratılışı itibarıyla dürüst ve Allah'tan çok korkan, hayırlı ve seçkin birisiydi. Nizâmülmülk, sadece iyi bir siyaset ve idare adamı değil, aynı zamanda iyi bir bilim ve düşünce adamıydı. Siyasetnâme adlı eseriyle bunu ispatlamıştır.¹⁰

Nizâmülmülk cesareti, isabetli kararları ile savaşlarda Selçuklu sultanlarının başarısında etki sahibiydi. Âlim, âdil, dindar ve cömert bir şahıstı. Az konuşup çok iş

⁶ Abdülkerim Özaydın, "Nizâmülmülk mad.", İA, TDV, c.33, İstanbul, 2007. s. 195.

⁷ İbrahim Kafesoğlu, "Nizâmülmülk" mad., İslam Ansiklopedisi, c.9, MEB, İstanbul, 1988, s. 333.

⁸ Öngül, a.g.e., s. 141.

⁹ Özaydın, "Nizâmülmülk mad.", s. 195.

¹⁰ Köymen, "Büyük Selçuklu Veziri Nizâmülmülk ve Tarihi Rolü", s. 270.

yapan bir devlet adamıydı. Meclisinde hep ulema ve fakara bulunurdu. Öyle ki günün çoğunu onlarla geçirirdi. Kendisine, bunlar seni birçok işten alıkoyuyorlar denildiğinde şu cevabı vermişti: “Bunlar dünya ve ahiretin güzellikleridir. Bunları başımın üzerine oturtsam bile kendileri için çok şey yapılmış sayılmam” demiştir. O hayır ve kanaat sahibi bir şahıstı. Malazgirt savaşı hariç, bütün savaşlarda Alp Arslan ve Melikşah ile birlikte bulunmuştu.¹¹

Nizâmülmülk, basiretli ve etrafındaki nüfuzu fazla olan bir şahıstı. Âlim ve erdemli kişilere verdiği değerden dolayı onların durumlarını araştırır, her birinin liyakatını, ilim ve tecrübesini soruştururdu. Herhangi birinde idare kabiliyeti hissederse, onu bir üst mertebeye tayin eder, hangi birini yükseltmeye müstahak görürse, onu yükseltirdi. Ulemadan olan şahıslar ilim alanında kendilerini geliştirebilsin diye kendi malından onlara yetecek kadar tahsisat bağlardı; çok kere böylelerini ilimden mahrum bölgelere gönderip, oranın eksikliğini bunlarla doldurur, orada hak ve hakikati diriltip yanlış ve batıl olan şeyleri de gidermeye çalışırdı.¹²

Nizâmülmülk, Selçuklu Devleti adına çok önemli vazifeleri de yerine getirmiştir. Çünkü o sadece devlet teşkilatlanmasında değil; ekonomi ve askeri gibi alanlarda da aldığı tedbirler ve düzenlemelerle Selçuklu Devleti'nin dönemin en güçlü devletlerinden biri haline gelmesini sağlamıştır. Devlet yapılanmasına ilişkin yaptığı tüm düzenlemelerde İslam öncesi Türk devlet teşkilat yapılarını örnek aldığı kadar; dönemin önemli devletleri olan Samani, Gazneli, Abbasi ve Sasani gibi devletlerin devlet teşkilat yapılarını da örnek alarak yeni yapılanmalara gitmiştir.¹³ Nizâmülmülk, devlet yönetim alanında ve teşkilatlanmasında önemli gelişmeler ve buna bağlı olarak yenilikler de getirmiştir. Bunlar arasında adli, mali, idari, sosyal ve kültürel sahada getirdiği yeni düzenlemeler, vezirlik kurumuna yaptığı katkılar, devlet bürokrasisinin oluşturulması, İslam esaslarına dayalı mahkemeler kurulması ve ikta/dirlik sistemini benimseyerek toprak mülkiyetinin devlete bağlanması konularından bahsetmek mümkündür. Nizâmülmülk'ün gerçekleştirdiği bu gelişmeler, bazı değişikliklerle birlikte daha sonraki Türk-İslam devletlerince de devam ettirilmiştir.¹⁴

¹¹ Nizâmülmülk, a.g.e., çev. Mehmet Altay Köymen, Önsöz, s. IX-XI; Sevim, Merçil, a.g.e., s. 131.

¹² Şapolyo, a.g.e., s. 100.; Öngül, a.g.e., s. 126.

¹³ Abdülkerim Özaydın, Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi, (Redak: H. Dursun Yıldız), c.VIII, İstanbul, 1992, s.128-140.

¹⁴ Kafesoğlu, “Nizâmülmülk” mad, s. 329-333.

Nizâmülmülk bu yeniliklerin yanı sıra eğitim alanında da önemli gelişmelere katkıda bulunmuştur. Özellikle kendi ismi ile anılan “Nizamiye Medreseleri” ni kurmuş ve bu medreselere kitap bağışında bulunarak ilmin gelişmesine katkı sağlamıştır. Yine o bu medreselere arazi vakfederek ilim alanında yeni alanların kurulmasına da katkıda bulunmuştur. Dini alanda ise Şii-Batini düşüncesinin sosyal ve politik açıdan tutarlı olmadığını düşünerek Sünni düşünceyi yayıp güçlendirmeye çalışmıştır.¹⁵

Nizâmülmülk devlet işlerinde ve yönetiminde son derece bilgi sahibi olan ve bu işlerde nasıl bir yol izlenilmesi gerektiğini bilen bir siyaset adamıdır. Onun ölümü ile de Selçuklu Devleti içindeki komutanlar ve idareciler askeri ve yönetim kademelerinde üst makamlarda görev alabilmek için amansızca mücadele etmişler ve iç karışıklıklara neden olmuşlardır. Nizâmülmülk, vezir olduğu 1063’ten, suikasta uğradığı 1092 yılına kadar aralıksız otuz sene (Alp Arslan döneminde 10 yıl, Melikşah döneminde de 20 yıla yakın) Büyük Selçuklu Devletine, tam bir dirayet ve adaletle hizmet etmiştir. Her mezhepten kişiye saygı göstermiş, ayrımcılık yapmamış ve son derece adil ve âlim bir kişiliğe sahip olarak tarih sayfalarında yerini almıştır.¹⁶

1.3. NİZÂMÜLMÜLK’ÜN VEZİRLİK DÖNEMİ

Yukarıda da bahsettiğimiz üzere; Nizâmülmülk; genç yaşta iken, babası ile birlikte Gazneliler Devleti’nin Horasan valisi Ebu’l-Fazl Sûri’nin hizmetinde bulunmuş ve Dandanakan Savaşı’ndan hemen sonra, Horasan şehrinin Selçuklu Devleti’ne geçmesi ile Horasan’a dönerek, Selçuklu Devleti hizmetine girmiştir. Nizâmülmülk Belh’de, bir süre Alp Arslan’ın Belh valisi Ebû Ali b. Sadan emrinde kâtip olarak çalışmış; daha sonra Çağrı Bey’in vezirliğini yapmış ve Çağrı Bey’in ölümü üzerine, Tuğrul Bey’in yerine geçen Çağrı Bey’in oğlu Alp Arslan’ın veziri olmuştur.¹⁷

Nizâmülmülk’ün Selçuklu Devleti içerisindeki ilk önemli rolü Tuğrul Bey’in ölümü ile ortaya çıkan taht mücadelesini Alp Arslan’ın kazanmasına yaptığı katkı ile

¹⁵ Erol Güngör, Tarihte Türkler, Ötüken Yayınları, 5.Basım, İstanbul, 1995, s. 88.

¹⁶ Kadir Canatan, “Geleneksel Siyaset ve Devlet Felsefesinin Bir Yorumu Olarak Siyasetnâme - Büyük Devlet Adamı Nizâmülmülk’ün Devlet ve Siyaset Anlayışı Üzerine”, Literature and History of Turkish or Turkic, 4/7, 2009, s. 197.

¹⁷ Nizâmülmülk, a.g.e., çev. Mehmet Altay Köymen, Önsöz, s. IX.

görülmüştür. Tuğrul Bey'in 1063 yılındaki vefatı ile tahta geçmek için Doğu İran'dan (Horasan) Batı İran'a geçen Alp Arslan; karşısında Tuğrul Bey'in amcasının oğlu Kutalmış'ı bulmuş ve yapılan savaşta önemli bir rol oynayan Nizâmülmülk savaşın kazanılmasında başrolü üstlenmiştir.¹⁸ Alp Arslan'ın bu savaşı kazanmasıyla, Nisan 1064'te Selçuklu Devleti'nin yeni Sultanı Alp Arslan ilan edilmiş ve Nizâmülmülk de, Alp Arslan'ın emri ile bu büyük devletin baş vezirliğine getirilmişti. Bunun üzerine, Nizâmülmülk'e dönemin halifesi Kaim Biemrillah tarafından "Nizâmü'l-Mülk", "Kıvamü'd-devle ve'd-din", "Râziye Emirü'l-mü'minin" unvan ve lakapları verilmiş ancak o, verilen tüm bu unvan ve lakaplardan yalnızca "Nizâmü'l-Mülk" unvanı ile ün yaparak adını duyurmuştur.¹⁹

Selçuklu Devleti, Nizâmülmülk'ün vezirlik yaptığı ilk dönem olarak nitelendirebileceğimiz Alp Arslan döneminde Selçuklu Devleti yükselme dönemini yaşamıştır. 1071 yılında Alp Arslan'ın Malazgirt'te Bizans İmparatoru Romen Diyojen'i yenilgiye uğratmasıyla Türkler, Anadolu yaylalarına doğru göç etmeye ve yerleşmeye başlamışlardır.²⁰ Türkler tarafından elde edilen bu zaferden sonra; İslam âlemi ilk kez Bizans ve Batı coğrafyasında İslam Sancağının dalgalandığına şahit olmuştur. Bu, hem Türk Tarihi için hem de İslam Dünyası için yeni bir dönemin başlangıcı olmuştur.

Alparslan'ın beklenmeyen erken ölümü üzerine tahta oğlu Melikşah geçmiştir. Ancak Alp Arslan öldürüldüğünde Melikşah henüz 18 yaşındadır ve üstelik de Amcası Kavurd onunla taht mücadelesine girişmiştir. Melikşah ile Kavurd arasındaki mücadeleden Melikşah, Nizâmülmülk'ün de yardımıyla galip olarak çıkmış ve Kavurd yakalanarak hapsedilmiştir. Bu isyanı bastırmaktaki başarısından dolayı Melikşah veziri Nizâmülmülk'ü ödüllendirerek Tus şehri dâhil birçok yerin iktasını ona vermiştir. Ayrıca Ata-beylik unvanına da vezirine layık görmüş ve ona bu unvanı vermiştir.²¹

Nizâmülmülk, Melikşah döneminde sultanın kendisine verdiği yetki sayesinde devlet yönetiminde çok etkili olmuştur. Onun devlet yönetimi ve devletin yöneticilerine yönelik ortaya koyduğu kurallar Selçuklu devlet yönetiminde önemli yeniliklere yol açmıştı. Melikşah kendi döneminde ortaya çıkan hemen hemen bütün zorlukların

¹⁸ Köymen, "Büyük Selçuklu Veziri Nizâmülmülk ve Tarihi Rolü", s. 265-266.

¹⁹ Parmaksızoğlu, a.g.m., s. 299.

²⁰ Canatan, a.g.m., s. 198.

²¹ Nizâmülmülk, a.g.e., çev. Mehmet Altay Köymen, Önsöz, s. X-XI; Sevim, Merçil, a.g.e., s. 78-81.

üstesinden Nizâmülmülk'ün desteği ile gelmiştir. Nizâmülmülk bu dönemde Selçuklu Devleti'nin genişlemesi için büyük gayretler sarf etmiştir.²²

Nizâmülmülk, bu dönemde ülkedeki zulüm, şiddet, şüphe ve huzursuzluğu ortadan kaldırmış ve tebaasının işlerine iyi bakmayı, adâlet ve insaf kurallarına göre tebaaya yapılacak muameleleri değerlendirmek adına işleri kontrol altına almıştı. Divanlar en iyi biçimde düzenlenmiş ve ülkenin her tarafı adâlet ve insaf eserleriyle süslenmişti. Bu yüzden Melikşah devrinde Selçuklu Devleti en parlak devrini yaşamıştı. Melikşah, Maverâünnahre yürüdüğü sıralarda baş gösteren tehlikeli olaylar karşısında Nizâmülmülk'ün yeteneği burada kendini göstermiş ve birçok yerden çok sert düşmanlar başkaldırmasına rağmen bu karışıklıklar Nizâmülmülk tarafından bertaraf edilmişti. Bütün bunlar, Nizâmülmülk'ün olgun yeteneği, devletin temellerini sağlam olarak atmış olması, devrinin bereketi ve şansının mutluluğu sayesinde olmuştur.²³

Melikşah döneminde ülkenin sadece sınırları genişlemekte kalmayıp, ülkenin her yanına yollar, şehir surları, sulama arkları, kervansaraylar ve camiler inşa edilerek imar işlerine de gereken önem verilmiştir.²⁴ Melikşah, 1092 yılında kim olduğu belirlenemeyen bir kişi tarafından zehirlenerek öldürülmüştür. Nizâmülmülk, Alp Arslan ve Sultan Melikşah ile ömrünün son zamanlarına kadar büyük bir uyum içinde çalışmış ve Selçuklu Devleti onun zamanında gücünün doruğuna ulaşmıştır.²⁵ Sultan Melikşah, devleti başarıyla yönetmesinden dolayı Nizâmülmülk'ü takdir etmiştir. Nitekim sultan önce ona atabey unvanını vererek, Selçuklu tarihinde yeni bir unvan ve gelenek meydana getirmiş ve Peder diye hitap ederek ona verdiği değeri de göstermiştir.²⁶

Nizâmülmülk uzun seneler boyunca Selçuklu Devleti'ne üstün hizmetlerde bulunmuş fakat Nizâmülmülk'ün elde ettiği güç ve makamdan dolayı hoşnut olmayan bazı devlet adamları onun hakkında Sultan Melikşah'a şikâyetle bulunmuşlar ve Melikşah'ın eşi Terken Hatun oğlu Mahmut'u veliaht tayin ettirebilmek için Melikşah

²² Reşidüddin Fazlullah, *Cami'ü't-Tevârih (Selçuklu Devleti)*, çev. Erkan Göksu-H. Hüseyin Güneş, 2. baskı, İstanbul, 2011, s. 130; M. Çağatay Uluçay, *Tarih Ansiklopedisi*, İstanbul, 1961, s. 381.

²³ İbnü'l-Adim, *Bugyetü't Taleb fi Tarihi Haleb, Biyografilerle Selçuklular Tarihi (Seçmeler)*, çev. Ali Sevim, Ankara, 1982, s. 41-42.

²⁴ Canatan, a.g.m., s. 198.

²⁵ Abdülkerim Özaydın, "Nizâmülmülk", *DİA*, İstanbul, 2007, s. 195.

²⁶ Öngül, a.g.e., s. 141; Koca, "Selçuklu İktidarının Belirlenmesinde Rol Oynayan Güçler ve Melikşah'ın Büyük Selçuklu Tahtına Çıkışı", s. 100.

ile Nizâmülmülk'ün arasını açmıştır. Tüm bu olumsuzluklar üzerine Sultan Melikşah Nizâmülmülk'e herhangi bir şey yapmamış fakat Melikşah, Nizâmülmülk, Terken Hatun, Tacülmülk ve beraberinde diğer devlet adamları ile İsfahan'dan Bağdat'a doğru seyahatleri esnasında Nizâmülmülk Ebu Tahir-i Errari isimli bir batini suikastçısı tarafından öldürülmüştür. Cenazesi İsfahan'a defnedilmiştir.²⁷

Nizâmülmülk ömrü boyunca; Alparslan ve oğlu Melikşah'a otuz yıla yakın vezirlik yapmış ve Nizâmülmülk'ün fikirlerinin ve eserinin etkileri sonraki asırlarda dahi devam etmiştir. Bir taraftan kendi oğul ve torunları Selçuklu ya da hilafet veziri veya devlet adamı olarak devam ederken diğer taraftan da onun düşünceleri de Türk İslâm devlet geleneğine önemli katkıları olmuştur.²⁸ Nizâmülmülk'ün ölümünden sonra Selçuklu Devleti sarsıntı geçirip bir daha kendini düzenli bir şekilde toparlayamadı. Yönetim işleri iyice bozuldu. Onun ölümü dolayısıyla ortaya çıkan ve karışıklıkların izleri yıllar sonra bile silinemedi.²⁹

Nizâmülmülk'ün ölümünden bir ay gibi kısa bir süre sonra Melikşah zehirlenerek öldürüldü. Melikşah, yirmi yıl (1072-1092) saltanat sürmüştü. Melikşah'ın ölümünden sonra Selçuklu hanedan üyeleri arasında şiddetli bir taht mücadelesi başlamış ve bu taht mücadelesi Terken Hatun ve Mahmud'un iki yıl sonra ölmeleri üzerine Berkyaruk'un da Tutuş'u saf dışı etmesiyle sonuçlanmıştır.³⁰

2. SİYASETNÂME

2.1. GENEL OLARAK SİYASETNÂMELER VE YAZILMA NEDENLERİ

Arapça s.v.s. kökünden gelen siyaset kelimesi, etimolojik olarak atı tımar etmek veya çekip çevirmek, bir nesneyi ya da eşyayı himaye etmek anlamlarına gelir. Zamanla siyaset kelimesi; halkın işlerini görmek, devlet işlerini düzenlemek ve yürütmek anlamlarını kazanmıştır.³¹ Siyaset, İslam tarihinin ilk devirlerinden başlayarak

²⁷ Özaydın, "Nizâmülmülk mad.", s. 195.

²⁸ Mustafa Kömürcüoğlu-Şeyma Kömürcüoğlu, "Güç ve Adâlet Arasında Bir Devlet Adamı: Nizâmülmülk ve Siyasetnâmesi", İlem Yıllık, 4, İstanbul, 2009, s. 53.

²⁹ Alaadin Ata Melik Cuveynî, Tarih-i Cihan Güşa, çev. Mürsel Öztürk, I-III, 1. baskı, Ankara, 1988, III, s. 122; Şapolyo, a.g.e., s. 104; İbnü'l-Adim, a.g.e., s. 42.

³⁰ Şapolyo, a.g.e., s. 104.

³¹ Asım Efendi, Kâmus Tercümesi, İstanbul, 1304, II, s. 939; Ferid Devellioğlu, Osmanlıca-Türkçe Alfabetik Lûgat, Ankara, 1997, s. 959.

Müslümanların hayatında önemli bir yere sahip olmaya başlamış ve bunun neticesinde; bu alanda biri İslam'ın kendi iç kaynaklarından, diğer ikisi de İslam dışı dinamiklerden meydana gelen üç farklı kitabî gelenek oluşmuştur. Çoğunlukla fıkıhçıların temsil ettiği birinci çizgi, idarecileri adâlete ve İslâm'a uygun davranmalarını öneren kuramsal çalışmaları ele almıştır. Felsefecilerin temsil ettiği ikinci çizgi, eski Yunan filozoflarından ilham alınarak kaleme alınan ütopyik denemelerken bunların dışında kalan üçüncü çizgi ise kaynağı itibariyle Hindu Bölgesi'ne dayanmanın yanı sıra İran'da gelişme kaydeden hikâye tarzındaki edebi eserler olmuştur.³²

Sasanîlerin son dönemlerinde enderznâme, pendnâme gibi isimlerle anılan bu nasihatname/siyasetnâme türü eserler, özellikle Abbasîlerle birlikte ilim çevrelerinde yayılmaya başlamış ve zamanla bir “edeb” literatürü olmuştur. Bu alanda yazılmış eserler müslüman devletlerinin karşılaştığı sorunlara çözümler bulunması gerektiğini gören bilge devlet adamları ve önemli ilim adamları tarafından kaleme alınan tavsiye ve tenkitleri içermektedir.³³

Önemli hükümdarlara ve devlet adamlarına devlet yönetiminde ve siyasi alanda yol göstermek amacıyla kaleme alınmış olan bu eserlere genel bir başlık altında “siyâsetnâme” adı verilmiştir.³⁴ Siyasetnâme kelime olarak; Arapça “siyaset” ve Farsça mektup anlamına gelen “nâme”den oluşmuş bir bileşimdir.³⁵ Bu eserler genellikle doğu medeniyetlerinde, dönemin ihtiyaçları doğrultusunda en ideal devlet yönetimi hakkında yazılmışlar ve siyasetnâme, nasihatname gibi adlarla anılmakla birlikte, İslamiyet öncesi ve İslamiyet sonrası kurulan birçok devlet tarihinde bu tür eserlerin varlığını görmek mümkündür.³⁶

Siyasetnâmeler, yazıldıkları dönemin sosyal, ekonomik, dini ve kültürel yaşantısını da aksettirdikleri için, son derece önemli belgelerdir. Siyasetnâmeler aynı

³² Ali Ertuğrul, “Bir Kaynak Olarak Nizamü'l-Mülk'ün Siyâsetnâme'si”, *Türkler*, c. 5, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, s. 271.

³³ Ertuğrul, a.g.m., s. 271.

³⁴ *Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi*, “Siyasetnâme”, c. 8, İstanbul, 1998, s. 27.

³⁵ Kadir Canatan, *İslâm Siyaset Düşüncesi ve Siyasetnâme Geleneği*, İstanbul, 2014, s. 6; Ali Ertuğrul, a.g.m., s. 271; Hasan Hüseyin Adalıoğlu, “Siyasetnâme”, *DİA*, İstanbul, 2009, s. 304.

³⁶ İbrahim Kafesoğlu, *Büyük Selçuklu Veziri Nizamü'l-Mülk'ün Eseri Siyasetnâme ve Türkçe Tercümesi*, *Türkiyat Mecmuası*, c.XII, İstanbul, 1955, s. 231.

zamanda, ahlaki eserler olarak kabul edilirler. İlk ve Orta çağlarda, ahlakın temeli din olduğundan, siyasetnâmeler de buna uygun olarak, dini esaslara dayandırılmıştır.³⁷

Farabi'nin "El Medinet'ül Fazıla" ve "Es-Siyaset'ül Medeniye" adlı Arapça eserleri, Nizâmülmülk'ün Fars dilinde kaleme almış olduğu ünlü "Siyasetnâme" ve Yusuf Has Hacib'in "Kutadgu-Bilig" adlı eserleri siyasetnâme türünde yazılmış önemli örnekleri teşkil ederler. Yine Keykavus'un "Kâbusnâme" adlı eseri önemli eserlerden biri olmakla birlikte Osmanlı Devleti döneminde, siyasetnâme alanında yazılmış en önemli eserlerden biri de Koçi Bey tarafından IV. Murad ve Sultan İbrahim'e yazılmış olan "Koçi Bey Risalesi"dir.³⁸

Fakat ünlü Selçuklu vezirinin yazmış olduğu "Siyasetnâme" adlı eseri; benzerleriyle kıyaslanamayacak ölçüde bir önem arz etmektedir. Bununla birlikte Siyasetnâme; sadece benzerlerinde olduğu gibi, dönemin hükümdarına övgü mahiyetinde ya da ideal hükümdarın özelliklerinin anlatıldığı klasik nasihat kitaplarından biri değildir. Siyasetnâme, bu konularla ilgili bolca önerilerde bulunmanın yanında, geçmişteki devlet adamlarının icraatlarını belirterek örneklerde vermektedir. Dört Halife Dönemi, Sasaniler, Safariler, Abbasiler, Emeviler, Samanoğulları, Karahanlılar ve Gazneliler gibi Selçuklu Devleti'nden önceki devletlere ilişkin önemli bilgileri yansıtmakla kalmamış, aynı zamanda bu devletlerin teşkilat yapısı ile Selçuklu teşkilatı arasında karşılaştırmalar yaparak, Melikşah devri Selçuklu toplumsal yapısını da ortaya koymuştur.³⁹ Bununla birlikte bu alanda geçmişten günümüze önemli düşünürler tarafından yazılmış başlıca siyasetnâmeler bulunmaktadır. Bunlar ise aşağıda tablo ile gösterilmiştir;

³⁷ Memiş, a.g.e., s. 106.

³⁸ a.yer

³⁹ İbrahim Kafesoğlu, Büyük Selçuklu Veziri Nizamü'l-Mülk'ün Eseri Siyasetnâme ve Türkçe Tercümesi, s. 231.

YAZAR	ES R
<i>Farabi</i>	<i>El Medinet'ül Fazıla</i>
<i>Farabi</i>	<i>Es-Siyaset'ül Medeniye</i>
<i>İbn Teymiye</i>	<i>Es-Siyaset'üs Şeriyye</i>
<i>Maverdi</i>	<i>El Ahkamüs Sultaniyye</i>
<i>Keykavus</i>	<i>Kâbusnâme</i>
<i>Yusuf Has Hacib</i>	<i>Kutadgu Bilig</i>
<i>Koçi Bey</i>	<i>Koçi Bey Risalesi</i>
<i>Pirizade</i>	<i>Kitabüs Siyaset</i>
<i>Lütfi Paşa</i>	<i>Asafnâme</i>
<i>Gelibolulu Mustafa Âli</i>	<i>Nasihütüs Selatin</i>
<i>Bursalı Mehmed Tahir</i>	<i>Siyasete Müteallik Asarı İslamiye</i>

2.2. SİYASETNÂME'NİN YAZILIŞ AMACI

Nizâmülmülk tarafından kaleme alınmış olan “Siyasetnâme”, bir diğer ismiyle “Siyerü'l Mülük”ün yazılış nedeni; Selçuklu Sultanı Melikşah'ın hükümdarlığının son dönemlerinde, Nizâmülmülk, Tacü'l-Mülk, Mecdü'l-Mülk ve diğer önde gelen ilim ve devlet adamlarından ülkesinin durumu hakkındaki düşüncelerini ve daha önceki hükümdarlar tarafından benimsenen ve kendisinin de benimseyip uygulayabileceği yol gösterici kuralların bulunduğu bir eser yazmalarını istemiştir. Nitekim kitabın sahibi Nizâmülmülk; eserin yazılması konusunda, kitabında şu ifadelerle yer vermiştir:

“Sultan Melikşâh 470/1077 yılında bana ve diğer yöneticilere; her biriniz, memleketimiz hakkında düşününüz ve zamanımızda iyi olmayanın ne olduğuna,

dergâhımızda o şartları yerine getiremeyenlere ve bizden gizlenmiş olana, bizden önceki padişahların şartlarını yerine getirdikleri, tedbir almadığımız hangi devlet işleri bulunduğuna bakınız. Selçuklu Sultanları ve başkalarının devletlerinden geçmiş meliklerin her ne kanun ve âdetleri varsa, onlar üzerinde düşününüz, açık bir şekilde yazınız ve bize arz ediniz ki, biz onlar üzerinde düşünelim, bundan sonra din ve dünya işlerimizin gereğince yürümesi için emir verelim. ... Bundan sonra memleketimizde hiçbir şey noksan ve bozuk veya yüce Allah'ın emir ve şeriatının aksine olmamalı ve yürütülmemelidir.” diye buyurdu. Nizâmülmülk bu emre istinaden eserini yazdığını ifade etmektedir.⁴⁰

Yukarıda da belirttiğimiz gibi; Siyasetnâme, Sultan Melikşah'ın isteği üzerine kaleme alınmış ve beş yıllık bir çalışmadan sonra tamamlanmıştır. Pek çok baskısı olan ve üç defa da Türkçeye tercüme edilen Siyasetnâme, elli bir fasıldan oluşmaktadır. Her fasılda ayrı bir konu işlenmiş ve bu konuya açıklık kazandırmak amacıyla ayet, hadis, güzel söz, dini ve tarihi hikâyelerden örnekler verilmiştir.⁴¹

Bu yolla eserini tamamlamış olan Nizâmülmülk, 1092 senesinde Bağdat'a gitmek üzere yola çıkmış ve gitmeden önce eseri, saray kitapları yazıcısı Muhammed b. Nasih'a emanet etmiş ve kendisine herhangi bir şey olduğu takdirde, bu eseri Melikşah'ın kendisine vermesini istemiştir. Nizâmülmülk'ün Bağdat yolculuğu sırasında suikasta uğraması üzerine, Muhammed b. Nasih eseri saklamış ve ancak ortalık yatıştıktan sonra Melikşah'a vermiştir.⁴²

Nizâmülmülk, eserinde yazdığı dönemin mevcut durumu ve devletin iç yapısı hakkında fazla bir bilgiye yer vermemiş, bunun yerine hükümdarın hâkimiyetinin kaynağından, resmi ve özel hayatına, devlet teşkilât yapısından saray ve askerî teşkilâta, memur görevlendirilmesinden memurlara emredilecek işlere ve önemli konuların danışılacağı kimselerden halk içinde adâlet ve refahın sağlanmasına kadar devleti ve hükümdarı ilgilendiren birçok konuya değindiğini söyleyebiliriz.⁴³

Siyasetnâme, kendisinden önce mevcut olan bir geleneğin devamı olmakla birlikte, onlardan ayrılan yönleri de bulunmaktadır. Yapıtta, hükümdara sadece öğüt ve

⁴⁰ Nizâmülmülk, a.g.e., çev. Mehmet Altay Köymen, Önsöz, s. XIII-XIV.

⁴¹ Memiş, a.g.e., s. 121.

⁴² Ertuğrul, a.g.m., s. 272.

⁴³ Ertuğrul, a.g.m., s. 276.

tavsiyeler verilmekle kalınmamış, yönetim sistemi hakkında önemli teklifler de getirilmiştir. Başka bir ifadeyle olması gerekenler hakkında pratik, somut ve uygulanabilir fikirler önerilmiştir. Ayrıca yapıt, dönemin devlet ve bürokrasi yapısı, yöneten-yönetilen ilişkisini ve muhalif söylemleri de yansıtmaktadır. Bu yönüyle, şüphesiz ki eserin tarihsel bir değeri de bulunmaktadır.⁴⁴

2.3. NİZÂMÜLMÜLK'ÜN SİYASETNÂMESİ'NİN İÇERİĞİ

Nizâmülmülk tarafından yazılan eserin içeriğine bakıldığı zaman, dilinin Farsça olduğu ve elli bir fasıldan oluştuğu görülmektedir. Muhammed Mağribi; Nizâmülmülk'ün bu kitabı önce otuz dokuz fasılda tamamladığını fakat daha sonra buna ek fasıllar yazarak elli bir fasıla tamamladığını bildirmiştir. Bunun nedenini ise Nizâmülmülk'ün batîni tarikatı konusuna açıklık getirmek ve devlete karşı olan güçler hakkında da bilgi vermek olduğunu ifade etmiştir.⁴⁵

Siyasetnâme'nin asıl olarak iki nüshası bulunmaktadır. Bunlardan ilki Schefer tarafından 1891'de Paris'te neşredilmiştir. İkincisi ise İran'da Seyyid Abdürrahim Halhali tarafından yapılmıştır. İstanbul'da bulunan yazma nüshalarına baktığımızda üç nüshanın olduğunu görmekteyiz. İstanbul'da bu üç nüsha İstanbul Üniversitesi'nde, Molla Çelebi ve Fatih kütüphanelerinde bulunmakta ve bu üç el yazması nüshanın bugün mevcut olmayan asıl nüshaya en yakın olanının Molla Çelebi Külliyesi olduğu ifade edilmektedir.⁴⁶

Siyasetnâme ismi ile bilinen bu eser; kendisinden sonraki devlet adamları ve özellikle siyaset bilimciler için zengin bir kaynak olarak gösterilmiştir. Çünkü bu eserde Selçuklu Devleti ve önceki dönemlere ait tarihi hikâyeler bulunmakta ve Nizâmülmülk bu dönemleri karşılaştırmalı olarak inceleyerek kendi dönemi için en uygun olan ve en yararlı olabileceğini düşündüğü olayları eserinde vermeye çalışmıştır.⁴⁷

Elli bir fasıldan oluşan eserin her faslında, o faslın konusuyla ilgili anlaşılır bir ifade tarzı ile kaleme alınmıştır. Nizâmülmülk; eserindeki asıl tavsiyelerini her bölümün

⁴⁴ Canatan, a.g.m., s. 200-201.

⁴⁵ Canatan, a.g.m., s. 202.

⁴⁶ İbrahim Kafesoğlu, Büyük Selçuklu Veziri Nizamü'l-Mülk'ün Eseri Siyasetnâme ve Türkçe Tercümesi, s. 232; Nurettin Bayburtlugil, Nizâmülmülk, Siyasetnâme Türkçesi, Dergâh Yay., 1.Baskı, İstanbul, 1981, s.7-8.

⁴⁷ Ömer Menekşe, a.g.m., s.198.

başında bulunan giriş kısmında yapmış ve daha sonra tezini destekleyecek fikre ait sayfalar dolusu menkıbeler sıralamıştır. Peygamber kıssalarından, geçmişte yaşamış adaletli padişahlardan, halife ve sultanların hayatlarından, Müslüman memleketlerinden, İslâm öncesi İran, Orta Asya ve Çin tarihlerinden örnekler vermektedir.^{48 49}

Ayrıca yapılan tahlillere göre; Siyasetnâme’de yer alan toplam 56 hikâyenin 11’i eski İran ve Sasanilere, 10’u Gaznelilere, 8’i Abbasîlere, 6’sı muhtelif peygamberlere, 4’ü Hulefâi Raşidîne, 4’ü Emevîlere, 2’şer hikâye Büyük Selçuklu, Büveyhî ve Tâhirîlere, 1’i Samanîlere, 1’i İskender’e, 1’i Mazdek’e ait olup dört hikâyenin ise devri tespit edilememiştir.⁵⁰ Nizâmülmülk, böylece çeşitli devirlerden söz ederek ve dönem olarak onları karşılaştırarak, zaman ve devlet açısından en iyi neticeye ulaşmaya çalışmıştır.

Siyasetnâme’de bulunan fasılların kaleme alınış tarzı, özel bir anlamda tarihsel bir yöntemdir. Çünkü Nizâmülmülk eserinde; her konuyla ilgili görüşünü anlattıktan sonra, bazen uzun, bazen de kısa tarihi bilgi ve hikâyelerle görüşlerini destekleme yoluna başvurmuş ve böylece görüşlerini sadece bireysel tecrübelerine değil, tarihsel tecrübeler de dayandırmayı bilmiştir. Bireysel ve yalın kurallardan hareket ederek, tarihsel tecrübeler ışığında genel ilkelere ulaşmayı amaçlayan bu yöntem, bir tür tümevarıma benzetilmektedir.⁵¹

Selçuklu Devleti için son derece önem arz eden Siyasetnâme; oldukça akıcı bir üslupla yazılmış ve içerik olarak da devletin idare şekli, yönetimdeki aksaklıklar ve alınması gereken tedbirler, yönetim ve halk arasındaki ilişkiler ile yönetime karşı hareket eden yapılar üzerinde yoğunlaşmıştır.⁵² Bunların yanı sıra Siyasetnâme; Selçuklu Devleti dönemi açısından önemli temel kaynaklarından biri olmasına rağmen, eserden şimdiye kadar yeterince yararlanılmamıştır.⁵³ Ayrıca eser yalnızca tarihçiler için değil; aynı zamanda içeriği nedeniyle devletler hukuku alanında çalışan hukukçular ve içtimaî tarih alanında çalışma yapanlar için de önemli bir kaynaktır. Bunun yanı sıra, eser kapsadığı bilgiler ve zengin içeriğiyle yalnız dokuz yüz yıl önceki hükümdar ve

⁴⁸ Nizâmülmülk, a.g.e., çev. Mehmet Altay Köymen, Önsöz, s. XIV.

⁴⁹ a.yer.

⁵⁰ Sadi S. Kucur, “Nizâmülmülk’ün Siyasetnâmesinde Selçuklu Devlet Teşkilâtı Açısından Bir Bakış: Emîr-i Hares ve Emîr-i Dâd”, Türklük Araştırmaları Dergisi, 12, İstanbul, 2002, s. 42.

⁵¹ Canatan, a.g.m., s. 202.

⁵² Canatan, a.g.m., s. 201.

⁵³ Nizâmülmülk, a.g.e., çev. Mehmet Altay Köymen, Önsöz, s. XIII.

devlet adamları için değil; günümüz devlet adamları içinde faydalı olabilecek bir kaynaktır.⁵⁴

⁵⁴ Nizâmülmülk, a.g.e., ev. Mehmet Altay Köymen, nsz, s. VIII.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

NİZÂMÜLMÜLK VE SİYASETNÂME KAPSAMINDA TÜRK SİYASAL AHLAK ANLAYIŞI

1. AHLAK, SİYASET VE SİYASAL AHLAK KAVRAMLARI

Ahlak, Arapça bir kavram olup “huy” anlamına gelen “hulk” kelimesinin çoğuludur. Ahlak, genel olarak toplum içinde kabul görmüş genel örf ve adetlerin, değer yargılarının ve kuralların oluşturduğu yapıya denir. Bu yapı, hem bireyi, hem toplumun doğru ve yanlış davranışlarını belirler ve yönlendirir. Ahlak kuralları, gruptan gruba ve toplumdan topluma değişebilmektedir. Yani belirli bir kişi ya da gruba yönelik genel geçerliliği yoktur.¹ İslam Felsefesi içerisinde bulunan ahlak kavramı ise insandaki doğal eğilimler nedeniyle ortaya çıkan eylemler ile nefisten ileri gelen bir düşünce ve irade güçlüğüne ihtiyaç duymaksızın oluşan eğilimlerdir. Eğer eğilimler iyi olur ise nefiste faziletler ortaya çıkarken; eğilimlerin kötü olması sonucunda ise rezaletler ortaya çıkacaktır. İşte bu noktada ahlakın temel görevi; nefis hakkında bilgiler sunmak ve nefsi iyi eylemler yapma noktasında terbiye etmektir.²

Bununla birlikte siyaset kavramı ise; Arapça bir kelime olup; kök anlamı açısından “at bakıcılığı” veya “at eğitimi” gibi anlamlara karşılık gelmektedir. Günlük dilde kullanılan “seyis” kelimesi de bu terimle ilgilidir. Kavrama genel olarak bakıldığında ise ülke idaresi ve ülke işlerinin yürütülmesi anlamlarına gelmektedir.³ Bu iki kavram; insanlığın var olduğu ve süreç içinde kurmuş olduğu toplumsal yapı içinde birbirleriyle ilişkileri bakımından önemli bir yere sahiptirler. Öyle ki insanoğlu toplum içerisinde iyi bir konuma sahip olmak ve toplum içindeki sorunlara çözüm bulmak için

¹ Coşkun Can Aktan, “Siyasal Ahlak Sorunu ve Çözüm Önerileri”, Siyasal Ahlak ve Siyasal Ahlaksızlık Kitabı, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1993, s. 429-439.

² Farabi, Fususu'l-Medeni, çev.: Hanefi Özcan, Marmara Üni. İlahiyat Fakültesi Yay., İstanbul., 2005, s. 54-55; Mustafa Çağrı, Ahlak mad., İA, TDV, Yay., c. 2, İstanbul, 1989, s. 1; Mehmet Aydın, Ahlak mad., İA, TDV Yay., c. 2, İstanbul, 1989, s. 10; Mehmet Vural, İslam Felsefesi Sözlüğü, Elis Yay., 2. Basım, Ankara, Nisan, 2011, s. 18-19.

³ Hızır Murat Köse, Siyaset mad., İA, TDV, c. 37, İstanbul, 2009, s. 294; Ed.: Harun Tepe, Siyaset Felsefesi I, Anadolu Üni. Yay., 1. Baskı, Eskişehir, Ağustos, 2011, s. 3; Mevlüt Uyanık, Sivil İtaatsizlik Eylemleri ve Dini Değerler, Elis Yay., 1. Basım, Nisan, 2010, Ankara, s. 15.

ortak kurallara ve değerlere ihtiyaç duymaktadır. Bu nedenle insanın ortak değerlerde buluşmasında ahlak önemli bir role sahip olmakla birlikte; ortak değer ve kuralların belirlenmesi için gerekli toplumsal ve kamusal önlemlerin alınması için devletin varlığına ihtiyaç duyulur. Buradan hareketle toplumsal hayatta sosyal düzenin sağlanması ve insanların kendi arasındaki ilişkileri noktasında bu iki kavramın birbirleriyle olan mahiyeti çok önemlidir.

Siyasal ahlakın ne olduğuna gelecek olursak, bu kavram hakkında farklı tanımlar bulunmaktadır. Durkheim'e göre; insanların siyasette nasıl davranması gerektiğinin bilgisini veren ahlâk kavramıdır ve siyasal davranış ahlâkı olarak da adlandırılabilir.⁴ Yine başka bir tanıma göre ise; kurumların, eylem ve düşüncelerin, siyasal yapıların toplumsal hayatın uyumlu ve olumlu sürmesini sağlayacağı düşünülen normlardır. Siyasal ahlak, devlet yönetiminde yöneten ve yönetilenlerin uymaları gereken ilkeler, kurallar ve yöntemlerin tümü olarak da tanımlanabilir.⁵

Siyasal ahlakın kapsamı ise; genel olarak ahlakın kapsamına benzer bir şekilde yapılmaması istenen davranışlar ile yapılması beklenen davranışlardan oluşur. Bu kapsamda davranış yapılarını incelersek; yapılmaması istenen davranışlar genel olarak toplumdan topluma, uygarlıktan uygarlığa değişse de, kuramda, “soyut” ve “evrensel” birkaç siyasal ahlak ilkesinden söz edilebilir. Bunlar; siyasal gerçekliği çarpıtmak; halkı aldatmak, birey, grup, sınıf yararlarını kamu yararı üzerinde görmek gibi davranışlardır ve bu davranışlar ahlak değerleri açısından yapılmaması istenen davranışlardır. Yapılması beklenen davranışlara örnek olarak ise; siyasal görevlerin yerine getirilmesi, verilen sözlere uyulması, kararların ve eylemlerin hesabının verilmesi gibi örnekleri verebiliriz.⁶

Ahlak ve siyaset kavramlarına ilişkin insanoğlunun genel bir takım sorgulamaları genel felsefe içerisinde değerlendirilebildiği gibi toplumların kendi içinde de siyasal, sosyal, kültürel, dinsel vb. bakış açılarına göre de değerlendirilebilir. Bununla birlikte siyasi ve ahlaki alana ilişkin toplumların ortaya koyduğu değer yargıları ve hukuk kuralları ise; onların toplumsal yapısı ve yaşayış tarzları hakkında bize bilgi verir. Yine aynı zamanda toplumların geçmişlerinden devraldıkları ahlaki değerleri ve

⁴ Emile Durkheim, Meslek Ahlakı, çev. Mehmet Karasan, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1986, s. 2.

⁵ Ünal Akyüz, “Siyaset ve Ahlak”, Yasama Dergisi, Ankara, 2009, s. 11, s. 98.

⁶ Alâeddin Şenel, “Siyasal Ahlak Kapsamı-Açmazları-Tipolojisi”, Siyasal Ahlak ve Siyasal Ahlaksızlık Kitabı, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1993, s. 258-272.

siyasi kuralları, yaşadıkları dönemde olduğu gibi gelecek dönemlere de katkı sağlama konusunda önemli bir yere sahiptir.

2. SİYASETNÂME'DE AHLÂKİ AÇIDAN HÜKÜMDARIN SAHİP OLMASI GEREKEN ÖZELLİKLER

Nizâmülmülk eseri Siyasetnâme'de devletin yöneticisi olan hükümdarın ahlaklı olmasının gereğinden ve bunun öneminden çokça bahsetmiştir. O devleti yöneten başta hükümdar olmak üzere tüm yöneticilerin ahlaklı olmasının devletin bekası ve toplumun düzeni için son derece önemli olduğunu ifade etmiştir. Çünkü Nizâmülmülk; adaletli ve ahlaklı bir toplumsal ortamın temelini siyasi iradenin niteliksel özelliklerine bağlamış ve yöneticilerin ahlaki özelliklerinin topluma yansıdığını belirtmiştir.

Nizâmülmülk; hükümdarın ahlaklı olması içinse birtakım niteliklere sahip olması gerektiğini ifade etmiştir. Hükümdarın sahip olması gereken bu nitelikleri bazen doğrudan ifade etmiş bazense çeşitli hikâyelere aracılığıyla anlatmaya çalışmıştır. Biz de konumuzun bu kısmında Nizâmülmülk'ün belirtmiş olduğu bu nitelikleri sırasıyla ele almaya çalışacağız.

2.1. ADİL OLMAK

Nizamümülk eseri Siyasetnâme'de adil yönetime çok önem vermiş ve adalet kavramını devlet yönetiminde en temel unsur olarak görmüştür. Nitekim o eserinde “Saltanat küfür ile kalıcı olabilir; ama zulüm ve gaddarlıkla kalıcı olamaz.”⁷ diyerek adaletin yerine getirilmesinin bir devlet için en üstün vazife olmasının gerekliliğini belirtmiştir. Buradaki “küfür ile devam bulur” vurgusu, devletin İslami ilkelerle yönetilememesi durumunda dahi saltanatın devam edeceğini fakat adaletin olmadığı, zulmün ve haksızlığın olduğu bir yerde saltanatın her ne olursa olsun payidar olamayacağını ifade etmiştir. Bu nedenle Nizâmülmülk hükümdarın her zaman adaletli olması gerektiğini ve hükmettiği dönemde zulmü ortadan kaldırması gerektiğini belirtmiştir.

⁷ Nizâmülmülk, Siyâsetname, çev. Mehmet Topkaya, s. 25.

Nizâmülmülk, Siyasetnâme’de adâletin uygulanmasıyla ilgili Hz. Peygamber (s.a.v.)’den bazı hadisleri de örnek olarak göstermiştir. Bu hadislerden iki tanesi şöyledir:

*“Kıyamet gününde, Allah’ın kulları üzerinde hükümlanlık ve emretme yetkisi verilenlerden bir kişiyi elleri bağlı olarak huzura çıkarırlar. Eğer âdil biri ise adâleti onun ellerini çözer ve Cennet’e götürürler; eğer zalim ise zaten zulmü ellerini bağladığından götürüp Cehennem’e atarlar.”*⁸

*“Adâletle hükmedenler Cennet’te aileleri ve idare ettikleri kişilerle birlikte nurdan saraylarda ikamet edecekler.”*⁹

Yine Nizâmülmülk esrinde adâletin gerçekleştirilmesi için; hükümdarın haftada iki gün divan-ı mezalime oturup, mazlumun hakkını zalimden alarak ona vermesi ve konuyu doğrudan halktan dinleyip ona göre karar vermesi gerektiğini belirtmiştir. Çünkü hükümdarın haftada iki gün haksızlığa uğrayanları huzuruna çağırıp onları dinlediği haberi ülkede yayılınca kötü kişiler korkuya kapılır ve cezaya çarptırılma korkusundan dolayı hiç kimseye haksızlık yapmaya cesaret edemezler.¹⁰ Bununla birlikte Nizâmülmülk hükümdarın kendisi adil olduğu zaman onunla birlikte toplumun da adil bir toplum olacağını belirtmiştir. Çünkü halklar hükümdarlarının yönetim anlayışına göre hareket etmektedirler. Yine Ona göre, saltanatın devamlılığı da hükümdarın adil olmasına bağlıdır. Eğer hükümdar, adaletli ve cömert ise kâinat güzel, halk da huzurlu olur. Eğer adaletle yanlışlık karışır herkes huzursuz olur. Bu duruma göre, bir toplumda adaletin gerçekleştirilmesi hükümdara bağlıdır ve hükümdarın kendisi adaletli davranır ve bunu toplumuna yansıtır ise yönetilenler de adaletli olur ve yöneticiler de yönetilenler de mutlu olur.¹¹

2.2. DOĞRU, DÜRÜST VE İYİ OLMAK

Nizâmülmülk; hükümdarın ahlaklı bir hükümdar olabilmesi için doğru, dürüst ve iyi olması gerektiğini belirtmiştir. Hükümdarın sahip olması gereken bu niteliklere eserinde şöyle değinmiştir:

⁸ Nizâmülmülk, Siyâsetname, çev. Nurettin Bayburtlugil s. 32-33.

⁹ Nizâmülmülk, Siyâsetnâme, çev. Mehmet Taha Ayar, s. 78.

¹⁰ Nizâmülmülk, Siyâsetname, çev. Mehmet Topkaya, s. 29.

¹¹ Nizâmülmülk, Siyâsetname, çev. Mehmet Topkaya, s. 53, 60-61, 63.

“...Eğer iyi olup, Allah’ın kullarına iyi muamele edersek, yaşadığımız kadar halk bizden hoşnut olur, (öldükten sonra da) iyi olarak anarlar. Kıyamette de mükâfatlandırılırız ve Cennet’e gideriz. Kötü olur, halka kötü muamele edersek, kıyamete kadar ismimizi kötülükle anarlar. Bizi hatırlayanlar lanet ederler, kıyamet günü borçlu kalır, mekânımız da Cehennem olur. O halde, mümkün olduğu kadar iyilik yapmaya çalışıp, adaletle muamele ederek, halka ihsanda bulunalım...”¹²

“...Kainatın efendisi sultanımız (Allah devletini payidar kılsın) padişahların adalet, insaf ve doğrulukta nasıl olması gerektiğini, haksızlığa uğrayanların hakkını almak için hangi yollara başvurduklarını, bozguncuların yeryüzünden silinmesi için hangi tedbirleri almaları gerektiğini bilsin...”¹³

“Bu dünya padişahların amel defteridir, iyi olurlarsa iyilikle, kötü olurlarsa kötülük ve Unsurî’nin dediği gibi nefretle anılırlar.”¹⁴

Bu sebeplerden dolayı Nizâmülmülk hükümdarların mümkün olduğu kadar insanlara iyilik yapıp, kötü fiil ve davranışlardan uzak durmaları gerektiğini vurgulamıştır.

2.3. CÖMERT OLMAK

Nizâmülmülk eseri Siyasetnâme’de hükümdarın cömert olması gerektiğini ifade etmiş ve O cömertliğin bir hükümdarda bulunması gereken en önemli vasıfların başında geldiğini belirtmiştir. Bu konuda Nizâmülmülk, tüm insanların gücü ölçüsünde ikram etme erdemine sahip olması gerektiğini ve bununla birlikte de hükümdarın da diğer tüm insanlardan daha çok ikram sahibi, cömert ve iyi olması gerektiğini söyler.¹⁵

Nizâmülmülk eserinde; “...Büyüklik ve hükümdarlık adalet ve cömertlikle yücelir...”¹⁶ diyerek cömertliğinde adalet kadar önemli bir ahlaki kavram olduğunu vurgulamış ve hükümdarın cömertliğini, misafirperverliğini göstermek ve hükümdara bu konuda örnek olması için Siyasetnâme’de şöyle bir örnek vermiştir:

¹² Nizâmülmülk, Siyâsetname, çev. Nurettin Bayburtlugil s. 116-117.

¹³ Nizâmülmülk, Siyâsetname, çev. Mehmet Topkaya, s. 127-128.

¹⁴ Nizâmülmülk, Siyâsetname, çev. Nurettin Bayburtlugil s. 331.

¹⁵ Nizâmülmülk, Siyâsetname, çev. Mehmet Topkaya, s. 198.

¹⁶ Nizâmülmülk, Siyâsetname, çev. Nurettin Bayburtlugil s. 200.

“...Sultan Tuğrul, sofranın çok iyi hazırlanmasını ve çeşitli yemekler bulundurulmasını emrederdi. Sabahleyin atına binip gezintiye çıktığı veya ava gittiği zaman refakatinde yiyecek yüklü yirmi katır bulunurdu. Sahrada sofraya kurulduğu zaman, o kadar çok ve çeşitli yemekler bulunurdu ki bütün emirler ve Türkler hayret içinde kalırlardı...”¹⁷

Nizâmülmülk, burada Tuğrul Bey’in yaptığı bu cömertliğin sonraki hükümdarlara da örnek olmasını ve o hükümdarların da aynı şekilde devam etmesi gerektiğini vurgulamıştır. Bu nedenle hükümdar huzuruna çıkanlara, halkına ve maiyetindeki memur ve yöneticilerine karşı son derece cömertçe davranması gerektiğini belirtmiştir.

Nizâmülmülk’e göre, bir hükümdar; ahlak sahibi olmayı ve halkından saygı görmeyi arzu ediyorsa halkına karşı her zaman cömert davranması gerekir. Yine Nizâmülmülk dünyada hüküm sürmüş ve nam salmış kişilerin, halka yaptığı iyilik ve ikram sayesinde bunu başardığını ve hatırlanır olduğunu belirtmiştir. Çünkü “Büyüklik ve hükümdarlık ihsan ve cömertlikle pekişir.” diyen Nizâmülmülk hükümdarın çalışanlarına karşı dahi cömert davranması gerektiğini belirtmiştir. Çünkü ona göre; hükümdar çalışmalarını iyi mükâfatlandırır, çalışanların hükümdara karşı olan sevgileri artacak ve hükümdar onların dostluklarını daha güzel bir şekilde devam ettirecektir.¹⁸ Nizâmülmülk bunun tam tersi durumda mal konusunda cömert olmayıp cimri davranan hükümdarların ahlaki açıdan toplumda hoş karşılanmayacağını ve mevkii ve makamına saygı duyulmayıp elbet bir gün bu makamını kaybedeceğini ifade etmiştir.¹⁹

2.4. NEFS TERBİYESİNE SAHİP OLMAK

Nizâmülmülk eseri Siyasetnâme’de, hükümdarın nefis terbiyesine sahip olmasının onu iyi ve ahlaklı biri yapacağını ifade etmiş ve bu konu ile ilgili olarak eserinde şunlara değinmiştir:

“Kemal sahibi ve akıllı insanlar öfkelerini gizlerler. Böylelerinin öfkeleri akıllarına değil, akılları öfkelerine galip gelir. Nefsi arzuları aklına galip gelirse, kızdığı zaman öfkesi aklını ortadan kaldırır nefis hangi divanelikleri

¹⁷ Nizâmülmülk, Siyâsetname, çev. Nurettin Bayburtlugil s. 183.

¹⁸ Nizâmülmülk, Siyâsetname, çev. Mehmet Topkaya, s. 201-204.

¹⁹ Nizâmülmülk, Siyâsetname, çev. Mehmet Topkaya, s. 202-203.

emrederse onu yapar. Kimin aklı, nefsin arzularına galip gelirse, öfke anında aklı, isterse onun nefsini kırar... ”²⁰,

“...Fena huyları kendinden uzaklaştırıp iyi huylar edinmelidir. Fena huylar şunlardır: Kin, kıskançlık, büyüklenme, öfke, şehvet, hırs, arzu, yalan, cimrilik, zulüm, bencillik, acelecilik, şükürsüzlük, düşüncesizlik. İyi huylar ise; utanma, iyi yaradılış, yumuşaklık, af, tevazu, cömertlik, doğruluk, sabır, şükür, acıma, ilim, akıl ve adalettir. Memleket işlerini bu huylara dayanarak yaparsan, hiçbir zaman danışmana ihtiyacın olmaz... ”²¹

2.5. FERASET SAHİBİ VE ALÇAKGÖNÜLLÜ OLMAK

Nizâmülmülk eserinde; kendini büyük görme ve kibirli olmayı, bir hükümdarda bulunmaması gereken huylar arasında göstermiş ve eserinde bu gibi kötü huyları; kıskançlık, bencillik, hırs, kin, öfke, şehvet, cimrilik, büyüklenme, yalan, düşüncesizlik olarak sıralamıştır. Nizâmülmülk hükümdarın bu huyları kendinden uzaklaştırıp iyi huylar edinmesi gerektiğini ifade etmiş ve bu iyi huylardan en önemlilerinden birisinin de alçak gönüllü olmak olduğunu söylemiştir. Nizâmülmülk eserinde anlattığı bir hikâyede, Gazneliler döneminde yaşamış ve birçok hayırlı iş ve eser yapmış bir yöneticinin öldükten sonra bir zahidin rüyasına girdiğini ve zahidin ona sorduğu bir soru üzerine alçak gönüllü olmanın ne derece önemli olduğunu belirtmiştir.

“... Zahid adama, ‘Bana bu mertebeye nasıl eriştiğini söyler misin? Neyledin de bu makama yükseldin?’ diye sorunca, o adam ‘Ey zahit, Allah’ın işi ne akıl sır ermez. Sen de ibret alarak kıldığın ibadetlere bel bağlamayıp gafil avlanmayasın. Bil ki esasında delikanlıyken işlediğim günahlardan ötürü Cehennem’e gidecektim. Bulduğum onca hayır, eylediğim onca ibadetin bana bir faydası dokunmadı. Hesap vakti gelip çatınca o bütün namazlarımı, oruçlarımı yüzüme çarptılar. Ne saçtığım onca sadaka, kurduğum onca mescid, onca ribat, onca köprü; ne de gittiğim o Hac... Bütün o emeklerim boşa gitti. Cennet’ten ümidimi kesip Cehennem azabına ducar olacak kadar umudum kırılmış idi. Derken ansızın kulağıma: ‘Sen Cehennem köpeklerinden bir köpek idin. Kibir elbiseni çıkarıp o uyuz köpeğe yaptıklarının yüzü suyu hürmetine günahlarını bağışlayarak sana Cennet’i ihsan edip Cehennem’i haram kıldık.’ diye bir nida geldi. Ardından rahmet meleklerinin yıldırım hızıyla çıka gelip beni azap meleklerinin elinden alarak Cenne’te götürdüklerini gördüm. Bütün yapıp ettiklerimden sadece bu amelim imdadıma yetişti... ”²²

²⁰ Nizâmülmülk, Siyâsetname, çev. Mehmet Topkaya, s. 192.

²¹ Nizâmülmülk, Siyâsetname, çev. Nurettin Bayburtlugil s. 256.

²² Nizâmülmülk, Siyâsetname, çev. Mehmet Topkaya, s. 226-228.

Nizâmülmülk bu hikâyesinde o adamın yapmış olduğu o kadar hayırlı iş ve eserle değil de uyuz hastası olan bir köpeğe yaptığı yardımıyla Cennet'e gittiğini anlatarak alçak gönüllü olmanın faydasını dile getirmiştir.

Yine o eserinde; "...Cümle hasetçilerin şerrinden emin olması için hükümdarın da ferasetli ve işinin ehli olması gerektir..."²³ diyerek hükümdarın akıllı, kudretli ve ileri görüşlü biri olması gerektiğini belirtmiştir.

3. SİYASETNÂME'DE SİYASAL AHLAK ANLAYIŞI

Sosyal bir kurumun ahlak kuralları olmadan yaşamayacağı nasıl aşikârsa, ahlak değerlerinin gözetilmediği bir siyasetin olduğu toplumun da var olamayacağı aşikârdır. Bu nedenden dolayı siyasal alanda ahlaki değerlerin varlığı ve toplumların ahlaklı siyaset anlayışıyla idare edilmesi çok önemlidir.

Ahlak ve siyaset kavramlarının temelinde yer aldığı bu siyasal ahlak anlayışının, çalışmamıza konu olan Siyasetnâme adlı eserde Nizâmülmülk tarafından da geniş bir şekilde ele alındığı ifade edilebilir. Eserin içeriğine bakıldığı zaman hem eski Türk adetleri, kültürel özellikleri ve bu çerçevede şekillenen ahlak siyaset ilişkisi anlatılmakta, hem de kendi dönemindeki ahlak siyaset kurgusunun ne olması gerektiği kapsamlı bir şekilde ele alınmaktadır. Eserde adaletli ve ahlaklı bir toplum şeklinin oluşturulması ve geliştirilmesinin; özellikle siyasi iktidarın niteliksel özelliklerine bağlı olduğu anlatılmakta ve buradan hareketle sağlıklı kurulmuş bir siyasi otorite ile toplumun ahlaklı tutum ve davranışta bulunabileceği ifade edilmektedir. Bununla birlikte insanların toplum içinde huzurlu ve mutlu bir şekilde yaşamlarını sürdürebilmeleri yine sağlıklı kurulmuş bir siyasi otorite ile mümkün olabileceği ifade edilmektedir. Nizâmülmülk eseri Siyasetnâme'de, yalnızca nasihat vermekle kalmayıp aynı zamanda Büyük Selçuklu Devleti idaresinin aksayan yönlerini, meselelerden alınması gereken dersleri, müesseselerin güç kazanması için yapılması gereken düzenlemeleri de anlatmıştır. Bununla birlikte Nizâmülmülk; eseri Siyasetnâme'de ahlaklı ve adaletli bir toplumsal ortamın oluşmasında siyasi iradenin niteliksel özelliklerinin ne derece de önem arz ettiğini anlatmakta ve bunun için Büyük Selçuklu

²³ Nizâmülmülk, Siyâsetname, çev. Mehmet Topkaya, s. 104.

Devleti sultanlarının, vezirlerinin, kadılarının, hatip ve benzeri idarecilerinin siyaset, ahlak ve davranışlarının ne şekilde olması gerektiğini de ifade etmektedir.

Vezir Nizâmülmülk, yaşadığı dönemde Selçuklu Devleti'nde sultandan sonra tek söz sahibi kişiydi. Devlet yönetme anlayışındaki yetenekleri ve bilgeliği sayesinde bu derece yüksek makam sahibi ve yetkin bir devlet adamı olmuştu. Nizâmülmülk görevine bağlı, cesaretli, iyi ahlâk sahibi bir devlet sistemi teorisyeniydi. Kendisi, yaratılışı itibariyle dürüst ve Allah'tan çok korkan, hayırlı ve seçkin bir devlet adamıydı. O aynı zamanda, memleket işlerini adaletle yöneten erdemli, âlim, cömert, hikmet bilen, sadakası ve iyiliği çok olan, adil bir vezirdi. İlim tahsil eden öğrencilere birçok medrese vakfetmiş, ilim sahipleriyle çok oturup kalkmış, onlara izzet ve ikramda bulunmuştur. İyi bir ahlâka sahip olan Nizâmülmülk, iyi bir idare ve siyaset adamı olmasının yanı sıra, mükemmel bir ilim ve düşünce adamı da olduğunu eseri Siyasetnâme ile de ispatlamıştır.²⁴

Nizâmülmülk, eseri Siyasetnâme'de yönetimin ancak belli ilkelere dayandırılarak mükemmel olabileceğini ifade etmiş ve devlet yönetiminde özellikle ahlaki ilkenin çok önemli ve gerekli olduğunu ortaya koymaya çalışmıştır. Ona göre devlet yönetiminde, ahlaki ilke her zaman geçerliliğini koruması gereken bir kavramdır. Bu kavramın geçmişte varlığını sürdürmüş olan devletlerde geçerli olduğu gibi gelecekte var olacak devletler için de geçerli bir prensip olarak kabul edilmesi gerektiği eserde önemle vurgulanmıştır. Nizâmülmülk devletlerin yönetim şekli ne olursa olsun mutlaka yönetimlerinde ahlaki ilkenin her zaman ön planda tutulması gerektiğini ifade etmiştir.

Nizâmülmülk Siyasetnâme'de devleti din ve ahlak ile bütünleştirmiş ve genel olarak iki unsuru devletin var olma sürecinin temeli olarak görmüştür. Ona göre; devleti ayakta tutan bu iki olgu ahlak ve dindir. Nizâmülmülk bunların kaybedilmesi durumunda devletin de yitirileceğini ve ortada bir devletin kalmayacağını ifade etmiştir. Nizâmülmülk sultanı her zaman devletin başı olarak görmüş ve sultanın varlık amacını devleti ve dinini korumak olarak belirlemiştir. Nizâmülmülk Siyasetnâme'de belirttiği üzere sultan yaptığı her icraatta son derece dikkatli olmalı ve icraatlarından dolayı Allah'a karşı sorumlu olduğunu unutmamalıdır. Sultan ahlak dışı davranışlarda asla

²⁴ Öngül, a.g.e., s. 141; Köymen, "Büyük Selçuklu Veziri Nizâmülmülk ve Tarihi Rolü", s. 270.

bulunmamalıdır. Çünkü bu hem sultanın ahiret mutluluğunu tehlikeye düşürür hem de halkın tepkisini çekerek sultanın otoritesini sarsar. Bununla birlikte Nizâmülmülk devletin hemen her kademesinde görev alan diğer yöneticilerin de icraatlarında asla din ve ahlak kurallarının dışına çıkmaması gerektiğini belirtmektedir. Çünkü aksi halde bu, yozlaşmanın ve sapkınlığın başlangıcı olur ve siyasi birliğin de sonunu teşkil eder. Nizâmülmülk, bu bakımdan devlet yöneticilerine dine bağlı olmalarını ve ahlaklı olmayı öğütlemiştir.²⁵

Yine Nizâmülmülk, sultanın dini konularda bilgi sahibi olması için çaba göstermesi gerektiğini belirtmiştir. Bunun için de sultanların haftada bir ya da iki defa din ulemasını huzuruna davet edip Allahü Teâlâ'nın emirlerini bizzat onlardan dinlemesi gerektiğini, Kur'an'ın tefsiri ve Resûlullâh'ın hadislerini onlardan dinleyerek gönlünü bu şekilde dünya meşgalesinden kurtarabileceğini söylemiştir. Şayet hükümdar böyle devam ederse bunu alışkanlık haline getirir ve dini, dünyevi konularla ilgili takınacağı tavır, izleyeceği çözüm metotları hakkında aydınlandığı takdirde yüksek vicdan, adâlet ve muhakeme gücü sayesinde hiçbir dini bozuk kişi onu doğru yoldan ayıramaz. Bu nedenle hükümdarın ülkesinde kötülükler ortadan kalkar ve o önemli işler yerine getirir. “Onun kendi devrinde ahlâksızlığın, yolsuzluğun ve ihtilafların kökü kazanır.” diyerek Nizâmülmülk hükümdara öğüt vermiştir.²⁶ Bunun yanı sıra Nizâmülmülk eserinde, hükümdarın arzu ettiği gibi davranıp hukukun üstünde sorumsuz biri olamayacağını da belirtmiştir. O hükümdarın İslâm'ın bildirdiği ilahi hükümlerin sınırları içerisinde hareket etmesi gerektiğini vurgulamıştır. Böylece Nizâmülmülk hükümdarın sahip olduğu yetkilerinin çerçevesini çizmiş ve hükümdarın adil olmasını ve insanların hakkına riayet etmesi için de Allah'tan korkması gerektiğini söylemiştir.²⁷

Nizâmülmülk'e göre insanın, iyi bir ahlaka sahip olması için iyi bir huya da sahip olması gerekmektedir. Özellikle devlet idaresindeki kişilerin iyi huylu ve merhametli olması, aksine kötü niyetli ve kindar olmaması devletin geleceği için temel değerleri oluşturmaktadır.²⁸ Bu açıdan değerlendirildiğinde; Ona göre hükümdarlar iyi ahlak sahibi, zeki ve uyanık olmalıdır ve daima iyi işler yapmalı, milletin refahını

²⁵ Nizâmülmülk, Siyâsetname, çev. Mehmet Topkaya, s. 25-27, 38, 87-88.

²⁶ Nizâmülmülk, Siyâsetname, çev. Nurettin Bayburtlugil s. 91-94.

²⁷ Nizâmülmülk, Siyâsetname, çev. Mehmet Topkaya, s. 25-27.

²⁸ Nizâmülmülk, Siyâsetname, çev. Mehmet Topkaya, s. 29-39, 41, 71, 135-137.

kendi menfaatinin üstünde tutmalı ve Allah'ın emir ve yasaklarına da her zaman uymalıdır.

Nizâmülmülk, Siyasetnâme'de yine hükümdar için önemseddiği bir takım özelliklerden bahsetmiştir. Bunlar; temiz ahlâk sahibi olmak, adâletli olmak, yiğit olmak, bilgili olmak, silah kullanma maharetine sahip olmak, bilindik sanatlara vâkıf olmak, Allah'ın yaratmış olduğu canlılara karşı şefkatli ve merhamet sahibi olmak, söz tutar olmak, dinde istikamet sahibi olmak, Hak Teâlâ'ya kulluğu sevmek, tertemiz bir itikat, teheccüd ve nafilâ oruçlara riayet etmek, din bilginlerine saygı göstermek, zahit ve dervişleri aziz ve muteber tutmak, ilim ehlini himaye etmek, hikmet sahiplerine düzenli olarak sadaka vermek, yoksullara iyilik etmek, düşük dereceli memurlara ve hizmetkârlara şefkatli olmak ve kötülerin kökünü tebaadan kazımak gibi hükümdarlığa yakışan niteliklerdir.²⁹ Bu niteliklere sahip olan hükümdarın hem dünyada başarıya ulaşacağını hem de ahiret mutluluğunu kazanacağını belirten Nizâmülmülk, bu hükümdarın yöneteceği ülkenin de varlığının uzun süreceğine değinmiştir.

Bunlardan başka Nizâmülmülk, hükümdara ahlaki açıdan şu görevleri de yüklemektedir; her işe ehli olanı atamalı ve bu ehillerin arasından da iyi ahlaklı kişileri seçip görevlendirmelidir. Çünkü Türk geleneğinde devlet ve devletin bekası çok önemlidir ve bununla birlikte İslam dini için de devlet olmazsa olmazdır. Çünkü devlet halkı İslam'a göre eğitecek ve dinin yayılmasını güzel ahlak çerçevesinde sağlayacaktır. Bunun yanında dini meselelerden farklı olarak, devletin birçok görevi yerine getirmesi gerekmektedir. Devletin merkezinin dışındaki bölgeler, merkeze bağlı birer hiyerarşik ast yapıdadırlar. Bu yapıyı oluşturan yerlerin başında şehirler gelmektedir. Bu şehirlerin temsilcilerinin hükümdar tarafından dini kurallara uyan, kalbinde Allah korkusu olan, ahlaklı, kin ve haset gibi kötü huyları olmayanlardan tercih edilmesinin gerekliliği Nizâmülmülk tarafından Siyasetnâme'de önemle vurgulanmaktadır. Çünkü şehir yöneticisine verilen bu şehir yönetimi görevi, daha çok devletin işlerini orada yürütenlerin iş ve eylemlerinin merkez tarafından önceden belirlenen kurallara uygunluğunun tespit edilerek merkeze bildirilmesi üzerinedir.³⁰ Bu yerlerde çıkabilecek bir karışıklık, devlet düzenini bozabilir ve düzenin olmadığı yerde de kaos ve zulüm

²⁹ Nizâmülmülk, Siyâsetname, çev. Mehmet Topkaya, s. 21-24, 29-39, 51, 63, 135-137.

³⁰ Nizâmülmülk, Siyâsetname, çev. Mehmet Topkaya, s. 71; Alper Özmen, "Siyasetnâme'de Yönetim Felsefesi", Gümüşhane Üniversitesi Sosyal Bilimler Elektronik Dergisi, 2014, s.207.

ortaya çıkar. Bu nedenle Nizâmülmülk şehirlere atanacak yöneticilerin, dini emir ve yasaklara uyan, kalbinde Allah korkusu olan, kin ve haset gibi kötü huyları olmayanlardan tercih edilmesinin önemli olduğunu söylemiştir.

Bununla birlikte halk herhangi bir haksızlıkla ya da adaletsizlikle karşılaştığı zaman başvuracağı yer devlet ve onun kurumları olacaktır. Bu kurumların başında taşrada adaleti sağlamakla görevli olan Kadılar gelmektedir. Kadı; devlet kanunlarına göre adaleti yerine getirir ve toplum içinde huzuru sağlar. Nizâmülmülk, Siyasetnâme’de Müslümanların kanı ve malı kendilerine emanet edilmiş olan kadıların eğitim-öğretimi ve ahlaki davranışları üzerinde önemle durmaktadır.³¹ Nizâmülmülk’e göre, hükümdar memleketin her tarafında görevli olan kadıların vaziyetlerinden teker teker haberdar olması gerekir. Kötülüklerle ve haksızlıklara izin vermemek adına kadılık görevini onlardan âdil, ilim sahibi ve halkın malında gözü olmayan kişilere teslim edilmesi gerekir. Kadıların, harama el uzatmaması, adâletten ayrılmamaları ve yolsuzluk yapmamaları için geçimlerini rahatlıkla sağlayacakları bir miktarda maaşa bağlanmaları gerekir. Bu durum son derecede önemli bir konudur çünkü onlar Müslümanların mallarından ve canlarından sorumlu tutulmuş kişilerdir.³² Ayrıca Nizâmülmülk, kadıların adâletten sapmamaları ve görevlerini en iyi şekilde yapmaları için onların eğitim ve öğretimleri, ahlaki davranış ve tutumlarını önemsemiştir. Bunun yanında geçim derdine düşmemeleri ve halktan rüşvet almamaları için de ihtiyaçları kadar onlara maaş verilmesini de tavsiye etmiştir.³³

Bununla birlikte, hükümdarın; çok çalışkan, adil kararlar veren, halkın iyiliğini düşünen, kalbinde Allah korkusu olup doğru yoldan ayrılmayacak olanları memur olarak ataması gerektiği eserde ifade edilen diğer bir konudur.³⁴ Nizâmülmülk atanan devlet memurlarının denetiminin de hükümdara ait önemli bir görev olduğunu ifade ederek eğer bir suç işleyen memur varsa onun da cezalandırılması gerektiğini de belirtir. Ayrıca hükümdarın görevlendirdiği vergi memurlarını takip ettirmesi ve onlar hakkında bilgi sahibi olması gerektiğini söyler. O, vergi toplayan memurların kanunlara aykırı davranarak halktan vergiyi ölçüsünden fazla alması durumunda, gerektiği ölçüden fazla alınan verginin alınan kişilere iade edilerek bu suçu işleyen memurların ceza olarak

³¹ Nizâmülmülk, Siyâsetname, çev. Mehmet Topkaya, s. 65; Kafesoğlu, Selçuklu Tarihi, s. 149.

³² Nizâmülmülk, Siyâsetname, çev. Mehmet Topkaya, s. 65, 71; Avcı v.d., a.g.e., s. 70.

³³ Nizâmülmülk, Siyâsetname, çev. Mehmet Topkaya, s. 65, 71.

³⁴ Nizâmülmülk, Siyâsetname, çev. Mehmet Topkaya, s. 71; 74.

sürgüne gönderilmeleri gerektiğini belirtir. Bu nedenlerden dolayı hükümdarın her zaman tedbirli davranması ve bu mesleği icra eden memurları her zaman kontrol etmesi gerektiği ifade edilir.³⁵ Aynı şekilde hükümdarın halkın sıkıntıya düşmemesi için, vergi memurlarına halktan vakti gelmeden vergi toplamaması gerektiği konusunda uyarılar yapması gerekir çünkü vaktinden önce vergi alınacak olunursa halkın maddi sıkıntı içine düşeceği ifade edilir. Bununla birlikte böyle bir hata yapılırsa eğer maddi sıkıntıya düşen kişilere borç verilerek onların bu zor durumu atlatalmalarına yardımcı olunması gerektiği de belirtilir.³⁶ Nizâmülmülk bu memurlar arasından kişilik, fazilet ve asalet sahibi olmayan kişilerin hak etmedikleri mevkilere getirilmemesi gerektiğini; getirildiği takdirde hükümdar ve devlet işlerinin bozulmasına ve hatta ülke içerisinde büyük kaosa dahi neden olabileceklerini ifade etmektedir.³⁷

Nizâmülmülk yine hükümdarın, bir kişiye iki işi vermemesini ve bir işe de iki kişiyi göndermemesi gerektiğini ifade eder. Yapılması gereken işlerin doğru dürüst yapılabilmesi için hükümdarın bu konuya ayrıca dikkat buyurması gerektiğini söyleyen Nizâmülmülk, bunun yapılmadığı zamanlarda işlerin gayri ihtiyari yapılacağını ve aksayacağını söyler. Bu konunun daha iyi anlaşılması için de Nizâmülmülk; bir hikâyeye durumu anlatmaya çalışır. Buna göre; bir evde bir ihtiyar ile birbiri ile anlaşamayan iki kadının yaşadığını söyler ve o, bu kadınların kıskançlık içinde yapmaları gereken işi hakkıyla yaptıklarında efendilerinin bu işi kendilerinin yaptığını değil de diğer hanımın yaptığını sanabileceği için işi layıkıyla yapmayacaklarını söyler. Sonuç olarak da iş yarım yamalak yapılacak ve hanımlar suçu birbirinin üzerine atacaktırlar. Bu nedenle o, bu hikâyede de olduğu gibi suçlunun işi yapanlar olmadığını asıl suçlunun bu görevi onlara veren ihtiyar adam olduğunu söyler ve bir işin iki kişiye verilmemesi gerektiğini dile getirir.³⁸

Nizâmülmülk devlet için istihbarat teşkilâtının gerekliliğini önemle ifade etmiş ve bu teşkilât için, dürüst çalışan geniş bir casusluk şebekesinin kurulmasını ve bunun başarılı yönetimin ilk koşulu olduğunu ve bu teşkilâtın yönetim için gerekli olduğunu söylemiştir. Siyasetnâme’de casusluğun âdil yönetim için zorunluluğunu uzun uzun anlatmış ve şöyle bir kuralı da bu teşkilât için uygun görmüştür: “Her kime büyük bir

³⁵ Nizâmülmülk, Siyâsetname, çev. Mehmet Topkaya, s. 41-42, 51-52, 85.

³⁶ Nizâmülmülk, Siyâsetname, çev. Nurettin Bayburtluğil s. 46.

³⁷ Nizâmülmülk, Siyâsetname, çev. Mehmet Topkaya, bkz. Kırk İkinci Fasal.

³⁸ Nizâmülmülk, Siyâsetname, çev. Mehmet Topkaya, s. 241-242.

hizmet verilse, başka birisi gizlice onun durumunu incelemekle görevlendirilmelidir. Fakat o memur bunu bilmemelidir.”³⁹ Ayrıca Nizâmülmülk istihbarat işlerini yerine getirecek kişilerin de gelişi güzel seçilmemesi gerektiğini ve onlarda bir takım özelliklerin aranması gerektiğini belirtmiştir. Bununla birlikte o, bu teşkilât elemanlarının görevlerini suiistimal etmelerine karşı istihbarat elemanlarının da başka memurlar ile kontrollerinin gerekli olduğunu belirtmiştir.⁴⁰

Siyasetnâme’de hükümdara düşen bir diğer önemli görev ise âlim ve bilge kişileri himaye ederek onlara hürmette kusur etmemektir. Bu konuyla ilgili Nizâmülmülk’ün görüşlerini eserdeki şu şekilde yer almaktadır; “Hükümdara, din işlerini bilmek, farz ve sünnetleri korumak ve Allah’ın emirlerini yerine getirmek, din büyüklerine saygı duymak, onların geçimliklerini Beytü’l-maldan ayırıp vermek, zahid ve abidlere saygı göstermek vaciptir...”⁴¹

Nizâmülmülk eserinde, hükümdarın devlet işlerinde kendisine yardımcı olacak kişilere ihtiyaç duyduğunu ve bu kişilerin en başında da vezirin geldiğini ifade etmektedir. Bu doğrultuda hükümdardan hemen sonra devlet idaresinde en önemli görevi üstlenen vezirin; belli özelliklere sahip olması ve devlet idaresi içinde belli yükümlülükleri yerine getirmesi gerekir. Nizâmülmülk’e göre; “Temiz ahlâklı bir vezir hükümdarın şanına şan katar ve onu herkesten üstün kılar.”⁴² Ayrıca dünyaya nam salmış ve cümle âleme hükmetmiş birçok hükümdarın arkasında mutlaka bilgi sahibi bir vezir olduğunu söyler. O’na göre bazı peygamberler için de buna benzer hadiseler olmuştur. Nitekim Hz. Süleyman’ın Asıf b. Berhiya’sı, Hz. Musa’nın kardeşi olan Hz. Harun’u ve Hz. Muhammed (s.a.v.)’in Ebûbekir Sıddık’ı var idi.⁴³ Ayrıca Nizâmülmülk hükümdarların dünya nimetleri ile ilgili işlerde her zaman orta yolu bulmaları gerektiğini ve hüküm verirken insafli olmalarını öğütlemiştir.⁴⁴

Siyasetnâme’de hükümdara ait görevlerden bir diğeri de hükümdarın halkına karşı son derece cömert olması gerektiğidir. Bu konuda Nizâmülmülk, tüm insanların

³⁹ Doğan Avcıoğlu, *Türklerin Tarihi*, I-V, İstanbul, 1990, s. 1614; Hamit Pehlivanlı, “Eski Türkler ve Selçuklularda İstihbaratçılık”, *Türkler*, c. 5, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, s. 281.

⁴⁰ Pehlivanlı, a.g.m., s. 283.

⁴¹ Nizâmülmülk, *Siyâsetname*, çev. Mehmet Topkaya, s. 87.

⁴² Nizâmülmülk, *a.g.e.*, s. 247.

⁴³ Nizâmülmülk, *a.g.e.*, s. 247; Özgür Önder, *Yönetimde Adalet ve Saadet*, 2. Baskı, İstanbul, 2014. s. 46-47.

⁴⁴ Nizâmülmülk, *Siyâsetname*, çev. Mehmet Topkaya, s. 363.

gücü niteliğinde cömert olması gerektiğini belirtirken hükümdarın ise diğer insanlardan daha çok cömert ve ikram sahibi olması gerektiğini söyler.⁴⁵ Hükümdarın cömert olmasının yanında halkının refah seviyesini yükseltmesi için çalışmasının ve onların daha iyi şartlarda yaşamasını sağlamasının son derece önemli olduğunu söyleyebiliriz. Eserde bu konu ile ilgili olarak; hükümdarın halkın durumu hakkında her zaman bilgi sahibi olması ve her zaman onların hallerini araştırması gerektiği ifade edilir. Buna paralel olarak da cimri kişilerin toplumda hoş karşılanmayacağını ve makamına dahi saygı gösterilmeyip bir gün bu makamı kaybedebileceği ifade edilir.⁴⁶ Görüldüğü gibi cömert olmanın devlet yönetiminde son derece önemli olduğu ve cömert kişilerin her zaman kazançlı çıkacağı söylenebilir. Yine bununla birlikte bu niteliklere sahip adaletli hükümdarın yöneteceği toplumda hükümdarın örnek alınacağı ve olumlu davranışların artarak yaygınlaşacağı öngörüsünde bulunulabilir ve bu noktada önemli ahlaki kavramlardan biri olan cömertliğin adaletli yönetimi pekiştirip halkın yönetilmesinde yarar sağlayacağı söylenebilir.

Nizâmülmülk, Siyasetnâme’de en önemli ahlaki değer olarak yukarıda da ifade etmiş olduğumuz adalet kavramını ön plana çıkarmıştır. Çünkü adaletli olmak siyasal ahlakın gerçekleşme koşulları açısından üzerinde önemle durulması gereken bir konudur. Nizâmülmülk özellikle, Siyasetnâme’de çeşitli hikâye ve hadisler bağlamında bu konuyu ele almış ve siyasal bir ahlakın oluşabilmesinde ancak adaletli bir hükümdarın yönetim anlayışı ile mümkün olacağını belirtmiştir. Hükümdarın adaleti hiçbir zaman elinden bırakmaması gereken en önemli ahlaki değer olarak gören Nizâmülmülk, adaleti; yönetimin, toplumsal düzenin, ekonominin ve sosyolojik olguların temeline yerleştirmiştir. Çünkü adaletin olduğu bir yerde düzenden söz edilebilir adaletin olmadığı yerde ise kargaşa hâkim olur. Ona göre; aynı zamanda devletin düzeni Allah’ın koymuş olduğu kurallardan geçer. Allah tarafından yönetici konumuna getirilen kişiler de Allah’ın kurallarından sapmamalıdır. Bu kurallar yöneticiyi sınırlandıran ve davranışlarına yön veren kurallardır. Hükümdar, haklıyla haksızı ayırt etmelidir. Mağdurların şikâyetlerini dinlemeli ve dünyevi hayatta adaleti sağlayacak erk olmalıdır. Kayırmalara ve yolsuzluklara sessiz kalmamalıdır. Makamlar için ehline verilmeli ve liyakat ön plana çıkmalıdır. Vergi memurları vergileri adaletle

⁴⁵ Nizâmülmülk, Siyâsetname, çev. Mehmet Topkaya, s. 198.

⁴⁶ Nizâmülmülk, Siyâsetname, çev. Mehmet Topkaya, s. 25-27.

almalı ve halka bu konuda baskı yapılmamalıdır. Nizâmülmülk her zaman ve her yerde doğru işlerin yapılmasını ve hiç kimsenin mağdur edilmemesini arzular. Hatta pazardaki tartıların doğru olması için denetim yapılmasını söylemiştir. Bu görevi yerine getiren muhtesipler, mal fiyatlarını ve terazilerin doğru tartıp tartmadığını her zaman denetlemeli ve ticaretin kurallarına uygun bir şekilde yürütülmesini sağlamalıdır.

Tüm bu bilgilerden yola çıkarak Nizâmülmülk'ün eserinde siyasal ve toplumsal yapının sınırlarını ahlaki değerler çerçevesinde belirlediğini ifade edebiliriz. Çünkü o başta hükümdar olmak üzere en düşük rütbeli yöneticilere kadar yönetimin ahlaklı kişiler tarafından yerine getirilmesi gerektiğinin önemle üzerinde durmuştur. Eserinde tekrar tekrar yöneticinin ahlaklı bir siyaset çizgisi üzerinde olmasını ve genel olarak hükümdarın toplum içinde kargaşa ve karışıklığı önlemeyi ve adaleti ilke edinerek huzuru ve barışı sağlamayı kendine görev olarak belirlemesi gerektiğini ifade etmiştir. Bununla birlikte Nizâmülmülk hükümdarın; toplumun refah düzeyini artırıcı uygulamalar yapması gerektiğini belirtmiş ve halkla her zaman iletişim içerisinde bulunulmasını, onların isteklerinden haberdar olunmasını ve düzenli bir orduya ve mali açıdan güçlü bir hazineye sahip olması gerektiğinin de üzerinde durmuştur.

Bununla birlikte Nizâmülmülk eserinde, hükümdarın, vezirin ve diğer yöneticilerin yönetsel ve siyasal davranışlarını idealize etmeye çalışmış ve tam tersi yanlış davranışlarda bulunan yönetimlerinde çalkantılar ve kargaşa ile karşı karşıya kalacağını belirtmiştir. Bu nedenle siyaset alanında yöneticilerin ahlaki değerler ışığında hareket etmeleri gerektiğini ve adaletli bir yönetimi ilke edinmeleri gerektiğini ifade etmiştir. O bunun neticesinde özellikle siyasal ve toplumsal alanda ilişkilerin de ahlaki değerlere bağlı kalacağını ve toplumun bütününde iyi, doğru ve güzel kavramlarının var olacağını ve adil bir toplum yapısının meydana geleceğini ifade etmiştir.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

NİZÂMÜLMÜLK VE SİYASETNÂME KAPSAMINDA YÖNETİM ANLAYIŞI

1. NİZÂMÜLMÜLK'E GÖRE DEVLET

Devletin varlığı, kamu düzenini sağlama, birlikte yaşama ve varlığını sürdürme adına son derece gereklidir. Bu nedenle devlet, insanlık tarihinin başlangıcından itibaren günümüze kadar geçen süre zarfında toplumsal hayatın vazgeçilmez bir unsuru olmuştur.

Devlet kelimesi başlarda, “zafer, güç veya hâkimiyetin dönüşümlü olarak el değiştirmesi” gibi anlamlarda kullanılmış olsa da sonraları hâkimiyete dayalı devamlılık arz eden siyasî otorite anlamını kazanmış ve neticede de çağdaş kullanımdaki anlamına kavuşmuştur. Tarihsel süreç içerisinde; devletin tanımı konusunda çok sayıda düşünür çok sayıda farklı görüşler ileri sürmüştür.¹ Nizâmülmülk de Siyasetnâme’de devleti bir kurum olarak, tarihi tecrübeler neticesinde oluşmuş olan bir ürün olarak görmüştür. Ona göre devletin devamlılığının sağlanması için bu tecrübelerden yöneticiler çok iyi faydalanmalıdır. Nizâmülmülk’e göre devlet olması gereken zorunlu bir olgudur. Müslümanların huzurunu sağlamak ve İslam dinini korumak için oluşturulmuştur. O eserinde hükümdarı idari işleri yürütmek ve adaleti sağlamak adına Allah tarafından seçilerek görevlendirilen biri olarak nitelendirmiştir. Bununla birlikte halk da seçilmiş bu kişiye ve devletine itaat etmelidir. Bundan dolayı Nizâmülmülk eserini hükümdarlara devletin bekası ve düzeni için yazmıştır.²

Nizâmülmülk eseri Siyasetnâme’de devletin tanımını açık bir şekilde yapmamış olsa da o, devlet ile ilgili görüşlerini yukarıda da dile getirdiğimiz gibi Siyasetnâme’nin

¹ Gionfranco Poggi, Çağdaş Devletin Gelişimi, çev. Şule Kut-Binnaz Toprak, Hürriyet Vakfı Yayınları, İstanbul 1991, s. 102; A. Şeref, Gözübüyük, Anayasa Hukuku, Turhan Kitabevi, Ankara, 1998, s.12. Devletin tanımı ve mahiyeti ile ilgili geniş bilgi için bkz. Hakkı Aydın, “İslâm Hukuku, Devlet ve Ahkâm-ı Sultaniyye İlişkisi”, Cumhuriyet Üniv. İlahiyat Fak. Dergisi, V/2, Sivas 2001, s. 66.

² Gökbörü Önalp, “Machiavelli ve Nizâmülmülk’ün Siyaset Anlayışlarının Karşılaştırılması”, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ardahan, 2016, s. 85.

çeşitli fasıllarında ifade etmiştir. Yukarıda ele almış olduğumuz Nizâmülmülk'ün devlet ile ilgili görüşleri kapsamında bir çıkarımda bulunabiliriz. Bu çıkarım sonucunda devlet; yeryüzünde adaleti sağlayan, fitne ve fesatı ortadan kaldıran, dini temellere dayalı olarak var olması gereken en üstün kurumdur diyerek Nizâmülmülk'ün görüşüne göre bir devlet tanımı yapılabilir.

2. NİZÂMÜLMÜLK'E GÖRE DEVLETİN GÖREVLERİ

Nizâmülmülk'e göre devletin temel görevleri; adaletli yönetim, kamu düzenini sağlamak, kötülüğe ve kargaşaya izin vermemek, güvenliği ve asayişini sağlamaktır. Bununla birlikte devlet her konuda her zaman adaletli olmalı ve ayrımcılıktan kaçınmalıdır. Nizâmülmülk devletin, yönetimde görevli olan ve taşrada görev yapan memurlarını liyakat esasına göre görevlendirmesi gerektiğini ifade etmiştir. Yine devlet tarafından görevlendirilen bu memurlardan yalnızca hak edenlere mevki ve makam verilmeli ve asla kayırmacılık ve rüşvete izin verilmemelidir. Nizâmülmülk devlet memurlarının denetimlerinin sık tutulması gerektiğini ve yolsuzluklara izin verilmemesini önemsemiştir.³

Ayrıca Nizâmülmülk'e göre; devlet iyi bir yönetim için hukukun üstünlüğünü esas almalı, buna göre kanunlar koymalı ve bu kanunlara devletinde saygı duyması gerekmektedir. Bunun yanında Nizâmülmülk; devletin tüm kurumları ile bir bütünlük içinde çalışması gerektiğini ve her kurumun görev tanımının açıkça belirlenmesi zorunluluğunu ifade etmiştir. Eğer bu kurumların görev tanımları iyi şekilde belirlenmez ise bu kurumların görevlerini aksatacağını ve halka hizmet edemez olacağını ifade etmiştir. Bununla birlikte “Devlet görevlileri görevlerini yerine getirirken her zaman birbirleri ile istişarede bulunmalı ve devletin içinde bilgin ve âlim kişilere de mutlaka yer verilmelidir.” demiştir.

Ayrıca Nizâmülmülk Siyasetnâme'de devleti şu görevlerden de sorumlu tutmuştur;⁴

- Ülke içerisinde yollar, köprüler ve kanallar açmak,
- Köyleri ve tarım alanlarını bayındır kılmak,

³ Nizâmülmülk, Siyâsetname, çev. Mehmet Topkaya, s. 22, 65, 244, 256.

⁴ Nizâmülmülk, Siyâsetname, çev. Mehmet Topkaya, s. 22.

- Yeni şehirler kurmak ve surlar inşa etmek,
- Ana yollar üzerine güzel oturulacak yerler konaklar ve kervansaraylar inşa etmek,
- Eğitim kurumları ve medreseler kurmak,
- Yoksulların refah seviyesini arttırmak ve din âlimlerine saygı gösterip onları maddi konularda desteklemek,
- Orduyu daima güçlü kılmak ve ülkeyi dış tehlikelere karşı güvende tutmak.

3. NİZÂMÜLMÜLK'E GÖRE DEVLET İDARİ TEŞKİLATI VE YÖNETİM ANLAYIŞI

3.1. DEVLET İDARİ TEŞKİLATI

3.1.1. Hükümdar

3.1.1.1. Hükümdarlık Yetkisi ve Kaynağı

Büyük Selçuklularda devlet teşkilatlanması daha ilk hükümdarları zamanından itibaren düzenli bir şekilde konulmuştur. Birçok Türk Devleti'nde olduğu gibi Selçuklularda da devletin yegâne temsilcisi hükümdardır.⁵ Eski Türk Devletleri'nde töreye göre; hükümdarlar Tanrı lütfu anlamına gelen "Kut" ile halklarını yönetmekle görevli olduğuna inanılırdı. Selçuklularda da eski Türk geleneğinde olduğu gibi hükümdarın gücünü doğrudan Allah'tan aldığına ve onun adına yeryüzüne hakim olduğuna inanılmaktaydı.⁶

Nizâmülmülk de eski Türklerde olduğu gibi hükümdarın gücünü doğrudan Allah'tan aldığına ve yeryüzünde Allah adına hüküm sürdüğü görüşüne sahiptir.⁷ Vezir Nizâmülmülk bunu eseri Siyasetnâme şöyle dile getirmiştir:

“Allah her çağda halkın içinden birini seçerek onu hükümdarlara yaraşır özelliklerle donatır. Dünya işlerinden ve kullarının huzurundan onu sorumlu kılar; fesat, karışıklık ve fitneyi onun eliyle ortadan kaldırır. Onun kudreti ve

⁵ Sevim, Merçil, a.g.e., s. 497.

⁶ Mehmet Altay Köymen, Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi, Alp Arslan ve Zamanı, s. 69.

⁷ Sevim, Merçil, a.g.e., s. 497.

adaleti insanların gönüllerinde ve gözlerinde ona dair derin bir saygı uyandırır, ondan emin olarak devletin devamını isterler... ”⁸

Nizâmülmülk bu sözleriyle iktidarın kaynağı ve meşruiyeti hususunda bir belirleme yapmaktadır. Ona göre hükümdar, üstün niteliklere ve becerilere sahip olanlar arasından doğrudan doğruya Allah tarafından seçilir. Başka bir ifadeyle herhangi bir kişinin iktidara gelmesi yalnızca Allah’ın istemesiyle olur. Hükümdarın konumuna ilişkin böylesi bir yaklaşım, onun siyasal iktidarını güçlendirmek ve iktidarın meşruiyetini kutsal bir temele dayandırmaktadır. Bu düşünce, Eski Türk Devletleri’nde hükümdarın Tanrı bağıışı, yani "Kut" yoluyla halkını yönetmekle görevli olduğu inancıyla da örtüşmektedir.⁹

Bu ifadelerden yola çıkarak şu neticeye varılabilir; iktidar emredici bir gücün toplumsal gerekliliğidir. Buna göre toplum için emredici güç ise devlet ve onun kurumlarıdır. Nizâmülmülk’e göre de devlet, hükümdar ile temsil edilmektedir. Sonuç olarak; Nizâmülmülk, devlet ile hükümdar arasında güçlü bir bağlantı kurmuştur. Böylelikle soyut bir kavram olan devlet ile somut bir kişi olan hükümdar özdeşleştirilmektedir.¹⁰

Bunun yanı sıra Nizâmülmülk; hükümdara Allah tarafından verilen bu devlet yönetme yetkisinin; hükümdarın halkı adaletle yönetmediği zaman bu yetkisinin elinden alınacağını belirterek; devlet yönetme yetkisinin hak ve adalete dayalı olduğunu belirtmiştir.¹¹ Bununla birlikte Selçuklularda hükümdarın yetkileri diğer ülke hükümdarları gibi hiç bir zaman sınırsız ve sorumsuz değildi ve töreye karşı hareket edemezlerdi.¹² Nizâmülmülk bu konuda hükümdarın arzu ettiği gibi davranıp hukukun üstünde sorumsuz biri olamayacağını, İslâm’ın bildirdiği ilahi hükümlerin sınırları içerisinde hareket etmesi gerektiğini vurgulamış ve hükümdarın sahip olduğu yetkilerinin çerçevesini çizmiştir. Hükümdarın adil olması ve insanların hakkına riayet etmesi için de Allah’tan korkması gerektiğini söylemiştir.¹³

⁸ Nizâmülmülk, Siyâsetname, çev. Mehmet Topkaya, s. 21.

⁹ Canatan, a.g.m., s. 203.

¹⁰ Canatan, a.g.m., s. 204.

¹¹ Nizâmülmülk, Siyâsetname, çev. Mehmet Topkaya, s. 66.

¹² Avcı v.d., a.g.e., s. 53.

¹³ Nizâmülmülk, Siyâsetname, çev. Mehmet Topkaya, s. 25-27.

3.1.1.2. Hükümdar'ın Sahip Olması Gereken Özellikler

Nizâmülmülk Siyasetnâme'de hükümdarın sahip olması gereken özellikler hususunda birincil olarak hükümdarın asil bir soydan gelmesi gerektiğini ifade etmiştir. Buna göre onun;

“ Âlemlerin sahibi, yüce padişahı iki sebepten aziz kılar: 1. Soy olarak Efrasyap'a ulaşan hanedanı nedeniyle onu diğer padişahlarda bulunmayan kerametler ve ululuklarla süsler... ”¹⁴

İfadelerinden hükümdarlığı asil bir soyla ilişkilendirdiğini söyleyebiliriz.

Nizâmülmülk'e göre, hükümdarın sahip olması gereken bir diğer özellik ise hükümdarın akıllı ve bilgili olmasıdır. Nizâmülmülk'e göre devlet idaresi, akla ve bilgiye dayanmalıdır:

“O halde kullardan biri Allah Teâla'nın takdiri ile bir devlet ve yücelik elde etse, Allah kendisini değerli kılp, ona akıl ve bilgi verir. O, akıl ve bilgi ile el altındaki fertlerden her birine kendi ölçüsünde bir iş ve yer verir... ”¹⁵

“...Padişah ilimle dost olursa, hiçbir iş ilimsiz olmadığından, iki cihanı da elde etmiş olur, cehalete de rıza göstermez.”¹⁶, “Padişah akıllı ve kudretli olursa, kötülüğünü ve zevalini isteyenlerden gafil olmaz, inşallah.”¹⁷

“...Allah kendisine iyiyi kötüden ayırabilecek bilgi ve akıl verir de, memleketin işlerinde padişah kanunlarının ne şekilde yürütüleceğini, babalarının zamanında ülke ve sarayın kanun ve tertibinin nasıl olduğunu inceleyerek soruşturur, bütün defterleri okuyarak, memlekete sağlamlık kazandıracak kanunları uygular.”¹⁸

Nizâmülmülk'ün bu ifadelerinden; Allah'ın takdiri ile halk içinden bir kişinin devleti ve onun yönetimini kazanacağını ve o kişiye Allah'ın akıl ve bilgi ihsan edeceğine ve neticede bu niteliklere sahip olan kişinin de devleti kanunlara uygun yöneteceğini, adil ve bilgili olacağını ve başarıyı ve mutluluğu her iki dünyada da elde edeceği anlaşılmaktadır.

¹⁴ Nizâmülmülk, Siyâsetname, çev. Nurettin Bayburtlugil s. 29-30.

¹⁵ Nizâmülmülk, Siyâsetname, çev. Mehmet Topkaya, s. 22.

¹⁶ Nizâmülmülk, Siyâsetname, çev. Nurettin Bayburtlugil s. 93.

¹⁷ Nizâmülmülk, Siyâsetname, çev. Mehmet Topkaya, s. 104.

¹⁸ Nizâmülmülk, Siyâsetname, çev. Nurettin Bayburtlugil s. 198.

Nizâmülmülk'ün Siyasetnâme'de hükümdar için gerekli gördüğü bir başka özellik de hükümdarın ilim sahibi olması ve ilim erbabını korumasıdır. Çünkü hükümdar ilim ve dini bilgi sahibi olduğu takdirde yüksek adâlet, vicdan ve muhakeme gücü sayesinde hiçbir dini bozuk ve mezhebi eğri olan kişi onu doğru yoldan ayıramaz.¹⁹

Nizâmülmülk, hükümdarın âlimlerle iletişim kurması ve onlarla görüş alışverişinde bulunmasını hükümdar için önemli bir meziyet olarak kabul etmektedir. Nizâmülmülk bu konuyla ilgili Lokman Hekim'den şöyle bir söz aktarmaktadır: “Şu cihanda bana ilimden daha yakın bir dost bulunmaz. İlim hazineye bedeldir; zira hazineyi sen muhafaza edersin, ilim ise seni muhafaza eder.”²⁰ Bu nedenle hükümdar yanlış işlere girişmez ve Allah'ın yardımına ulaşır, ilme önem verdiği için de iki dünyada da mutlu olur.²¹

Netice itibariyle Nizâmülmülk, hükümdarın kesinlikle ilim sahibi olması gerektiği görüşündedir. Çünkü bir devletin yöneticisi bilgili olursa, o ülkenin geleceği parlak olur. İlim ölçüsü ve doğru törelerin uygulanması devletin yöneticisinden belli olur.²² Yine Nizâmülmülk için sadece hükümdarın ilim sahibi olması yetmez. Diğer yönetici ve memurların da bilgili ve ilim sahibi olmaları gerektiğini ifade etmiştir.²³

Eserde hükümdarın sahip olması gereken niteliklerden bir diğeri de daha önce detaylı bir şekilde üzerinde durmuş olduğumuz adaletli olma ve zalim olmama kavramlarıdır. Bu nitelik ile ilgili görüşlere Nizâmülmülk farklı fasıllarda değinmiş ve anlattığı hikâyeler ile padişahın adaletli olmasını öğütlemiştir.

“...Bundan sonra Allah'ın emrini çiğneyip adaletsizlik ve zulüm yaparsa, müşfidleri yeryüzünden kaldırmak, zalimlerin ellerini mazlumların üzerinden çektirmek istediğimden, bu gibiler aynı cezayı görecektir. Dünyayı adaletle süsleyeceğim. Allah beni bunun için yarattı, zalimlerin zulümlerini ortadan kaldırmak için kullarının üzerine bana padişahlık verdi. Başınıza iyi şeyler gelmesi için sizlerde iyi şeyler yapmalısınız.”²⁴

¹⁹ Nizâmülmülk, Siyasetnâme, çev. Mehmet Taha Ayar, s. 77.

²⁰ Nizâmülmülk, Siyasetnâme, çev. Mehmet Taha Ayar, s. 79.

²¹ a.yer.

²² Nizâmülmülk, Siyasetnâme, çev. Mehmet Taha Ayar, s. 13-14, 64.

²³ Nizâmülmülk, Siyasetnâme, çev. Mehmet Taha Ayar, s. 77-80.

²⁴ Nizâmülmülk, Siyâsetname, çev. Mehmet Topkaya, s. 60.

“...Sarayımız adaletsizliğe uğrayan ve zulüm görenlere açıktır. Allah (c.c.) bize bu rütbe ve padişahlığı zalimlerin zulmünü mazlumlardan kaldırmak için vermiştir...”²⁵

Yine Nizâmülmülk eserinde adâletin gerçekleştirilmesi için; hükümdarın haftada iki gün divan-ı mezalime oturup, haksızlığa uğrayanların hakkını haksızlardan alarak onlara vermesi ve konuyu doğrudan halktan dinleyip ona göre karar vermesi gerektiğini belirtmiştir. Çünkü hükümdarın haftada iki gün haksızlığa uğrayanları huzuruna çağırıp onları dinlediği haberi ülkede yayılınca haksız ve zalimler korkuya kapılır ve cezaya çarptırılma korkusundan dolayı hiç kimseye haksızlık yapmaya cesaret edemezler.²⁶ Bununla birlikte Nizâmülmülk hükümdarın kendisinin adil olduğu zaman onunla birlikte toplumun da adil bir toplum olacağını belirtmiştir. Çünkü halklar hükümdarlarının yönetim anlayışına göre hareket etmektedirler. Yine Ona göre, saltanatın devamlılığı da hükümdarın adil olmasına bağlıdır. Eğer hükümdar, adaletli ve cömert ise kâinat güzel, her taraf sakin ve huzurlu olur. Eğer adalete yanlışlık karışırsa herkes huzursuz olur. Bu duruma göre, bir toplumda adaletin gerçekleştirilmesi hükümdara bağlıdır ve hükümdarın kendisi adaletli davranır ve bunu toplumuna yansıtır ise yönetilenler de adaletli olur ve yöneticiler de yönetilenler de herkes mutlu olur.²⁷

Nizâmülmülk’e göre bir hükümdarda kesinlikle bulunması gereken ve hükümdar için olmazsa olmazlardan kabul ettiği önemli bir özellik de hükümdarın dindar olmasıdır. Ona göre din ve hükümdar birbirlerinin kardeşi gibidir. O bu konuda ki görüşlerini eserinde şöyle dile getirmiştir:

“Padişah için en iyi şey dindar olmasıdır. Çünkü din ve padişahlık tıpkı iki kardeş gibidirler. Memleketinde bir kimse ıstırap çekerse dinde gevşeklik var demektir. Hemen dinsiz ve müfsitler ortaya çıkarlar, dinde gevşeklik olunca da memlekette karışıklıklar görülür. Bozguncular kuvvet bulur, padişah saygısını yitirir. Gönüllere üzüntü hâkim olur. Bid’atlar ortaya çıkarak, hâriciler hâkim duruma geçerler.”²⁸

Nizâmülmülk hükümdarın dini hassasiyetler konusunda son derece dikkatli olmasını ve dini emirlere uyması gerektiğini ifade etmiştir. Ona göre hükümdar; kötülük

²⁵ Nizâmülmülk, Siyâsetname, çev. Nurettin Bayburtlugil s. 66.

²⁶ Nizâmülmülk, Siyâsetname, çev. Nurettin Bayburtlugil s. 35.

²⁷ Nizâmülmülk, Siyâsetname, çev. Mehmet Topkaya, s. 53, 60-61, 63.

²⁸ Nizâmülmülk, Siyâsetname, çev. Nurettin Bayburtlugil s. 92.

yapmaktan sakınan, kalbinde Allah korkusu taşıyan, gönlünde ihanet beslemeyen, dinde doğru istikameti takip eden, dosdoğru bir itikada sahip olan, Allah'a iyi bir kul olmaya çalışan, teheccüd namazlarını kılan ve nafile oruçlarını tutan, din bilginlerine saygı gösteren ve onları himaye eden, sadaka veren, yoksullara iyilik yapan biri olmalıdır.²⁹

Nizâmülmülk, yine eserinde hükümdarın dini konularda bilgi sahibi olması için haftada bir ya da iki defa din ulemasını huzuruna davet etmesi gerektiğini söylemiştir. Hükümdar bir süre böyle devam ederse bunu alışkanlık haline de getirecek ve onu hiçbir dini bozuk, mezhebi eğri kişi doğru yoldan ayıramayacak; ülkesinde kötülükler ortadan kalkacak ve o önemli işler icra edecektir. Bununla birlikte Nizâmülmülk o hükümdarın devrinde ahlâksızlığın, yolsuzluğun ve ihtilafların da kökünün kazınacağını ifade etmiştir.³⁰

Ayrıca Nizâmülmülk; hükümdarın ilahi kuralları basite alırsa ya da Allah Teâlâ'nın emirlerini yerine getirmekte bir gevşeme gösterirse bu durumda Allah onu ve maiyetindekileri cezalandıracak ve yaptıkları bu çirkin işlerin karşılığını da ağır bir şekilde vereceğini belirtmiştir.³¹ Bu nedenle Nizâmülmülk döneminde Selçuklularda din ve devlet aynı madalyonun iki yüzü gibi kabul edilmiştir.

Nizâmülmülk'e göre, bir hükümdarda bulunması gereken önemli vasıflardan birisi de hükümdarın cömert olmasıdır. Bu konuda Nizâmülmülk, hükümdarın ülkesinde bulunun bütün insanların gücü ölçüsünde ikram etme faziletine sahip olması gerektiğini belirtmekte ve onun diğer insanlardan daha çok cömert olması gerektiğini söyler.³²

Nizâmülmülk eserinde; "...Büyüklik ve hükümdarlık adalet ve cömertlikle yücelir..."³³ diyerek cömertliğin de adalet kadar önemli bir ahlaki kavram olduğunu vurgulamış ve hükümdarın cömertliğini, misafirperverliğini göstermek ve hükümdara bu konuda örnek olması için Siyasetnâme'de şöyle bir örnek vermiştir:

"...Sultan Tuğrul, sofranın çok iyi hazırlanmasını ve çeşitli yemekler bulundurulmasını emrederdi. Sabahleyin atına binip gezintiye çıktığı veya ava gittiği zaman refakatinde yiyecek yüklü yirmi katır bulunurdu. Sahrada sofr

²⁹ Nizâmülmülk, Siyasetnâme, çev. Mehmet Taha Ayar, s. 13.

³⁰ Nizâmülmülk, Siyâsetname, çev. Mehmet Topkaya, s. 87-91.

³¹ Nizâmülmülk, Siyasetnâme, çev. Mehmet Taha Ayar, s. 11-12.

³² Nizâmülmülk, Siyâsetname, çev. Mehmet Topkaya, s. 198.

³³ Nizâmülmülk, Siyâsetname, çev. Nurettin Bayburtlugil s. 200.

kurulduğu zaman, o kadar çok ve çeşitli yemekler bulunurdu ki bütün emirler ve Türkler hayret içinde kalırlardı... ”³⁴

Nizâmülmülk, burada Tuğrul Bey’in yaptığı bu cömertliğin sonraki hükümdarlara da örnek olmasını ve o hükümdarların da aynı şekilde devam etmesi gerektiğini vurgulamıştır. Bu nedenle hükümdar huzuruna çıkanlara, halkına ve maiyetindeki memur ve yöneticilerine karşı son derece cömertçe davranması gerektiğini belirtmiştir.

Nizâmülmülk’e göre, bir hükümdar; ahlak sahibi olmayı ve halkından saygı görmeyi arzu ediyorsa halkına karşı her zaman cömert davranması gerekir. Yine Nizâmülmülk dünyada hüküm sürmüş ve nam salmış kişilerin, halka yaptığı iyilik ve ikram sayesinde bunu başardığını ve hatırlanır olduğunu belirtmiştir. Çünkü “Büyüklik ve hükümdarlık ihsan ve cömertlikle pekişir.” diyen Nizâmülmülk hükümdarın çalışanlarına karşı dahi cömert davranması gerektiğini belirtmiştir. Çünkü ona göre; hükümdar çalışmalarını iyi mükâfatlandırırrsa, çalışanların hükümdara karşı olan sevgileri artacak ve hükümdar onların dostluklarını daha güzel bir şekilde devam ettirecektir.³⁵ Ayrıca Nizâmülmülk; malında cimri davranan hükümdarların toplumda hoş karşılanmayacağını ve kendisine saygı gösterilmeyip bir gün bu makamını kaybedebileceğini ifade etmiştir.³⁶

Nizâmülmülk’ün, eseri Siyasetnâme’de hükümdar için gerekli gördüğü özelliklerden birisi de hükümdarın sabırlı olmasıdır. Ona göre hükümdar işinin gereği olarak ve adâletin yerini bulması için aceleci olmamalı, işlerini sabırlı ve kararlı bir şekilde yapmalı; öfkesine yenik düşmemelidir.³⁷

Nizâmülmülk’e göre, hükümdarın memleket meseleleri gibi önemli konularda da karar verirken acele etmemesi gerekir:

“Memleket meselelerinde acele etmemek gerekir. Yöneticiler kulaklarına çalınan bir meseleden kuşkuya düştüklerinde gerçeğin ortaya çıkması için meselenin araştırılmasını emretmelidirler. Acele karar vermek cahil insan işidir.”³⁸

³⁴ Nizâmülmülk, Siyâsetname, çev. Nurettin Bayburtlugil s. 183.

³⁵ Nizâmülmülk, Siyâsetname, çev. Mehmet Topkaya, s. 201-204.

³⁶ Nizâmülmülk, Siyâsetname, çev. Mehmet Topkaya, s. 202-203.

³⁷ Nizâmülmülk, Siyâsetname, çev. Nurettin Bayburtlugil s. 176-177.

³⁸ Nizâmülmülk, Siyâsetname, çev. Mehmet Topkaya, s. 207.

Bu nedenlerden dolayı hükümdar sıradan diğer insanlar gibi herhangi bir sorun karşısında acele ile karar vermemelidir. Hükümdarın sorunlar karşısında son derece soğukkanlı davranması gerekir ve bir konuda karar verirken, iyice düşünüp ve verdiği kararın doğru olduğuna kanaat getirdikten sonra kararını vermesi gerekir. Yine Nizâmülmülk eserinde bu konuda şöyle demiştir:

“...Acelecilik, düşüncesizliktendir, düşünmeyi bilmeyip, acelecilik eden kişi daima hüsrana uğrayarak pişman olur... Aceleci kişi işin sonunda kendi kendine hayıflanıp, tövbe ederek, özür diler, kınanır ve zararını çeker.”³⁹

Ayrıca Nizâmülmülk hükümdarın tahtının uzun süre devam etmesi için onun zeki ve uyanık olması gerektiğini de ifade etmiştir. Eserde bu husus ile ilgili olarak Nizâmülmülk şöyle demiştir: “...padişahlar zeki, uyanık ve iyi ahlak sahibi olmalı, halkın inançlarını kendi meselelerinden üstün saymalı ve doğru işleri elden bırakmamalı, Allah’ın emirlerinde çok titiz davranmalı ki kimse onda bir hata görmemeli...”⁴⁰ Ayrıca yine bu konu ile ilgili olarak; “...padişah hiçbir zaman memurlarının durumundan gafil olmamalı, devamlı onların hal ve durumlarını kontrol etmeli... Padişah ülkede cereyan eden olaylar hakkında uyanık olursa, kendisinden hiçbir şey gizlenemez.”⁴¹ ifadelerine yer vermiştir.

3.1.1.3. Hükümdar’ın Başlıca Görev ve Sorumlulukları

Hükümdara ait olması gereken özellikleri ifade ettikten sonra bu başlık altında da Nizâmülmülk’ün eserinde belirlemiş olduğu hükümdarın devlet yönetimindeki başlıca görev ve sorumluluklarını ele alınacaktır. Ele almış olduğumuz önceki bölümlerde hükümdarın en önemli niteliklerinden birinin adil olması gerektiğini ifade etmiştik. Bu özellik gereği hükümdarın başlıca görevi olarak, onun devlet işlerinde daima adaleti gözeterek karar vermesini ve işlerini bu husus üzerine yürütmesi gerektiği söylenebilir. Nizâmülmülk bu hususta eserinde şu ifadelere yer vermiştir:

“Hükümdarın haftada iki gün divan-ı mezalime oturup, haksızlığa uğrayanların hakkını haksızlardan alarak onlara vermesi ve konuyu doğrudan halktan dinleyip ona göre karar vermesi gerekir. Çünkü hükümdarın haftada iki gün

³⁹ Nizâmülmülk, Siyâsetname, çev. Mehmet Topkaya, s. 209.

⁴⁰ Nizâmülmülk, Siyâsetname, çev. Mehmet Topkaya, s. 150.

⁴¹ Nizâmülmülk, Siyâsetname, çev. Nurettin Bayburtlugil s. 56-57.

haksızlığa uğrayanları huzuruna çağırıp onları dinlediği haberi ülkede yayılınca haksız ve zalimler korkuya kapılır ve cezaya çarptırılma korkusundan dolayı hiç kimseye haksızlık yapmaya cesaret edemezler.”⁴²

“Sarayımız adaletsizliğe uğrayan ve zulüm görenlere açıktır. Allah (c.c.) bize bu rütbe ve padişahlığı zalimlerin zulmünü mazlumlardan kaldırmak için vermiştir.”⁴³ “...Hiçbir günah padişahların günahından daha büyük değildir. Çünkü Allah, padişaha verdiği, kendi kullarına hüküm ve emretme gibi yüce bir yetkiyi hiç kimseye vermemiştir. O halde padişahın adaletli olması ve zalimlerin ellerini, mazlumların üzerinden çekmesi gerekir...”⁴⁴

Bu sözlerden Nizâmülmülk’ün, hükümdarın bir yargı merci gibi daima adaleti gözeterek kararlarını vermesi gerektiği hususunu vurguladığını söyleyebiliriz. Ayrıca hükümdarın görevi adaletli olmasının yanı sıra ülkesi içerisinde varsa zalimlerin ellerini, mazlumların üzerinden çekmesi gerektiğini ve adaleti sağlamakta öncelikle sorumlu olduğu anlaşılmaktadır.

Nizâmülmülk, hükümdarın kendi tebaasından haberdar olmasını hükümdar ve devlet için önemli bir görev olarak kabul etmiştir. Çünkü o; hükümdarın maiyeti altındakilerden habersiz olmasının düşünülemez olduğunu aksi takdirde hükümdar saltanatını ve devletin geleceğini tehlikeye atmaktadır. Nizâmülmülk eserinde bu konuya şöyle değinmiştir:

“...Hal böyleyken padişah mühim bir işi hiç kimseye havale etmemeli, halkın nasıl geçindiğinden gafil olmamalı, gücü yettiği kadar gizli, aşikâr onların durumlarını araştırmalı. Âmirlik yapanların memur olduklarını hatırlatmalı, zalimlerin zulümlerini onların üzerinden kaldırarak hükümdarlığı zamanında devletin bolluğa kavuşmasını sağlarsa, halkının hayır duaları da kıyamete kadar onun ruhuna ulaşır.”⁴⁵

Nizâmülmülk’e göre hükümdarın önemli görevlerinden biri de halka hizmet etmek ve halkı refah içinde yaşatmaktır. O bu konudaki görüşlerini Siyasetnâme’nin çeşitli fasıllarında şöyle dile getirmiştir:

“...Yer altı suyolları açar, kanallar açar, büyük akarsular üzerine köprüler yapar, toprağın verimini artırma çareleri arar, hisarlar, yeni şehirler, yüksek

⁴² Nizâmülmülk, Siyâsetname, çev. Mehmet Topkaya, s. 29.

⁴³ Nizâmülmülk, Siyâsetname, çev. Nurettin Bayburtlugil s. 66.

⁴⁴ Nizâmülmülk, Siyâsetname, çev. Mehmet Topkaya, s. 66.

⁴⁵ Nizâmülmülk, Siyâsetname, çev. Nurettin Bayburtlugil s. 34.

*binolar, güzel yerleşim merkezleri kurar, büyük yol ağzlarına karakollar, ilim tahsil edecekler için medreseler yapılmasını buyurur. Bu işlerin sevabını o dünyada alacağı gibi halk da kendisini devamlı hayır ile anar.*⁴⁶

Yine bu sözlerinin yanında Nizâmülmülk; hükümdarın halkın durumunu gözetmesinin yanı sıra, hükümdarın emri altındaki memurların da buna riayet etmesi gerektiğini ifade etmiştir. Bu memurların halka karşı yapacağı herhangi bir zulüm, halkın mutsuz olmasına ve onların daha fazla yoksullaşmasına sebep olacaktır. Bunun önüne geçmenin yolu da; hükümdarın sürekli memurlarının durumundan haberdar olması ve memurların bu hareketlerinin önlenmesidir:

*“Görevlerini icra eden memurlara, Allah’ın kullarına kibar davranmaları, aldıkları haraç ve öşürü nezaketle istemeleri, mahsullerini toplamadıkça onlarda mal talep etmemeleri gerektiği salık verilmelidir. Çünkü tahsildarlar vaktinden önce mal isterler ise halk elindeki yarı fiyatına satmak zorunda kalır. Bu durumda o işten zarar eden halk perişan ve avare olur...”*⁴⁷

*“Padişahın, gönderilen vergi memurlarının durumundan gafil olmaması gerekir. Eğer kanunlara aykırı iş yapar veya halktan vergiyi fazla alırlarsa, fazla aldıkları parayı geri alıp, azlederek, sürgün etmelidir. Böyle yapılırsa ülke mamur, padişahlık uzun ömürlü olur ve devlet hazinesinin ihtiyaç fazlasıyla karşılandığı gibi diğer memurlar da ibret alarak halkın kesesine el uzatmazlar.”*⁴⁸

Bunula birlikte Nizâmülmülk Siyasetnâme’de; halkın çıkarını sağlamak ve onların haklarını daha iyi korumak adına devlet bünyesinde bazı kurumların kurulması gerektiğini ifade etmiştir. Buna göre; hükümdarın ülkesinde olan olaylar hakkında bilgi sahibi olması için posta teşkilatı ve suçla mücadele örgütü kurarak, casuslar görevlendirmesi gerektiğini belirtilmiştir:

*“Şüphesiz (padişahların) muhbirlere ihtiyacı vardır. Gerek cahiliye ve gerek İslamiyet devrinde padişahların her şehirde habercileri vardı, hayır ve şer olan bütün hadiseleri onlardan öğrenirlerdi. Bir kimse haksız yere bir tavuk veya bir torba saman alsa, 1.500 km mesafeden bile padişahın haberi olmuştur, böylece o kimseye gerekli ceza verilerek herkes padişahın uyanık olduğunu anlamıştır. Her bölgeye yerleştirdikleri işini bilen adamları ile zalimlerin zulümlerini önledikleri gibi halka adaletle muamele edilmesini sağlamış ve memleketi de imar etmişlerdir.”*⁴⁹

⁴⁶ Nizâmülmülk, Siyâsetname, çev. Nurettin Bayburtlugil s. 29.

⁴⁷ Nizâmülmülk, Siyâsetname, çev. Mehmet Topkaya, s. 41.

⁴⁸ Nizâmülmülk, Siyâsetname, çev. Nurettin Bayburtlugil s. 46-47.

⁴⁹ Nizâmülmülk, Siyâsetname, çev. Mehmet Topkaya, s. 95-96.

“Hiçbir şeyin gizli kalmaması için dört bir yana casuslar salınmalıdır. Bunlar sanatçı, tacir, yoksul, seyyah kılığında kendilerini gizlemelidir. Çoğu zaman valiler, arazi sahipleri, memurlar ve emirler, padişaha karşı kötü emeller beslemişler ve isyana kalkışmışlar ve padişaha karşı bağlarını koparmışlardır. Casuslar bu tür muhalefete karışanları tez zamanda padişaha ulaştırdığında önceden tedbir alınır ve isyancıların karanlık emellerini gerçekleştirilmemiş olur. Böylece isyankârlar tutuklanır ve hak ettikleri cezalar verilir. Eğer başka bir padişah memlekete saldırmaya niyet ederse padişah casuslardan aldığı haberle onları kendi toprağından defeder.”⁵⁰

Ayrıca Nizâmülmülk; suçla mücadele etmek adına ve her yerden haber almak adına memurlar tayin eden hükümdarın tedbirli olmasından ve uyanıklığından dolayı da ülkenin gelişeceğini ve bunun sonucunda da hiç kimsenin padişaha karşı isyana cesareti olmayacağını ifade etmiştir.⁵¹

Nizâmülmülk, Siyasetnâme'nin birçok yerinde yukarıda belitmiş olduğumuz görevini kötüye kullanan devlet memuru ya da padişaha karşı isyan içine giren kişilerin cezalandırılmasını da hükümdarın görevleri arasında nitelemiştir. O bu cezaların ise, kişinin yapmış olduğu hatanın büyüklüğüne göre farklı şekillerde verilmesini tavsiye etmiştir. Suçu işleyen kişiler sıradan bir vatandaş olabildiği gibi vezir, kadı, amil veya devletin herhangi bir memuru da olsa hiç fark etmez, kişinin işlediği suça göre ceza verilmesi gerektiği vurgulanmıştır. Nizâmülmülk eserinde bu konuyu şöyle dile getirmiştir:

“...Hizmetkâr ve atanmışların birinden yakışsız bir davranış yahut bir yolsuzluk sadır olur da bu kişinin bir takım yaptırımlar, kınamalar ve öğütlerle yola gelmesi ve gaflet uykusundan uyanması durumunda görevinde devamı sağlanır, yok eğer uyanmazsa görevine derhal son verilerek, yerine o makama layık birisi tayin edilir. Nankör olan ve huzurun kadr-ü kıymetini bilmeyen, içlerinde ihanet tasarlayıp isyankârlık gösteren, haddi olmayan işlere burunlarını sokan kimseler hak ettikleri ölçüde cezalandırılırlar ve dahi; ola ki yaptıklarından vazgeçerler diye bağışlama kapısı her zaman açık tutulur.”⁵²

“Padişah sürekli tahsildarları denetlemeli, onlara nezaret etmelidir. Cihanın ve hazinenin dört başı mamur, kendi ömrünün uzun olması için padişah, memurlar kanunlara mugayir (aykırı) davrandıklarında yahut raiyyetten gerektiğinden fazla bir şey aldıklarında alınan şeyi sahibine iade ederek, alan kişiyi diğer

⁵⁰ Nizâmülmülk, Siyâsetname, çev. Mehmet Topkaya, s. 111.

⁵¹ Nizâmülmülk, Siyâsetname, çev. Mehmet Topkaya, s. 96.

⁵² Nizâmülmülk, Siyâsetnâme, çev. Mehmet Taha Ayar, s. 12.

memurlara ibret olsun da aynı yolsuzluğu yapmasınlar diye derhal azledip uzaklaştırılmalıdır.”⁵³

Bununla birlikte Nizâmülmülk, hükümdarın diğer memurların ibret alması için, suçlu memurları cezalandırması durumunda hiç kimsenin artık ceza korkusundan haksızlıkta bulunamayacağını da ifade etmiştir.⁵⁴ Ayrıca Nizâmülmülk hükümdarın dört gruba mensup kişilerin suçlarını bağışlamaması gerektiğini belirtmiştir. Birincisi ülkenin yıkılması için çaba sarf edenler, ikincisi haram işte bulunanlar, üçüncüsü devletin gizli bilgilerini yayanlar, dördüncüsü ise hükümdara dalkavukluk yapıp kalbi ile onun düşmanları ile anlaşma yapanlar. Nizâmülmülk bunların kesinlikle cezalandırılmasını istemiş ve hükümdarın ülkesinde meydana gelen olaylar hakkında da uyanık olmasını tavsiye etmiştir.⁵⁵

Siyasetnâme’de hükümdara ait bir başka sorumluluk ise ordunun düzenini sağlamaktır. Nizâmülmülk bu konuda; hükümdarın vilayetlerini, ordusunu, mallarının değerini, ülke düşmanlarına karşı alınacak önlemleri ve buna benzer önemli işleri veziri ile görüşmesi gereklidir diyerek konunun önemini vurgulamıştır.⁵⁶ Nizâmülmülk eserinde bu konuya şöyle yer vermiştir:

“Yanı başında yahut uzağında kalmış ordu ve raiyyetin durumlarını araştırıp onlardan haberdar olmak padişahlığın gereklerindedir. Hükümdar böyle yapmaz ise şanına noksan gelir ve halk bunu onun gafil, ihmalkâr ve gaddar biri olduğuna yorarak; “Memlekette yolsuzluk, bozgunculuğun alıp başını gitmesi padişahın umurunda değil.” der. Şayet padişah olan bitenden haberdar da tedbir almıyorsa zulme rıza gösterip zalimlere ortak olur; yok eğer haberdar değilse ahmak, aymaz kara bir cahildir. Bu iki itham da hoş değildir.”⁵⁷

“Askere verilecek maaş ve istihkak kesin bir şekilde karara bağlanmış ve belirlenmiş olmalıdır. İktâ sahipleri istihkaklarını karara bağlandığı üzere elden almalıdır. İktâ sahibi olmayan gümların alacağı miktar da tayin edilmelidir; hükümdara içleri ısınıp gönüllerinde ona muhabbet beslemeleri için maaşlarını bizzat padişahın vermesi en makbul yol olup yılda iki defa huzura çağrılarak yahut zamanı geldiğinde istihkakları ayrılarak kendilerine sunulmalıdır.”⁵⁸

⁵³ Nizâmülmülk, Siyasetnâme, çev. Mehmet Taha Ayar, s. 28.

⁵⁴ Nizâmülmülk, Siyâsetname, çev. Mehmet Topkaya, s. 51.

⁵⁵ Nizâmülmülk, Siyâsetname, çev. Nurettin Bayburtlugil s. 57.

⁵⁶ Nizâmülmülk, Siyâsetname, çev. Mehmet Topkaya, s. 184.

⁵⁷ Nizâmülmülk, Siyasetnâme, çev. Mehmet Taha Ayar, s. 85.

⁵⁸ Nizâmülmülk, Siyasetnâme, çev. Mehmet Taha Ayar, s. 141.

Nizâmülmülk yine bu konuyla ilgili hükümdara ordunun tek bir ırktan kurulmasının tehlikeler doğuracağını söylemiş ve ordunun içinde her soydan ve kavimden kişilerin bulunması için çaba sarf edilmesi gerektiğini belirtmiştir. Nizâmülmülk eğer hükümdar böyle yaparsa savaş sırasında bu kişilerin başarılı olmak için birbirleriyle çekişeceklerini ve bunun sonucunda ordunun zafere daha kolay ulaşacağını söylemiştir.⁵⁹

Yine o eserinde hükümdarın ordusunda bulunan askerlerin sayısının fazla olmasını belirtmiş ve ordunun bu hususa göre düzenlenmesi gerektiğini ifade etmiştir:

“...Askeri çok olan padişahın vilayeti çok, askeri az olanın vilayeti de az olur. Onu azalttıkça emrindeki vilayetlerde azalır. Artık 400.000 kişilik orduyu 100.000’e indirerek onların isimlerini divandan silmeyi yüce görüşünüze bırakıyorum. Şüphesiz 300.000 asker 100.000 kişilik ordunuzun yanında çok fazladır. Bu 300.000 kişi de efendilerinden iş isterler, olmazsa birisini başlarına padişah seçerler. Bu 100.000 kişiyi öldürebilirler, o zaman bu kadar senelik hazinelerin başına iş açarlar.”⁶⁰

“...padişahın tek hazinesi ordusudur. Böyle olursa dünya hazineleri kendi malı sayılır. Fakat ordusu olmazsa hazine ordunun arkasından giderek, elinde kalmayıp başkalarının olur. Orduyu azaltarak, maliyeyi düzelt diyen kimse, ülkenin düşmanı, saltanatın yıkılmasını isteyen kişidir. Sultanın böyle sözleri duymaması gerekir.”⁶¹

Nizâmülmülk yine eserinde hükümdarın ordusunu düzenlerken dikkat etmesi gereken bir diğer konu olarak da ordunun başına tecrübeli askerlerin getirilmesini ve gençlerin de eğitilmesini göstermiştir:

“...Yollar emniyetli olmalı, padişah ve ordusundan herkes korkmalıdır. Ordu kumandanlıklarını tecrübeli ihtiyarlara vermelidir. Yeni yetişen gençlere sanat öğretilirse, dinlerini ve dünyayı para ile satmazlar...”⁶²

Ordunun düzenlenmesi konusunda, hükümdara bu şekilde öğütlerde bulunan Nizâmülmülk; ordunun ulaştığı gücün kazanılan yeni yerlerde haksızlıklara ve zulmee dönüşmemesi için, hükümdarın önlemler alması gerektiğini de ifade etmiştir:

⁵⁹ Nizâmülmülk, Siyâsetname, çev. Nurettin Bayburtlugil s. 146-147.

⁶⁰ Nizâmülmülk, Siyâsetname, çev. Mehmet Topkaya, s. 251.

⁶¹ a.yer.

⁶² Nizâmülmülk, Siyâsetname, çev. Mehmet Topkaya, s. 266.

“...Vilayet melikindir. Melik vilayeti orduya verebilir. Eğer ordu meliğin vilayetlerinde şefkatli olmayıp, vilayet halkına merhamet ve mülâyemetle muamele etmez, orada kendi kesesini doldurmaya çalışarak, halkın sıkıntılarını kendine dert edinmez, bütün zamanını yaralama, tutuklama, hapsetme, azletme, gasp ve hiyânetle geçirirse; bütün padişahların yaptığı işi yapan ordu ile melik arasında ne fark kalır? Ordunun böyle bir güce ulaşmasına müsaade edilmemelidir.”⁶³

Nizâmülmülk tarafından hükümdarın görevleri arasında sayılan bir diğer husus ise devlet işlerinde liyakat sahibi, sadık ve seçkin kişilere görev vermek gerektiğidir. Nizâmülmülk bu konudaki düşüncelerini şöyle dile getirmiştir:

“Padişahlar daima, hiçbir art niyetleri olmaksızın halkın iyiliğinde ve adalette titiz davranıp Allah’tan korkanları, her zaman durumu doğru olarak göstereceklerinden memur olarak tayin ederler.”⁶⁴

“İhtiyarlara, ileri görüşlülere ve savaş tecrübesi olanlara hürmet edip, her birine bir mevki ve rütbe vermek ileri görüşlü padişahların âdeti idi.”⁶⁵ “Bugün hiçbir yeteneği olmayan adamın üzerinde on iş birden mevcuttur. Başka bir işi gözüne kestirirse onu da almak ister; kendisine “Gümüşü başka bir maden cevherine çevirmek gerekiyor” deseler, “Çeviririm” der ve işi ona verirler. Bu adamın işin ehli olup olmadığını, yeterli mi, değil mi, bilgisi, muameleyi tecrübesi ile yürütüp yürütemeyeceğini, üzerine aldığı bu kadar çeşitli işi başarıp başaramayacağını düşünmezler. Buna mukabil kifâyetli, güçlü, layık, mutemet ve mütehassıs elemanları işten mahrum ederek, evlerinde boş oturmaya mecbur bırakırlar... Özellikle hizmetleri ile devlette hak sahibi olmuş, yaptıkları beğenilmiş, liyakati görülmüş kişiler, muattal ve mahrum bırakılmışlardır.”⁶⁶

Nizâmülmülk’ün bu sözlerinden de anlaşılacağı üzere; bir görev hak etmeyen bir kişiye verilemeyeceği gibi, aynı kişiye de birden çok iş verilmemelidir. Nizâmülmülk hükümdarın, bir işe iki kişiyi ve bir kişiye de iki işi vermemesi gerektiğini ifade etmiş ve işlerin doğru ve tam yapılması için bu konuya dikkat edilmesi gerektiğini belirtmiştir. Ayrıca o bu konuda; “Şahsiyetsiz, asaletsiz ve faziletsiz kişileri büyük işlere memur ettiğimiz zaman bilginleri, asilleri ve faziletli kişileri kenara sürüp, onları muattal etmiş oluruz.”⁶⁷ demiştir. Bu sebepten ötürü Nizâmülmülk; “...Keza

⁶³ Nizâmülmülk, Siyâsetname, çev. Nurettin Bayburtlugil s. 255-256.

⁶⁴ Nizâmülmülk, Siyâsetname, çev. Mehmet Topkaya, s. 74.

⁶⁵ Nizâmülmülk, Siyâsetname, çev. Nurettin Bayburtlugil s. 207.

⁶⁶ Nizâmülmülk, Siyâsetname, çev. Mehmet Topkaya, s. 242-243.

⁶⁷ Nizâmülmülk, Siyâsetname, çev. Nurettin Bayburtlugil s. 228-229.

memlekette büyük ve küçük; kolay ve zor işler vardır. Herkese kendi fazileti, kifayeti ve liyakatine göre tevdi edilmelidir...”⁶⁸ diye de belirtmiştir.

Nizâmülmülk, hükümdarın devlet işleri ile ilgili konularda yalnız değil, devlet erkânı ve âlimler istişare ederek kararlar alması gerektiğini söyler. O, bu konuyla ilgili görüşlerini şu şekilde ifade etmiştir:

“...Bilginlerin ve cihan görmüş ihtiyarların tecrübesinden istifade edilmelidir. Zekâsı çok keskin bir kişi bir işin gelişmesini ve neticesini hemen görebilir, bazıları bunu anlayamaz. Bilginlerin bir sözü vardır: “Bir kişinin tedbiri bir kişinin kuvvetine, iki kişinin tedbiri iki kişinin kuvvetine bedeldir.”...sonuçta padişahın önemli bir olay karşısında ihtiyarlara, bilginlere ve dostlara danışıp bilgilerini alması gerekir. Herkesin ve özellikle uzman kişilerin o konuda bildiklerini söyleyerek görüşlerini açıklamaları, her âlimin aykırı da olsa fikrini ortaya koyması, doğrunun ortaya çıkması için gereklidir. Âlimlere danışmadan icraatta bulunan hükümdarlar bencil ve zayıf görüşlüdür...”⁶⁹

Bu sözlerden de anlaşılacağı üzere hükümdarın devlet işlerinde kararlar alırken etrafındaki yöneticilere danışması, onun devlet işlerinde daha başarılı olmasını ve neticede daha sağlıklı kararlar almasını sağlayacaktır.

Siyasetnâme’de hükümdara ait bir başka önemli görevse âlim ve bilge kişileri koruyarak onlara saygıda kusur etmemektir. Nizâmülmülk bu hususla ilgili görüşlerini eserinde şu şekilde ifade etmiştir:

“...Emrinizdekilerin yükünü azaltınız, zayıfları incitmeyip, âlim saygı gösteriniz, iyilerle sohbet edip, kötülerden sakınınız...”⁷⁰, “Padişaha, din işlerini araştırıp, farz ve sünnetleri korumak ve Allah’ın emirlerini yerine getirmek, din âlimlerine hürmet etmek, onların nafakalarını Beytü’l maldan ayırıp tayin etmek, zahid ve abidlere saygı göstermek vaciptir...”⁷¹

“...Âlimler, fazıllar ve devlet ileri gelenlerinin çocuklarına da Beytü’l maldan aylık bağlanmalı, başkasının onlara iş ve aylık vermesi beklenmemelidir. Devletten nasipsiz kalırlarsa, zamanları çok güç geçer. Padişahın devletinden nasipsiz, habersiz olurlar ve padişaha da durumları bildirilmez. Kendilerine iş verilmezse, bunlar devletten ümit keserek ülke hakkında kötü düşüncelere kapılırlar. Divan üyeleri ve amiller aleyhinde konuşmaya başlayarak devlet ileri

⁶⁸ Nizâmülmülk, Siyasetnâme, çev. Mehmet Taha Ayar, s. 244.

⁶⁹ Nizâmülmülk, Siyâsetname, çev. Mehmet Topkaya, s. 140.

⁷⁰ Nizâmülmülk, Siyâsetname, çev. Nurettin Bayburtlugil s. 60.

⁷¹ Nizâmülmülk, Siyâsetname, çev. Mehmet Topkaya, s. 87.

gelenleri arasında anlaşmazlık çıkarırlar. Birisi gerekli silah, asker ve parayı bulunca padişaha karşı ayaklanması için ona yardım ederler.”⁷²

Nizâmülmülk tarafından hükümdarın görevleri arasında bulunan bir diğer konu ise hükümdarın Allah'ın emirlerini yerine getirmesi ve İslam Dini'nin kurallarını yüceltmesidir. O bu konuda şöyle demiştir.

“Padişaha din işlerini araştırıp, farz ve sünnetleri korumak ve Allah'ın emirlerini yerine getirmek, din âlimlerine hürmet etmek, onların nafakalarını Beytü'l-maldan ayırıp tayin etmek, zâhid ve âbidlere saygı göstermek vâcibtir. Bunu şöyle yerine getirir: Din âlimlerini haftada bir veya iki defa sarayına davet eder. Allah'ın emirlerini, Kur'an-ı Kerim'in tefsiri ile Hadis-i Nebevileri onlardan işitir, yine onların ağzından geçmiş peygamber ve padişahların hikâye ve kıssalarını dinler. Bu durumda gönlü dünya gâilesinden kurtulup, aklını ve kulağını onlara terk ederek münazara yapmalarını emreder. Anlamadığı hususları, olayın tetkikini ve nasıl olduğunu anlayıncaya kadar tekrar tekrar sorar. Hiçbir şeyi içine atmaz. Bir müddet böyle yapınca onun için âdet olur...”⁷³

“Böylece din ve dünya işlerinin yolu, alınacak doğru tedbirler onca bilindiğinden, hiçbir dinsiz ve bid'at ehli onu doğru yoldan ayıramaz. Kesin görüşlü olup, adalet ve cezada isabetli kararları artar, memleketindeki bos şeylerle uğraşma ve bid'atlar ortadan kalkar. Zamanında, devletindeki fitne, şer ve fesat unsurları ortadan kalkar. Doğrular kuvvetlenerek bozguncular kaybolur. Dünyada iyi olarak anılır, ahirette kurtuluş bulur, derecesi yükselir ve sayısız nimetlere ulaşır.”⁷⁴

Görüldüğü gibi hükümdarın İslam Dini'nin emirlerine uyması onun hem bu dünyadaki hem de ahiretteki durumunu belirlemektedir. Bu nedenle, eserde hükümdara dini vazifeler ile alakalı önemli vazifelerin verildiğini söyleyebiliriz.

Siyasetnâme'de yine hükümdara ait bir başka önemli görevse devletin hazinesinin her zaman dolu olmasını sağlayarak onu bir düzene koymasındır. Buna göre eserde bu hususla ilgili olarak şu ifadeleri görmemiz mümkündür:

“Padişahların, hazine-i asl ve hazine-i harç olmak üzere iki hazinesi vardır. Elde edilen gelirleri hazine-i harca değil de daha çok hazine-i asla koyarlardı. Zorunlu olmadıkça hazine-i asıldan harcama yapılmazdı. Hazine-i asl'dan bir harcama yapılacak olursa tekrar yerine koyarlardı....Merasimlerde, adetlerde

⁷² Nizâmülmülk, Siyâsetname, çev. Mehmet Topkaya, s. 251-252.

⁷³ Nizâmülmülk, Siyâsetname, çev. Nurettin Bayburtlugil s. 91.

⁷⁴ Nizâmülmülk, Siyâsetname, çev. Mehmet Topkaya, s. 88.

bir kusur, eksiklik olmasın, erzak konusunda sıkıntıya düşülmesin ve harcamalar yolunda gitsin diye vilayetlerden alınıp hazineye konan paraya ve mala asla el sürülmezdi. Bu yüzden hazineler her zaman dolu idi. Padişahların buna önem vermeleri ve törelerini bu şekilde devam ettirmeleri gerekir.”⁷⁵

İfadelerinde de görüldüğü gibi hükümdarın devletin bekası için her türlü tedbiri olarak ekonomik açıdan güçlü olmayı kendine ilke edinmesi gerektiğini söyleyebiliriz.

Nizâmülmülk’ün Siyasetnâme’de belirlemiş olduğu hükümdarın devlet yönetimindeki başlıca görev ve sorumlulukları incelendi. Bu açıdan konuya bakıldığı zaman eserde hükümdara birçok önemli görev ve sorumluluğun yüklendiği söylenebilir. Yukarıda ele almış olduğumuz gibi Nizâmülmülk; hükümdarın başlıca görevi olarak onun devlet işlerinde daima adaleti gözeterek karar vermesini ve işlerini bu husus üzerine yürütmesi gerektiğine önem verdiği görülmektedir. O bu konuda hükümdarın bir yargı merci gibi daima adaleti gözeterek kararlarını vermesi gerektiği hususunu vurgulamış ve hükümdarın görevinin adaletli olmasının yanı sıra ülkesi içerisinde varsa zalimlerin ellerini, mazlumların üzerinden çekmesi gerektiğini ve adaleti sağlamakta öncelikle sorumlu olduğunu belirtmiştir.

Nizâmülmülk, yine hükümdarın kendi tebaasından haberdar olmasını hükümdar ve devlet için önemli bir görev olarak kabul etmiştir. Çünkü o hükümdarın maiyeti altındakilerden habersiz olmasının düşünülemez olduğunu aksi takdirde hükümdarın saltanatını ve devletin geleceğini tehlikeye attığını ifade etmiştir. Nizâmülmülk’e göre hükümdarın önemli görevlerinden biri de halka hizmet etmek ve halkı refah içinde yaşatmaktır. O bununla birlikte hükümdarın emri altındaki memurların da buna uyması gerektiğini ifade etmiştir. Bu memurların halka karşı yapacağı herhangi bir zulüm, halkın mutsuz olmasına ve onların iyice yoksullaşmasına sebep olacak demıştır. Bunu engel olmanın yolu da; hükümdarın sürekli memurlarının durumundan haberdar olması ve memurların bu hareketlerinin önlenmesidir. Yine Nizâmülmülk Siyasetnâme’de; halkın menfaatini sağlamak ve onların haklarını daha iyi korumak adına devlet içerisinde bazı kurumların kurulması gerektiğini ifade etmiş ve buna göre; hükümdarın ülkesinde olan olaylar hakkında bilgi sahibi olması için posta teşkilatı ve suçla mücadele örgütü kurarak, casuslar görevlendirmesi gerektiğini belirtilmiştir.

⁷⁵ Nizâmülmülk, Siyâsetname, çev. Mehmet Topkaya, s. 355.

Nizâmülmülk, Siyasetnâme’de yukarıda belirtmiş olduğumuz görevini kötüye kullanan devlet memuru ya da padişaha karşı isyan içine giren kişilerin cezalandırılmasını da hükümdarın görevleri arasında nitelemiştir. Bununla birlikte Nizâmülmülk, hükümdarın önemli görevlerinin arasında ordunun düzenini sağlamayı da göstermiştir. Nizâmülmülk bu hususta; hükümdarın vilayetlerini, ordusunu, mallarının değerini, memleket düşmanlarına karşı alınacak önlemleri ve bu gibi önemli meseleleri veziri ile görüşmesi gereklidir diyerek konunun önemini vurgulamıştır.

Nizâmülmülk tarafından hükümdarın görevleri arasında bulunan bir diğer husus ise devlet işlerinde hak edenlere, sadık ve liyakat sahibi kişilere görev vermek gerektiğidir. Ayrıca o bu konuda hükümdarın, bir işe iki kişiyi, bir kişiye de iki işi vermemesi gerektiğini ifade etmiş ve işlerin doğru ve tam bir şekilde yapılması için bu konuya dikkat edilmesi gerektiğini belirtmiştir. Nizâmülmülk, hükümdarın devlet işleri ile ilgili konularda yalnız değil, devlet erkânı ve âlimler ile istişare ederek bir karar alması gerektiğini vurgulamış ve hükümdarın devlet işlerini yürütürken yaptığı işleri danışarak yapması onun daha başarılı olmasını sağlayacağını ifade etmiştir. Yine o, hükümdara ait bir başka görev olarak da âlim ve bilge kişileri korumasını ve onlara saygıda kusur etmemeyi öğütlemiştir. Siyasetnâme’de hükümdarın görevleri arasında bulunan bir diğer husus ise hükümdarın Allah’ın emirlerini yerine getirmesi ve İslam Dini’nin kurallarını yüceltmesidir. Nizâmülmülk, bu konuda hükümdarların; İslam Dini’ni yüceltmeleri gerektiğini ve dünyada iyi olarak hatırlanmak isteyen hükümdarın da Allah’ın emirlerine uymak zorunda olduğunu belirtmiştir. Nizâmülmülk Siyasetnâme’de yine hükümdara ait bir başka önemli görevi ise devletin hazinesinin her zaman dolu olmasını ve onu bir düzene koyması gerektiğini söylemiş ve hükümdarın devletin bekası için her türlü tedbiri alarak ekonomik açıdan güçlü olmayı kendine hedef edinmesi gerektiğini ifade etmiştir.

Sonuç olarak hükümdarın yukarıda belirtmiş olduğumuz görev ve sorumlulukları kapsamında, Nizâmülmülk’ün devlet işlerinin sağlıklı bir şekilde yürütülebilmesi için hükümdara önemli görevler yüklemiş olduğunu ve hükümdarın bu görevlerini aksatmadan yerine getirmesi gerektiğini görmekteyiz. Bununla birlikte Nizâmülmülk eserinde hükümdarla ilgili konularda önemle durmuş, devletin işleyişini ve bekasını hükümdara bağlamış ve onun yönetiminin devletin geleceğini teşkil edeceğini ifade etmiştir.

3.1.1.4. Hükümdar Nedimleri ve Nedimlerin Hizmeti

Nizâmülmülk'ün Siyasetnâme'de üzerinde önemle durduğu saray görevlilerinden biri de nedimlerdir. Nizâmülmülk; nedimlerin hükümdarın özel hayatında önemli bir yere sahip olduklarını ve onların hükümdara önemli faydaları olduğunu ifade etmiştir. Bu faydaların en başında da onların hükümdar ile arkadaş olması ve ona her zaman can yoldaşı olması gelmektedir. Nizâmülmülk bu konuda eserinde şunları ifade etmiştir:

“Padişahların, yanlarında rahatça hareket edeceği, içlerini dökeceği, kendilerine lâıyk nedimler edinmekten başka çareleri yoktur. Devlet ileri gelenleriyle, reislerle, ordu kumandanları ile sık sık bir arada oturması, padişahın haşmet ve hürmetine zarar verdiği gibi, onların cesaretini artırır. ...nediminde cesur olması gerekir. Nedim cesur olmazsa padişah katında hiç değeri olmaz. Padişah onun yanında gönül rahatlığı duymaz. Onların, padişahın devlet büyüklerini kabul edeceği zamanı ve onları geri çevirmeyeceği anı bilip, ona göre hareket etmeleri gerekir.”⁷⁶

Nizâmülmülk yine nedimin hükümdarına gelebilecek tehlike anında gerekirse canını onun için feda etmesi gerektiğini belirtmiş ve hükümdarın hiçbir yönetici ya da vezir ile konuşmadığı konuları nedimle konuşabileceğini ifade etmiştir.⁷⁷ Ayrıca o eserinde nedimlerde bulunması gereken özelliklere de değinmiş ve bu özellikleri şu şekilde sıralamıştır:

“Nedim üstün niteliklere sahip, bilgili, inançlı, sırdaş ve temiz giyimli olmalıdır. Kitaplardan, hikâyelerden ve birçok mesele hakkında bilgi sahibi olmalı ve bunları hatırlarında tutmaları ve her zaman güler yüzle ve birbiriyle irtibatlı olarak anlatmaları gerekmektedir. Savaşı iyi bilmeli, satrancı güzel oynamalıdır. Bir enstrüman çalmayı ve silahı çok iyi kullanabiliyorsa daha iyi olur.”⁷⁸

Yine Nizâmülmülk, nedimlerin tecrübeli olması gerektiğini belirtmiş ve nedimlerin tecrübeli, cömert, sabırlı, iyi huylu ve latif olmaları durumunda hükümdarın da bu niteliklere sahip olacağını; aksi takdirde kendini beğenmiş, cimri ve huysuz

⁷⁶ Nizâmülmülk, Siyâsetname, çev. Nurettin Bayburtlugil s. 130.

⁷⁷ Nizâmülmülk, Siyâsetname, çev. Mehmet Topkaya, s. 136.

⁷⁸ a.yer.

olmaları durumunda ise hükümdarın da bu kötü huylara sahip olacağını ifade etmiştir. Bununla birlikte Nizâmülmülk nedimlerin halk üzerinde de bir intiba bıraktıklarını ifade etmiştir:

“...halk padişahın huy ve âdetini öğrenmek istediği zaman, onu nedimleri ile kıyas ederler. Eğer nedimler iyi huylu, güler yüzlü, sabırlı, cömert, zarif ve latif olurlarsa, padişahlarının da güzel huylu, iyi yaradılışlı ve beğenilen âdetler üzerinde olduğunu kabul ederler. Nedimleri ekşi yüzlü, kendini beğenmiş, münkir, cimri ve huysuz olurlarsa, padişah da huysuz, kötü yaradılışlı, ahlâksızdır.”⁷⁹

Nedimlerin, niteliklerinin dışında görevlerine de değinen Nizâmülmülk; nedimin her zaman hükümdarına karşı itaatkâr olup ve “Nedimlerin hükümdara hürmetlerinin ve itimatlarının tam olması ve hükümdarlarını sevip saymaları gerekmektedir.” sözleriyle de onların dikkat etmesi gereken hususları da dile getirmiştir.⁸⁰

3.1.2. Vezir

Vezir, Büyük Selçuklular’da hükümet teşkilatının başı olarak görev yapan ve sultanlardan sonra divanın en büyüğü ve hükümdarın mutlak vekili olan kişidir. Selçuklu vezirleri genellikle Divan-ı İnşa ve Divan-ı İstifa’da görev almış şahsiyetler içinden seçilen kalem ehli kimselerdi. Yani vezirlerin idare teşkilatından olmalarına özen gösterilirdi. Ancak hükümet, eyalet ve saray teşkilatı kadrolarından vezarete tayin edilenler yanında zaman zaman ordu, ilmiye sınıfı ve serbest meslek erbabından da vezirlere rastlanılmaktadır.⁸¹

Vezir, hem Büyük Divan’ın başkanlığını yapar, hem de diğer dört divanın gördüğü işlerden sorumlu tutulurdu ve vezirlere maaş olarak ikta verilirdi. Selçuklular’da “Sahib”, “Sahib-i Divan”, “Hace-i Büzürk” isimleriyle de anılan vezir, sayı bakımından bir tane idi. Nizâmülmülk’e kadar devletin kuruluşundan itibaren vezirlik makamında bulunan şahıslar şunlardı; Horasan amili Ebu’l Kasım Ali Büzcani

⁷⁹ Nizâmülmülk, Siyâsetname, çev. Mehmet Topkaya, s. 137.

⁸⁰ Nizâmülmülk, Siyâsetname, çev. Mehmet Topkaya, s. 136-137.

⁸¹ Atçeken, Bedirhan, a.g.e., s. 50.

(Cüveyni), Ebu'l-feth Razi, Amidü'l-mülk Kündüri ve bu üç vezirden sonra dördüncü olarak Nizâmülmülk gelmekteydi.⁸²

3.1.2.1. Vezirin Sahip Olması Gereken Nitelikler

Nizâmülmülk, başta kendisinin vezir olmak üzere; devlet kademesi içerisinde önemli bir makamda bulunan vezirin; sahip olması gereken özellikleri ve vazifesinin önemini şöyle belirtmiştir:

“...padişah ve memleketin kurtuluş ve yıkılışı daima onlara bağlı olduğundan, vezir namuslu ve ileri görüşlü olunca, memleket imar gördüğü gibi ordu ve halk da durumdan memnun ve huzur içinde yaşar, padişah mutlu olur. Eğer vezir karanlık işler çevirirse, memlekette karışıklıklar doğar, bu karışıklıkların önlenmesi zorlaşınca, padişah ne yapacağını şaşıracağı gibi sıkıntı ve ıstırap içinde kalır.”⁸³

“...Kendisinin, örfleri bilen, sanatkâr, bütün işleri düzene koyan, bütün unvanları kaidelere göre tevzi eden, bid'atları ve kötü adetleri ortadan kaldıran, yazısı kuvvetli, fermanı dinlenen, kılıcı keskin, kendine uygun bir veziri olmalı.”⁸⁴

“...melik imareti süslerse, ordu büyüklerinin, âmillerin ve mutasarrıfların reisi vezir olur. Vezir fena, hain, zalim ve hırsız olursa, bütün mutasarrıfları aynı, hatta daha fena olur.”⁸⁵

Nizâmülmülk; temiz ahlâklı bir vezirin hükümdarının şanına şan katacağını ve onun isminin her zaman hayırla anılmasına vesile olacağını söylemiş ve dünyada ün kazanmış, cihana hükmetmiş her hükümdarın arkasında mutlaka tecrübeli ve bilgili bir vezir vardır diye ifade etmiştir:

“İyi yaradılışlı bir vezir, padişahının bütün dünyada tanınmasını sağlar. Bir padişahın ününün artması, ülkelerde emrinin yürüyebilmesi, isminin kıyamete kadar hayırla anılması, ileri görüşlü vezir sayesinde olmuştur... Fakat vezirin dininin bütün, itikadının sağlam, mezhebinin Hanefî ve Safî olup dirayetli, devlet işlerini bilen, padişahı seven bir kişi olması gerekir.”⁸⁶

⁸² Turan, Selçuklular Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti, 1969, s. 68.

⁸³ Nizâmülmülk, Siyâsetname, çev. Mehmet Topkaya, s. 42.

⁸⁴ Nizâmülmülk, Siyâsetname, çev. Nurettin Bayburtlugil s. 219.

⁸⁵ Nizâmülmülk, Siyâsetname, çev. Mehmet Topkaya, s. 256.

⁸⁶ Nizâmülmülk, Siyâsetname, çev. Nurettin Bayburtlugil s. 237-238.

Nizâmülmülk, bu düşüncelerini somutlaştırmak adına Siyasetnâme’de anlattığı uzun bir hikâyeye yer vermiştir. Hikâyede Behram Gur adlı bir hükümdar kendisine gayet güvendiği Rast Ruşen adındaki vezirine bütün devlet işlerini teslim edip, kendisi de gezme, av ve şarap içer ve ava çıkardı. Hükümdar bunlarla meşgul olduğu için halkın halinden haberdar değildi. Vezir de liyakat sahibi ve güvenilir birisi olmadığı için devletin hazinesini boşaltır, halka zulmedip halkı yönetimden bıktırır. Behram da halkın bu durumunu öğrendiğinde bunun neden kaynaklandığını araştırır. Daha sonra bütün bu olumsuzluklar vezirden kaynaklandığını görür. Derhal vezirini azl edip hapse atar ve zulme uğrayanları çağırıp onların haklarını geri verir.⁸⁷ Bu nedenle Nizâmülmülk, hükümdarın seçeceği vezirin liyakat sahibi olmasına dikkat etmesi gerektiğini önemle vurgulamıştır. Çünkü vezir güvenilir, adil ve dürüst birisi olmadığı zaman rüşvet alır, haksızlık ve yolsuzluk yapabilir. Bu da hükümdarı ve onun yönetimini zor duruma düşürür. Nizâmülmülk böyle bir durumda hükümdarın, vezirin görevinde bir ihmalkârlık görmesi halinde derhal buna müdahale etmesi gerektiğini ve ona gereken ceza ne ise hemen vermesi gerektiğini ifade etmiştir.

3.1.2.2. Vezirin Yetkileri

Vezir, Büyük Selçuklu Sultanı’nın fermanı üzere göreve başlar ve vezirin kanun yapma, hüküm verme(yargılama) ve yürütme yetkileri bulunmaktaydı.

3.1.2.2.1. Vezirin teşriî (kanun yapma) yetkisi

Hükümdarın vermiş olduğu emirler ve fermanlar kanun hükmündedirler.⁸⁸ Bu konu hakkında Nizâmülmülk bu emir ve fermanların devletin ihtiyacına göre vezir tarafından düzenlenip yürürlüğe konması gerektiğini ifade etmiş ve önemli bir takım konularda vezirin resen kararlar alıp uygulayabileceğini ifade etmiştir. Ferman konusuna Siyasetnâme’de bir fasıl ayıran Nizâmülmülk, bir şey ne kadar çok olursa değerinin de o kadar az olacağını ve ona saygı duyulmayacağını belirtmiştir. Bu nedenle de hükümdarın fermanlarının çok önemli konularda olmasını, emredici bir dille

⁸⁷ Hikâyenin tamamı için bkz.: Nizâmülmülk, Siyâsetname, çev. Mehmet Topkaya, s. 42-51.

⁸⁸ Atçeken, Bedirhan, a.g.e., s. 52.

yazılmalarını ve bunlara uymayanların şiddetle cezalandırılmalarını verdiği örneklerle tavsiye etmektedir.⁸⁹

3.1.2.2.2. *Vezirin kazaî (yargı) yetkisi*

Selçuklu hükümdarları haftada iki gün haksızlıklara uğrayanların şikâyetlerini dinler ve adaletin sağlanması adına bizzat kendileri kararlar verirlerdi. Bununla birlikte vezirler de, kendilerine gelen şikâyetler konusunda gerekli ise kendi başlarına karar verebilme yetkisine sahiptiler. Nizâmülmülk eserinde de dile getirdiği üzere o bu konularda Kur'an-ı Kerim ve sünnete göre hüküm verirdi. Ayrıca o bu konuda, oğlu Fahrü'l-Mülk'e "Sarayının kapısını zulme uğramış olanlara aç. Haftada bu iş ile bir gün olsun meşgul ol. Başka bir iş yapma. Bunu yaparken temkinli hareket et..."⁹⁰ şeklinde öğüt vermiş ve adalet dağıtmanın önemine işaret etmiştir.

3.1.2.2.3. *Vezirin icrai (yürütme) yetkisi*

Vezirin icrai yetkilerinin başında devlet işlerinin görüşülüp karara bağlandığı Divan-ı Âlâ'ya başkanlık etmek bulunmaktaydı. Bundan başka vezir geniş mali yetkiye ve memurları göreve atama ve görevden alma yetkilerine de sahipti.⁹¹ Buna örnek olarak, Nizâmülmülk Bağdat Nizâmiyesi'ne kendi imzasını taşıyan emirle atama yapmasıdır.⁹² Ayrıca o, daha önce hiçbir vezirin sahip olamadığı birtakım yetkileri de kullanmıştır. Vezirler o dönem hazine gelirleriyle imar faaliyetlerinde de bulunabiliyordu ve Nizâmülmülk, şehirleri yenileyip, imaretleri birbirine bağlamış ve ülkenin dört yanında yollar, köprüler ve belli merkezlerde medreseler inşa ettirmiştir.⁹³

Ayrıca vezir; merasimlerde yabancı hükümdarlar ve vasal hükümdarlar veya elçileriyle olan ilişkilerinde, mezalim divanında yine hükümdarın vekili olarak görevini ifa ederdi. Vezirler devlet işlerini mühürlü fermanlarıyla yürütürler ve ordu kumandanları dâhil olmak üzere devlet erkânı, memurlar ve bütün idari organlar onların

⁸⁹ Nizâmülmülk, Siyâsetname, çev. Mehmet Topkaya, s. 105.

⁹⁰ Aydın Taneri, "Büyük Selçuklu İmparatorluğunda Vezirlik", TAD, Ankara, 1967, c. 5, s. 121-122.

⁹¹ Atçeken, Bedirhan, a.g.e., s. 52.

⁹² İbnü'l-Cevzî, El-Muntazam Fi Tarihi'l-Mülük Ve'l-Ümem, Beyrut, 1995, c. IX, s. 631.

⁹³ El-Bundârî, Zübdetü'n-Nusre ve Nuhbetü'l-Usre (Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi), çev. Kıvameddin Burslan, İstanbul, 1943, s. 59; Sadruddin Ebûl-Hasan Ali b. Nasır b. Ali Hüseyinî, Ahbârü'd-Devleti's Selçukiye, çev. Necati Lugal, Ankara, 1943, s. 46.

emri altındaydı. Ayrıca vezirler şahsına ait askeri birlikleri bulundurabilir ve bizzat savaşa ordu gönderebilir veya ordu idare edebilirdi.⁹⁴

3.1.3. Hükümet

Nizâmülmülk, Selçuklu merkezi hükümet teşkilâtını Samanî ve Gazneli örneğine uygun olarak kurmuştur. Hükümet işleri divanlar kanalıyla yürütülmekteydi. Büyük Selçuklu Devleti'nde idarî yapılanmasında merkezde ya da sultanın bulunduğu yerde en büyük kurum büyük divandır. Büyük divan, kaynaklarda Divan-ı âla veya Divan-ı vezâret olarak geçer. Saraydan sonra Selçuklu başşehrinin ikinci büyük organı ve başkanı da vezirdi. Sultanların verdikleri buyruklar dâhil olmak üzere memleket ve yönetimle ilgili bütün işler bu divan tarafından görüşülür, tartışılır ve karara bağlanırdı.⁹⁵ Selçuklularda divan, en düzgün şekline Nizâmülmülk zamanında ulaştı.⁹⁶ Nizâmülmülk, merkezde kurduğu divanlarla birlikte eyaletlerde de küçük divanlar tesis etmiştir. Onun kurduğu bu idarî yapı daha sonraki Türk İslâm devletlerinde ufak tefek bazı değişikliklerle devam etmiştir.⁹⁷

Selçuklularda divan her gün toplanır ve vezir mutlaka divan toplantılarında bulunurdu. Divan vezirin başkanlığında toplanmakta ve önemli konular görüşülüp kararlar alınarak, divan üyeleri tarafından imzalanıp kayıt altına alınıyordu.⁹⁸ Merkez yönetimi oluşturan divanlar beş adet divandan oluşmaktadır.

3.1.3.1. Divan-ı Âla veya Divan-ı Vezâret

Büyük Selçuklu Devleti'nde hükümet işleri çeşitli divanlar kanalıyla yürütülmekteydi. Büyük Selçuklu Devleti'nde idarî yapılanmasında merkezde ya da sultanın bulunduğu yerde en büyük makam büyük divandır. Büyük Divan, kaynaklarda "Divan-ı Âla" veya "Divan-ı Vezâret" olarak geçer ve bu divana vezir başkanlık ederdi. Bugünkü deyişle "Bakanlar Kurulu" olarak nitelendirebileceğimiz Büyük Divan, vezirin

⁹⁴ Atçeken, Bedirhan, a.g.e., s. 52.

⁹⁵ Kafesoğlu, Türk Milli Kültürü, s. 353; Sevim, Merçil, a.g.e., s. 508; Yazıcı, a.g.e., s. 300; Avcı v.d., a.g.e., s. 64.

⁹⁶ Atçeken, Bedirhan, a.g.e., s. 53.

⁹⁷ Avcı v.d., a.g.e., s. 64.

⁹⁸ Sevim, Merçil, a.g.e., s. 509.

başkanlığında bütün hükümet işlerini yürütüyordu. Sultanların verdikleri buyruklar dâhil olmak üzere memleket ve yönetimle ilgili bütün işler bu divan tarafından görüşülür, tartışılır ve karara bağlanırdı.⁹⁹

Selçuklularda Büyük Divan toplandığında vezir mutlaka bu toplantılarında bulunurdu. Vezirin başkanlığında toplanan divanda çeşitli hükümet konuları görüşülüp kararlar alınıyor ve bu kararlar daha sonra divan üyeleri tarafından imzalanıp kayıt altına alınıyordu.¹⁰⁰

Divan-ı Âla'nın başındaki vezirde bulunması gereken özelliklerle ilgili Nizâmülmülk eserinde hükümdara önemli tavsiyelerde bulunmuştur. Nizâmülmülk'e göre, hükümdara, bütün işleri yoluna koyan, bütün unvanları kurallara göre tevzi eden, töre ve örfleri bilen, yazısı kuvvetli, sanatkâr, fermanı dinlenen, kılıcı keskin kendine uygun bir vezir gerekir.¹⁰¹ Aynı şekilde Nizâmülmülk; temiz ahlâklı bir vezirin hükümdarının şanına şan katacağını ve onun isminin her zaman hayırla anılmasına vesile olacağını söylemiş ve “Dünyaya nam salmış, cümle âleme hükmetmiş, kıyamete kadar hayır dualarla hatırlanacak her hükümdarın arkasında mutlaka tecrübeli ve bilgili bir vezir vardır.” diye ifade etmiştir.¹⁰²

3.1.3.2. *Divan-ı İstifa*

Bu divan, Divan-ı istîfay-ı memâlik veya Divan-ı zimam ve'l-istîfa adları ile de anılmış olup bugünkü Maliye Bakanlığı'nın görevini üstlenmekteydi. Bu divanda devlet hazinesinin gelir ve giderleri kontrol edilir, yıllık bütçe düzenlenir ve vergilerin tahsil edilmesi gibi diğer malî işler yapılırdı. Bu divanın başında bulunan kişiye “Müstevfi”, “Sahib-i divan-ı istifa” veya “Müstevfi'l-memâlik” denilmekteydi.¹⁰³

Büyük Selçuklularda devlet hazinesi ikiye ayrılmış olup bunlardan biri masraf hazinesi, biride asıl hazine idi. Asıl hazine bir yerde tedbir vazifesi görmekte olup

⁹⁹ Sevim, Merçil, a.g.e., s. 508-509.

¹⁰⁰ a.yer.

¹⁰¹ Nizâmülmülk, Siyâsetname, çev. Mehmet Topkaya, s. 240.

¹⁰² Nizâmülmülk, Siyâsetname, çev. Mehmet Topkaya, s. 258-259.

¹⁰³ Sevim, Merçil, a.g.e., s. 509.

masraf hazinesinde harcamaya ihtiyaç duyulursa asıl hazineden buraya borç para aktarılırdı. Daha sonra gider hazinesi toplanan gelirlerden bu borcunu öderdi.¹⁰⁴

Divan-ı İstifa'nın Selçuklu ülkesinin her yanına yayılmış geniş bir memur kadrosu vardı. Vergiler, müstevfi, amil ve amid gibi bu divana bağlı devletin görevlileri tarafından toplanmaktaydı.¹⁰⁵ Sahib-i Divan-ı İstîfa veya Müstevfi'l-Memâlik, vergi toplayanların faaliyetlerini takip eder ve eksiklikler olursa onları sorguya çekerdi. Halktan haksız vergi alınmaması için büyük özen gösterir ve vergi ile ilgili belgeler onun tarafından kontrol edilirdi. Her türlü malî işler, gelir ve giderlerle ilgili bilgiler özel defterlere kaydedilirdi.¹⁰⁶

Nizâmülmülk'e göre, vilayetlerden hâsıl olan gelirler yazılarak toplanmalı ve yapılan harcamalar hesaplanmalıdır. Çünkü vilayetlerdeki gelirler yazıldığı zaman bütçenin toplamı ve bütçeden yapılan harcamalar ortaya çıkartılır. Bunun sonucunda, gelir ve giderler ortaya konup doğru bir şekilde hesaplandığında gerekli görülen miktara göre belli harcamalar yapılabilir. Böylece hesapta bir noksan olması durumunda ise bu harcamalar denetlenmelidir.¹⁰⁷ Yine Nizâmülmülk, amiller halktan vergi toplarken onlara sıkıntı çıkartmadan devlet tarafından kendilerine belirlenmiş vergi dışında herhangi bir şey almamaları gerektiğini söylemiştir. Ayrıca padişahın da bu durumu çok iyi takip etmesi gerektiğini belirtmiştir.¹⁰⁸

3.1.3.3. *Divan-ı Mezâlim ve İşleyişi*

Bu divan; Selçuklu Devleti'nde haksızlığa uğrayan kişilerin ve memurlardan şikâyeti olan halkın başvuruda buldukları ve Nizâmülmülk'ün hükümdarın haftada iki gün bu divanda bizzat bulunup bu şikâyetleri adaletle karara bağlamasının tavsiye ettiği divandır.¹⁰⁹

¹⁰⁴ Yazıcı, a.g.e., s. 300; Atçeken, Bedirhan, a.g.e., s. 55.

¹⁰⁵ Ziya Kazıcı, İslâm Medeniyeti ve Müesseseleri Tarihi, 13. Baskı, İstanbul, 2014, s. 170; Koca, "İlk Müslüman Türk Devletlerinde Teşkilât", s. 157.

¹⁰⁶ Aydın Usta, Türklerin İslâmlaşma Serüveni (Samanîler), 2. Baskı, İstanbul, 2013, s. 348; Aydın Taneri, "Büyük Selçuklular'da Divan", DİA, İstanbul, 1994, IX, s. 383-384.

¹⁰⁷ Nizâmülmülk, Siyâsetname, çev. Mehmet Topkaya, s. 363.

¹⁰⁸ Nizâmülmülk, Siyâsetname, çev. Mehmet Topkaya, s. 89.

¹⁰⁹ Atçeken, Bedirhan, a.g.e., s. 57.

Nizâmülmülk, bir devlette adâletin her şeyin temeli olduğunu ve adaletin uygulanmasının diğer işlerden öncelikli olduğunu belirtmiştir. Ona göre adâletin gerçekleştirilmesi için; hükümdar haftada iki gün Divan-ı Mezâlimi kurup başına geçmelidir. Hükümdarın bizzat haksızlığa uğrayanların hakkını zalimden alarak onlara vermesi ve konuyu doğrudan halktan kendisinin dinleyip ona göre karar vermesi gerekir. Nispeten daha önemli olan konular kendisine yazılı olarak verilmeli ve hükümdar bu konuların her birinin sonucunu da kâtiplere yazdırmalıdır. Hükümdarın haftada iki gün haksızlığa uğrayanları huzuruna çağırıp onları dinlediği haberi ülkede duyulunca zalimler korkuya kapılır ve hükümdarın kendilerine vereceği cezadan korkarak ellerini halkın üzerinden çekerler ve hiç kimseye haksızlık yapmaya cesaret edemezler.¹¹⁰

Ayrıca Nizâmülmülk eserinde; Divan-ı Mezâlim'in işleyişinin bu şekilde olmasının gerekliliğini vurgulamış ve aksi takdirde kötü maksatlı ve zalim kişiler tarafından mazlumların hükümdarın huzuruna gelmesinin engelleneceğini ve onların şikâyetlerinin hükümdara ulaşmayacağını ifade etmiştir.¹¹¹

Nizâmülmülk'ün Divan-ı Mezâlim hakkındaki görüşlerinden yola çıkarak onun eserinde hükümdarın adalet divanını kurarak adaleti doğrudan kendi eliyle sağlaması, Selçukluda bürokrasinin neredeyse ortadan kaldırıldığına göstergesidir. Yine bununla birlikte dördüncü fasılda hükümdarların, görevlerini eksiksiz yerine getirip getirmediği konusunda vezirleri ve idarecileri gizlice denetlemesi gerektiğinden söz edilerek, hükümdarın mümkün olduğunca yönetim işlerini bürokratik mekanizmalara terk etmeyip, yönetim işleriyle doğrudan ilgili olması Nizâmülmülk tarafından ifade edilmiştir.¹¹²

¹¹⁰ Nizâmülmülk, Siyâsetname, çev. Mehmet Topkaya, s. 29.

¹¹¹ Nizâmülmülk, Siyâsetname, çev. Mehmet Topkaya, s. 30.

¹¹² Özcan Sezer, Ali Osman Sezer, "Devlet Yönetimi Teorisi Olarak Nizamü'l-Mülk'ün Siyasetnâmesi Çerçevesinde Adalet ve Meşruiyet", 1. Türk İslam Siyasi Düşüncesi Kongresi Bildiriler Kitabı, Aksaray, 2015, s. 517-518; Nizâmülmülk, Siyâsetname, çev. Mehmet Topkaya, s. 42.

3.1.4. Kamu Görevlileri

3.1.4.1. Kamu Görevlilerinin İstihdamı

Nizâmülmülk eseri Siyasetnâme'de kamu yönetimi alanı ve onun işleyişinin temel yapıtaşı olan kamu görevlileri üzerinde önemle durmuştur. O devletin adaletle ve iyi bir yönetimle ayakta durabileceğini ve bu yönetim anlayışının sağlanmasının da iyi yöneticiler ve kamu görevlileri aracılığıyla olabileceğini vurgulamıştır.

Nizâmülmülk eserinde; devlet işlerini yerine getiren kişilerin o iş hakkında bilgi ve liyakat sahibi olmaları gerekliliği üzerinde önemle durmuştur. O bu nedenle eserinde hükümdarın devlet yönetiminde başlıca görevi olarak; devlet işlerini liyakat ve ehliyet sahibi kimselere vermesi gerektiğini ifade etmiştir:

“...O, akıl ve bilgi ile eli altındaki fertlerden her birine kendi ölçüsünde bir iş ve yer verir. İçlerinden hizmetkârları ve liyâkatlıları seçer, rütbe ve makam vererek, önemli din ve dünya işlerinde onlara itimat eder...”¹¹³

“Şahsiyetsiz, asaletsiz ve faziletsiz kişileri büyük işlere memur ettiğimiz zaman bilginleri, asilleri ve faziletli kişileri kenara sürüp, onları muattal etmiş oluruz.”¹¹⁴

Yine o Siyasetnâme'de, devlet işlerinin zamanında tamamlanması ve düzenli yapılması konusunda; birden fazla işin aynı kişiye ve bir işin de iki kişiye verilmemesinin gerektiğini ve bu konu üzerinde önemle durulması gerektiğini ifade etmiştir:

“Padişahların ve vezirlerin akıllı davranıp asla bir kişiye iki iş emretmemeleri, bir işe de iki kişiyi görevlendirmemeleri gerekir. Böyle olursa, işler aksamaz ve düzenli ve hızlı olur. Eğer bir kişiye iki iş buyrulursa, işlerden biri gerektiği gibi yerine getirilemez. Bir adamın iki işi varsa, mutlaka ikisi de tam değildir. Bu adam hep kusurlu; kınanan ve rahatsız bir kişi olur. Bir iş iki kişiye verildiği takdirde sorumlulukları birbirlerinin üzerine atarak işlerin gecikmesine ve aksamasına neden olur.”¹¹⁵

“Bir kişiye bir iş vermeyip 5-6 iş vermek cahillik ve bilgisizliği gösterir. Eğer vezir dirayetli ve bilgili olursa, böyle hareket ettiği takdirde devlet ve ülkenin yıkılmasına, padişahın işlerini karıştırmak istediğine hükmedilir; böylesi,

¹¹³ Nizâmülmülk, Siyâsetname, çev. Mehmet Topkaya, s. 22.

¹¹⁴ Nizâmülmülk, Siyâsetname, çev. Nurettin Bayburtlugil s. 228-229.

¹¹⁵ Nizâmülmülk, Siyâsetname, çev. Mehmet Topkaya, s. 241.

düşmanların en beteridir. Çünkü bir kişiye on iş verilirse, dokuz kişi işsiz kalıyor demektir. Böyle ülkelerde insanlar işten ve ekmek parasından mahrum, işsiz ve güçsüz kalırlar."¹¹⁶

Nizâmülmülk yine kamu görevlilerinin istihdamı hususu hakkında, kamu görevlilerinden birden fazla işte görev almak isteyen kişiler olabileceğini fakat bu gibi kişilere engel olunmasını ve kesinlikle hiçbir kamu görevlisine birden fazla iş verilmemesi gerektiğini ifade etmiştir:

"Herkes gücü ve liyakati ölçüsünde iş verilmelidir. Bir kimsenin işi olduğu halde başka bir iş daha isterse, buna asla izin verilmemelidir. Bütün mutasarrıflar çalışırsa memleket güçlü ve bakımlı hale gelir."¹¹⁷

Yine Nizâmülmülk eserinde devlet adına önemli iş ve hizmetlerde bulunmuş kimselerin hükümdar tarafından unutulmaması gerektiğini belirtmiş ve onlara liyakatları ölçüsünde yeni işler verilmesinin önem arz ettiğini ifade etmiştir. Ayrıca bu gibi kimselerin işsiz kalıp da devlet tarafından unutuldukları vakit, devlete karşı öfkelenceklerini ve devlet aleyhinde işlere kalkışacaklarını ve bunun neticesinde de devletin zararlı çıkacağını önemle belirtmiştir:

"Çalışarak meşhur ve devlette hak sahibi olmuş kişileri çalışmaktan alıkoymak, işlerin gidişatını durduracağı gibi insanlığa da yakışmaz. Onlara geçimlerini sağlayacak işler verilmelidir."¹¹⁸

*"... Devletten nasipsiz kalırlarsa, zamanları çok güç geçer. Padişahın devletinden nasipsiz, habersiz olurlar ve padişaha da durumları bildirilmez. Kendilerine iş verilmezse, bunlar devletten ümit keserek ülke hakkında kötü düşüncelere kapılırlar. Divan üyeleri ve âmiller aleyhinde konuşmaya başlayarak, devlet ileri gelenleri arasında anlaşmazlık çıkarırlar. Birisi gerekli silah, asker ve parayı bulunca, padişaha karşı ayaklanması için ona yardım ederler..."*¹¹⁹

Ayrıca Nizâmülmülk eserinde, göreve yeni atanan bir memurun, belli tecrübeleri elde etmeksizin yukarıdaki kademelere yükselmesini doğru bulmamaktadır. Memuriyet atamaları, her zaman liyakat, tecrübe ve bilgi seviyesi ile doğru orantılı olarak yapılmalı

¹¹⁶ Nizâmülmülk, Siyâsetname, çev. Nurettin Bayburtlugil s. 229.

¹¹⁷ Nizâmülmülk, Siyâsetname, çev. Mehmet Topkaya, s. 256.

¹¹⁸ Nizâmülmülk, Siyâsetname, çev. Nurettin Bayburtlugil s. 230.

¹¹⁹ Nizâmülmülk, Siyâsetname, çev. Mehmet Topkaya, s. 252.

ve memuriyette hızlı yükselme olmamalıdır. Çünkü bu yönetimde daima hataya neden olmaktadır. Memur, bulunduğu ve çalışmış olduğu pozisyonları sindirmeli ve bu pozisyonlarda belli bir tecrübe kazandıktan sonra bir üst pozisyona yükseltilmelidir. Yine ona göre, geçmişi bilinmeyen liyakatsiz kişilere de devlet memurluğu verilmemelidir.¹²⁰

3.1.4.2. Kamu Görevlilerinin Denetimi

Nizâmülmülk eserinde kamu görevlileri ile ilgili olarak hükümdarın sorumluluğunun önemli olduğunu belirtmiş ve hükümdarların memurların tayin görevlerini yerine getirdikleri gibi yine onların gelir ve giderleri hakkında da bilgi sahibi olmaları gerektiğini ifade etmiştir:

“Padişahın memleketteki görevli kadıların durumlarından teker teker haberdar olması gerekir. Onlardan âlim, Allah korkusuyla günah işlemeyen ve halkın malında gözü olmayanlar görevlendirilerek, gerektiği miktarda maaşa bağlanmaları gerekir. Müslümanların malları ve canları üzerinde söz sahibi olduklarından, rüşvet almamaları için bu husus çok mühim ve naziktir.”¹²¹

“Emeklerinin karşılığı ve maaşları halkın sırtında bir kambur olup yeni sorunların ortaya çıkmaması ve söz konusu kişilerin yolsuzluk ve rüşvete bulaşmamaları için, yaptıkları iş karşılığında ihtiyaçları hazineden karşılansın. Allah’ın izniyle böylece onların bu hassas çabalarından mali açıdan verimli sonuçlar elde edilecektir.”¹²²

Yine Nizâmülmülk eserinin başka bir bölümünde, hükümdar ve devlet yöneticilerinin, kamu görevlilerinin işlerinden gafil olmamaları gerektiğini, muktedir olduğu kadar onların durumunu gizli ve açık sormaları gerektiğini de ifade etmiştir:

“O halde padişah, hiçbir zaman memurlarının durumundan gafil olmamalı, devamlı onların hal ve durumlarını kontrol etmeli, onlardan zulüm ve hıyanet zuhur ederse, hiç yerlerinde tutmayıp, azletmelidir. Diğerlerinin ibret alması için, suçları derecesinde onları cezalandırırsa, hiç kimse ceza korkusundan padişah aleyhine bir şey düşünemez. Bir kişiyi büyük bir işe memur ederse, onun arkasından kendisi bilmeden, durumunu ve çalışmasını kontrol edecek müfettiş göndermelidir.”¹²³

¹²⁰ Nizâmülmülk, Siyasetnâme, çev. Mehmet Taha Ayar, s. 230-231.

¹²¹ Nizâmülmülk, Siyâsetname, çev. Mehmet Topkaya, s. 65.

¹²² Nizâmülmülk, Siyâsetname, çev. Mehmet Topkaya, s. 93.

¹²³ Nizâmülmülk, Siyâsetname, çev. Nurettin Bayburtlugil s. 56-57.

Ayrıca Nizâmülmülk eserinde rüşvet ve yolsuzlukla mücadele konusunda, memuriyete alınacak kişiler arasından dindarların seçilmesini tavsiye etmektedir. Çünkü o dindar kişilerin hizmetlerine karşılık maaşları haricinde hiçbir dünya malına ihtiyaç duymayacaklarını ve kendi şahsi menfaatleri ile de meşgul olmayacaklarını düşünmektedir:

“Abdullah bin Tahir, haksızlık yapılmasın diye ancak dindarlara, zahitlere ve dünya malını önemsemeyen ve kişisel çıkarlarıyla meşgul olmayan kimselere vazife buyurur idi. Böylece halka bir kötülük ve haksızlık ulaşmaz, hak yerini bulur ve tebaa huzur içinde hayatına devam eylerdi.”¹²⁴

Nizâmülmülk kamu yönetiminde yolsuzlukla mücadele etmek için bir diğer yöntem olarak, görevi önem arz eden memurların maaşlarının merkezden ödenmesi gerekliliğini ifade etmiş ve bu hususa dikkat edildiği takdirde, halkın memurların maaşlarını merkezden aldığını bileceğini ve memurların da halktan herhangi bir şey talep edemeyeceğini vurgulamıştır. Bir diğer önemli husus da görev yapan memurların bulunduğu görevde belirli bir süre için görevlendirilmesidir.¹²⁵

Bunların yanı sıra idareciliğin yıprandığını belirten Nizâmülmülk, işlerin yürümesi için idareciye büyük saygı duyulması gerektiğini ifade eder. Bununla birlikte hükümdar ve yönetici ile de görüşmenin kolay olması gerektiğini tavsiye eden Nizâmülmülk, yönetici ile kolay görüşüldüğü zaman hiç kimsenin halka zulüm yapamayacağını ve hak olan vergiden daha fazlasının alınamayacağını bir hikâye ile dile getirmiştir.¹²⁶

“Sarayımız adaletsizliğe uğrayan ve zulüm görenlere açıktır. Allah (c.c.) bize rütbe ve padişahlığı zalimlerin zulmünü mazlumlardan kaldırmak için vermiştir.” dedi. Sarayındaki hâcib ve memurlara sarayının kapısına gelen zalim ve zayıfların durumunun kendisinden gizlenmemesini ve kendisinin bu hususta uyarılmasını emretti. Yedi yaşındaki bir çocuğun bile yetişebileceği ve üzerinde ziller bulunan bir zincirin yapılmasını, sarayına gelen mazlumların hâcibe ihtiyacı kalmadan zilleri sallayarak, zillerin kendisi tarafından işitileceği şekilde ayarlanmasını emretti ve öyle de yaptılar. Zilleri duyunca mazlumları kabul edip, haklarını zalimlerden alacağını bildirdi. Nuşirevan'ın bu davranışından

¹²⁴ Nizâmülmülk, Siyasetnâme, çev. Mehmet Taha Ayar, s. 61-62.

¹²⁵ Nizâmülmülk, Siyâsetname, çev. Mehmet Topkaya, s. 63, 93.

¹²⁶ Nizâmülmülk, Siyâsetname, çev. Mehmet Topkaya, s. 29-30, 61.

bütün askerler ve halk korkarak mazlumlara haklarını verdiler, kimse zulüm ve adaletsizlik yapamadı.”¹²⁷

Ayrıca Nizâmülmülk hükümdarın dört gruba mensup kişilerin suçlarını bağışlamaması gerektiğini belirtmiştir. Birincisi ülkenin yıkılması için çaba harcayanlar, ikincisi haram işte bulunanlar, üçüncüsü devletin gizli bilgilerini yayanlar, dördüncüsü ise hükümdara dalkavukluk edip kalbi ile onun düşmanları ile anlaşma yapanlar. Nizâmülmülk bunların kesinlikle cezalandırılmasını istemiş ve hükümdarın ülkesinde meydana gelen olaylar hakkında da uyanık olmasını tavsiye etmiştir.¹²⁸

Yine kamu görevlileri ile ilgili bir diğer husus ise; işine son verilen memurlara yapılacak muamele ile ilgilidir. Bu konuda Nizâmülmülk Aristoteles’in İskender’e vermiş olduğu tavsiyesiyle “Kalemleri senin memleketinde geçerli olan kimseleri incittiğin zaman onlara tekrar vazife verme. Zira onlar gizlice düşmanla bir olur seni helak etmeye kalkarlar.”¹²⁹ diyerek nasihatte bulunmaktadır.

3.1.5. Siyasetnâme’de Yer Alan Önemli Kamu Görevlileri

3.1.5.1. Hacibü’l-Hüccab

Nizâmülmülk eseri Siyasetnâme’de devlet işlerini yerine getirmek için görev alması gereken önemli bir takım kamu görevlilerden bahsetmiştir. O, yukarıda da ifade ettiğimiz gibi hükümdarın; kötü ahlak sahibi olmayan, halk için çalışıp halka adil davranan, Hak yolundan ayrılmayacak olanları memur olarak seçmesi gerektiğini önemle belirtmiştir.¹³⁰ Bu memurların başında da sarayda önemli görevleri üstlenen ve protokolde hükümdar ve vezirden sonra gelen Hacibül Hüccab bulunmaktadır.

Selçuklularda bu memurun görevi; hükümdar ve divan üyeleri arasındaki konuşma ve yazışmaları temin etmektir. Bu görevi ifa eden aracılara “Hacib”, bunların başı olan kişiye de “Hacibül Hüccab” denilmekteydi. Hacibül Hüccab’a ayrıca “Emir-i Perdedaran”, “Emir-Hacib”, “Melikü’l-Hüccab” denildiği de çok yaygındı. Bunlar

¹²⁷ Nizâmülmülk, Siyâsetname, çev. Nurettin Bayburtlugil s. 66.

¹²⁸ Nizâmülmülk, Siyâsetname, çev. Nurettin Bayburtlugil s. 57.

¹²⁹ Nizâmülmülk, Siyâsetname, çev. Mehmet Topkaya, s. 51.

¹³⁰ Nizâmülmülk, Siyâsetname, çev. Mehmet Topkaya, s. 71; 74.

Osmanlılar'daki “Mabeyinci Baş”ının ve bugünkü Cumhurbaşkanlığı Genel Sekreteri'nin yaptığı görevi ifa etmekteydiler.¹³¹

Hâcibül Hüccâb, sarayın bütün işlerinden sorumlu olup, tabiatıyla hükümdarın en güvendiği kişi durumunda idi. O, görevini daha iyi bir şekilde yerine getirebilmek için, kendisine bağlı hacipler grubu ile çalışırdı.¹³² Ayrıca Hâcibül Hüccâb, saraydaki bütün görevli kişilerin görevlerini eksiksiz yerine getirip getirmediğini denetlerdi.¹³³

Hâcibler özellikle Türk köleler arasından seçilirler ve iyi eğitim aldıktan sonra bu göreve atanırlardı. Hâcibül Hüccâb, sarayda hükümdardan sonra en önemli memur durumunda olmakla birlikte saray teşkilatında bulunan görevlilerin başı konumundaydı. Saray görevlilerini daima kontrol eder ve devlet idaresinde ise vezirden sonra gelirdi.¹³⁴ Ayrıca Hâcibül Hüccâblar dış hizmetlerden valiliklere ve ordu komutanlıklarına ve hatta emir-i dad (adliye vekili)'lığa da tayin edilebilirlerdi.¹³⁵

3.1.5.2. *Emir-i Hares*

Emîr-i Hares, Arapça emîr ve hares kelimelerinden oluşmuştur. Emîr kelimesi sözlükte komutan, prens ve kabile reisi gibi anlamlara gelir.¹³⁶ Hares kelimesi ise sözlükte uyanık, bekçi, nöbetçi asker, gözcü, yönetici, koruyucu gibi anlamlara gelir.¹³⁷ Emîr-i Hares, sarayı korumak ve hükümdarın vereceği cezaları yerine getirmekle görevli muhafız birliğinin komutanıdır. Nizâmülmük'e göre, Emîr-i Hares her dönemde önemli rütbelerden biri olmuştur ve sarayda konum itibariyle Hacıbül Hüccab'ın makamından sonra en yüksek makam onun makamıydı. Çünkü onun memuriyeti ceza infazıyla ilgiliydi ve hükümdar bir kimsenin suçlu olduğuna karar verdiği zaman, ağırlığına göre şu cezalardan birini yerine getirmesi için Emir-i Hares'e emrederdi: başını vurma, el ve ayak kesme, darağacında asma, dövme, hapsetme, kuyuya atma. Cezaya çarptırılan insanlar canlarını kurtarmak için para ve dünya nimetlerini feda

¹³¹ Uzunçarşılı, a.g.e., s. 33.

¹³² Sevim-Merçil, a.g.e., s. 506; Yazıcı, a.g.e., s. 298; Koca, “İlk Müslüman Türk Devletlerinde Teşkilât”, s. 155.

¹³³ Sevim-Merçil, a.g.e., s. 506; Atçeken, Bedirhan, a.g.e., s. 44.

¹³⁴ Atçeken, Bedirhan, a.g.e., s. 44.

¹³⁵ M. Çağatay Uluçay, İlk Müslüman Türk Devletleri, Ankara, 1975, s. 33.

¹³⁶ Serdar Mutçalı, *El-Mu'cemul Arabiyil Hadis (Arapça-Türkçe Sözlük)*, İstanbul, 1995, s. 25.

¹³⁷ Mutçalı, a.g.e., s. 160.

etmekten çekinmezlerdi; bu sebeple, hükümdardan korktukları kadar Emir-i Hares'den de korkarlardı. Nizâmülmülk eserinde Emîr-i Hares'ten şöyle söz etmiştir:

“Hares emirliği her devirde mühim makamlardan biri olagelmıştır. Padişahın gazap ve cezalandırmasından korkmayan kimse olmadığı emir-i hares de ceza işlerinden mesul olduğu için dergâhta emir-i hacipten maada emir-i haresten muteberi olmamıştır. Padişah birini cezaya çarptırıp idam, sopa yahut zindan cezasını emrettiğinde bu işin icrası emir-i harese düşer. Diğer yandan insanlar da canlarını kurtarmak için mal ve mülklerini harcamaktan çekinmezler. Kendisini temsilen kös, alem ve nevbet olduğundan halk hükümdardan çok emir-i haresten korkardı.”¹³⁸

Ayrıca Nizâmülmük'ün yukarıdaki ifadelerinden Emir-i Hares'in bir vasal hükümdar gibi, kös, sancak gibi hükümdarlık alametlerine sahip olması ve nevbet çalma hakkına sahip bulunması, bu makamda bulunan memurun ehemmiyetinin ne derecede olduğunu açıkça göstermektedir.¹³⁹ Bununla birlikte Nizâmülmülk Emir-i Hares makamının son derece önemli bir makam olduğunu ve düzen ve savaş teçhizatlarının olabildiğince iyi olması gerektiğini vurgulamış ve hali hazırdaki emir görevini layıkıyla yerine getiremiyorsa yerine başkasının getirilmesi gerektiğini ifade etmiştir.¹⁴⁰

3.1.5.3. Vekil-i Has

Saraydaki bir kısım görevlilerin amiri olan Vekil-i Has, aynı zamanda sultanın sofrası, sarayın mutfacı, şaraphanesi ve saraya ait bir takım işlerden sorumlu tutulmuştur. Nizâmülmülk Siyasetnâme'de hükümdarın maiyyeti ve şehzadelere ait işlerin de Vekil-i Has'a ait olduğunu ifade etmiştir. O bu nedenle çoğu zaman hükümdarın huzuruna girip çıkmak mecburiyetindeydi. Bununla birlikte her gün huzura gelip yerine getirilen işler hakkında hükümdara bilgi vermekle ve yeni yapılacak işler için de hükümdarın görüşlerini almakla yükümlüydü. Ayrıca Nizâmülmülk Vekil-i Has'ın bu tür görevleri yerine getirebilmesi ve işlerini sürdürebilmesi için onun saygın bir konuma sahip olması gerektiğini de ifade etmiştir.¹⁴¹

¹³⁸ Nizâmülmülk, Siyasetnâme, çev. Mehmet Taha Ayar, s. 199.

¹³⁹ Mehmet Altay Köymen, Alp Arslan Zamanı Selçuklu Saray Teşkilâtı ve Hayatı, s. 31.

¹⁴⁰ Nizâmülmülk, Siyasetnâme, çev. Mehmet Taha Ayar, s. 199.

¹⁴¹ Nizâmülmülk, Siyâsetname, çev. Mehmet Topkaya, s. 133.

3.1.5.4. Kadılar

Nizâmülmülk'ün devlet işlerinde son derece önem verdiği bir diğer memur grubu ise taşrada adaleti sağlamakla görevli olan kadılardır. Nizâmülmülk eserinde, adalet olgusuna ve adaletli olmaya son derece önem vermiş ve bir devletin sağlam temeller üzerinde varlığını devam ettirebilmesinin ancak adaletli bir hükümdar ve adaletli bir yönetimle olabileceğini ifade etmiştir. O bununla birlikte, adaletli olan hükümdarın ülkesinde bulunan hâkimlerinin de adaletli ve dosdoğru olması gerektiğini ifade etmiştir. Nizâmülmülk, bu nedenlerden dolayı, Müslümanların mallarını ve canlarını emanet ettiği kadının; adil, âlim, dosdoğru ve güvenilir bir kişi olması gerektiğini ifade etmiştir.¹⁴² Bununla birlikte Nizâmülmülk eserinde; kadılar hakkında hükümdara şu tavsiyelerde bulunmuştur:

“Padişahın memleketteki görevli kadıların durumlarından teker teker haberdar olması gerekir. Onlardan âlim, Allah korkusuyla günah işlemeyen ve halkın malında gözü olmayanlar görevlendirilerek, gerektiği miktarda maaşa bağlanmaları gerekir. Müslümanların malları ve canları üzerinde söz sahibi olduklarından, rüşvet almamaları için bu husus çok mühim ve naziktir.”¹⁴³

*“Eğer bir kişi kibirlenir de kendisine ceza verileceği zaman, kadı huzuruna çıkmazsa o, büyük kişi de olsa zorla hâkim huzuruna çıkarılmalıdır.”
“...Memleketin ayakta durabilmesi için Hz. Âdem'den zamanımıza kadar hiç bir padişah adaleti hâkim kılmak için suçluyu cezalandırmaktan çekinmemiştir.”¹⁴⁴*

Yukarıdaki ifadeden anlaşılacağı üzere, Nizâmülmülk için; kişinin makamı, rütbesi, şanı, şöhreti ne olursa olsun, cezai işlem gerektiren bir faaliyette bulunduğu kişiye hak ettiği ceza kadı tarafından verilmelidir. Ayrıca bir kişinin ceza alabilmesi için o kişinin cezai ehliyetinin bulunması gereklidir. Nizâmülmülk için bu ehliyet ise kişinin akıl sağlığının yerinde olup olmadığıdır. Bu nedenle Nizâmülmülk'e göre; akli olmayan insana ceza verilmemeli ve de delilsiz, ispatsız bir olaydan dolayı da kimsenin boynu vurulmamalıdır.

Ayrıca Nizâmülmülk kadıların görevlerini rahatlıkla yapabilmeleri ve kararlarını kimseden çekinmeden verebilmeleri için; onların hükümdar tarafından korunmasının ve himaye edilmesinin gerektiğini ifade etmiştir. Nizâmülmülk bu düşüncesi ile

¹⁴² Nizâmülmülk, Siyâsetname, çev. Mehmet Topkaya, s. 65-67.

¹⁴³ Nizâmülmülk, Siyâsetname, çev. Mehmet Topkaya, s. 65.

¹⁴⁴ a.yer.

günümüzde anayasalar aracılığıyla da güvence altına alınan mahkemelerin bağımsızlığı ve hâkimlik ve savcılık teminatını o dönemin şartlarına göre sağlamaya çalışmıştır:

“Bu anlamda bütün kadılar padişahın naipleridirler ve padişahın kadıları himaye etmesi lazımdır. Nişanlarını taşıdıklarından, halifesi ve memuru olduklarından ötürü hükümdarın onları himaye edip itibar ve mevkilerini saygın tutması gerekir.”¹⁴⁵

3.1.5.5. Vergi Memurları

Nizâmülmülk'ün eserinde yer verdiği bir diğer kamu görevlisi ise ülkede vergi toplamakla ve mali düzeni sağlamakla mükellef olan vergi memurlarıdır. O, bu işte görev yapmakta olan memurların, hükümdarın koymuş olduğu kanunlara uygun davranmasının ve görevlerini layığıyla yerine getirmelerinin son derece önemli olduğunu belirtmiştir. Yine o, vergi memurlarının kötü emellere sahip olmayan, adil işler yapıp, halkın iyiliği için çalışan, Allah korkusu olup doğru yoldan ayrılmayan kişiler arasından seçilip görevlendirilmeleri gerektiğini ifade etmiştir. Ayrıca Nizâmülmülk, hükümdarın atadığı vergi memurları hakkında bizzat kendisinin de bilgi sahibi olması gerektiğini belirtmiş ve hükümdarın vergi memurlarına, halktan vaktinden önce vergiler toplamamalarını emretmesi gerektiğini aksi takdirde halkın ekonomik sıkıntıya düşeceğini ifade etmiştir. Bununla birlikte zor durumda olan halka borç para verilerek onların ekonomik sıkıntılarını atlatmalarına yardımcı olunması gerektiği de belirtmiştir:

“Görevlerini icra eden memurlara Allah'ın kullarına kibar davranmaları, aldıkları haraç ve öşürü nezaketle istemeleri, mahsullerini toplamadıkları sürece onlardan mal talep etmemeleri gerektiği salık verilmelidir. Çünkü tahsildarlar vaktinden evvel mal isterler ise reaya elindeki yarı fiyatına satmak zorunda kalır; zahmete sokulur. Bu durumda o işten zarar eden halk perişan ve avare olur. Ve dahi, raiyyetten öküz ve tohumu muhtaç olacak kadar fakr-u zarurete düşen olursa yerinden yurdundan cüda düşmesin, günlerini huzur içinde geçirsin diye vergi memurlarına, böylelerine ödünç vermeleri ve işini kolaylaştırmaları salık verilmelidir.”¹⁴⁶

Nizâmülmülk, âmil olarak görev yapan memurların yasalara aykırı davranarak halktan fazla vergi alması durumunda, alınan fazla verginin halka geri verilerek, bu suçlu işleyen memurların sürgüne gönderilmeleri gerektiğini belirtmiştir. Bu

¹⁴⁵ Nizâmülmülk, Siyasetnâme, çev. Mehmet Taha Ayar, s. 56.

¹⁴⁶ Nizâmülmülk, Siyasetnâme, çev. Mehmet Taha Ayar, s. 27.

nedenlerden dolayı hükümdarın her zaman tedbirli olmasını ve memurlarını her zaman kontrol etmesi gerektiğini de ifade etmiştir. Ayrıca onların işledikleri suç oranında ceza almaları gerektiğini de söyleyen Nizâmülmülk; aynı suçun yinelenmesi durumunda artık diğer memurlara da örnek teşkil etmesi açısından ceza verilmesinin gerekli olduğunu dile getirmiştir:

“Padişahın, görevlendirilen vergi memurlarının hallerinden ve işlerinden gafil olmaması gerekir. Eğer kanunlara aykırı iş yapar ve halktan vergiyi fazla alırlarsa, fazla aldıkları vergiyi geri alıp, halka vererek bu suçu işleyen memurları sürgün etmelidir. Böyle yapılırsa ülke mamur, padişahlık uzun ömürlü olur ve devlet hazinesinin ihtiyaç fazlasıyla karşılandığı gibi diğer memurlar da ibret alarak halkın kesesine el uzatmazlar.”¹⁴⁷

Nizâmülmülk eserinde; kötü mezhepli, Hristiyan, Yahudi veya Mecusi bir hüviyete sahip olan birinin âmil olarak görevlendirilmemesinin gerektiğini belirtmiş aksi takdirde, bu kişilerin Müslümanlara mali konuları bahane göstererek onlara zalimce davranıp zulmedeceğini ifade etmiştir. Böyle bir durum karşısında ise bu kişilerin bir an önce cezalandırılmasını ve asla bu kişilere güvenilmemesi gerektiğini belirtmektedir:

“...Bir âmil, âmilliği iyi bilir, debir ve müsteyfi iyi, vazifesini bilen, eşsiz fakat kötü mezhepli, Hristiyan, Yahudi veya Mecusi olursa, Müslümanlara hesaplarını bahane ederek zulmeder, onları hafife alır, her bahane ile halka eziyet eder. Onu azledip, cezalandırmalı, bilgisine ve dirayetine iltifat etmemelidir.”¹⁴⁸

Bu bilgilerin yanı sıra, Nizâmülmülk kamu yönetiminde yolsuzlukla mücadele etmek ve Orta Çağ Avrupa’sındaki gibi feodalite ve soylu sınıfın ortaya çıkmaması adına hükümdara bir takım tavsiyelerde bulunmuştur. Bunların başında; görevi önem arz eden sipahiler ve vergi memurları için vermiş olduğu tavsiyeler gelmektedir. Öyle ki bu memurların çok zengin olamamaları gerektiğini, kendilerine ait kale yaptırmamalarını ve bu memurların maaşlarının merkezden ödenmesi gerekliliğini ifade etmiştir. Ayrıca o, bu hususa dikkat edildiği takdirde, halkın sipahiler ve vergi memurlarının maaşlarını merkezden aldığını bileceğini ve bu memurların da halktan herhangi bir şey talep edemeyeceğini vurgulamıştır. Bir diğer önemli tavsiye ise bu

¹⁴⁷ Nizâmülmülk, Siyâsetname, çev. Nurettin Bayburtlugil s. 46-47.

¹⁴⁸ Nizâmülmülk, Siyâsetname, çev. Mehmet Topkaya, s. 256.

memurların bulunduğu yerde görevlerini kötüye kullanmamaları ve faydalı olabilmeleri için, buldukları görevde belirli bir süre için görevlendirilmeleri gerektiğidir:

“...Sipahilerin ve vergi memurlarının aşırı zengin olmamaları, kendilerine özel bir kale yaptırmamaları, halka iyi ve doğru muamele yapmaları ve vilayetleri onarmaları için iki senede bir değiştirilmeleri gerekir.”¹⁴⁹

Ayrıca Nizâmülmülk, hükümdarın kamu görevlilerini her zaman denetlemesi gerektiğini belirtmiş ve vergi memurlarının ise yaptıkları iş gereği daha fazla denetlenmesi gerektiğini ifade etmiştir. Nizâmülmülk bu kişiler arasından kişilik, fazilet ve asalet sahibi olmayan kişilerin de hak etmedikleri konumlara getirilmemesi gerektiğini; aksi takdirde hükümdar ve devlet işlerinin aksamasına, hatta ülkenin dağılmasına dahi neden olabileceklerini ifade etmektedir.¹⁵⁰

3.1.5.6. Elçiler

Devletler arasında birbirlerine elçi göndermelerinin nedeninin yalnız mektup ve haber olmadığını söyleyen Nizâmülmülk, bir hükümdarın başka bir ülkeye elçi göndermesinde yüz sır ve amaç olduğunu ifade etmektedir. Bu nedenle o; bu hususun çok önemli olduğunu ve hükümdarın elçi olarak görevlendirilecek kişilerin seçiminde ve gelen elçilerin ağırlanmasında çok dikkatli olması gerektiğini önemle vurgulamıştır. Nizâmülmülk eserinde bunu şöyle ifade etmektedir:

“Elçiler göndermekle yolları, iç kısımlarının ırmaklarının suyunun nasıl olduğunu, asker sevkine elverişli olup olmadığını, otlakların nerde bulunduğunu bilip, öğrenmek isterler. Her ülkeden dönen memurlar o padişahın askerinin adedini, teçhizatını atıcılıktaki kabiliyetlerini, padişahın meclisinin ve sofrasının nasıl olduğunu araştırıp görürler.”¹⁵¹

Ayrıca Nizâmülmülk başka ülkelerden gelen bu elçilerin sadece ülke hakkında bilgi toplamadıklarını aynı zamanda hükümdar hakkında da detaylı bilgiler edinmeye çalıştıklarını ifade etmiştir:

“Bundan başka götürdükleri haberde padişahın sarayının tertibi, âdetleri, çevgana (at üzerinde oynanan bir tür savaş oyunu), ava düşkünlüğü, iyi huylu,

¹⁴⁹ Nizâmülmülk, Siyâsetname, çev. Nurettin Bayburtlugil s. 68.

¹⁵⁰ Nizâmülmülk, Siyâsetname, çev. Mehmet Topkaya, bkz. Kırk İkinci Fasal.

¹⁵¹ Nizâmülmülk, Siyâsetname, çev. Mehmet Topkaya, s. 146.

yaratılışlı olup olmadığı, cömertlik, çalışkanlık, uyanıklık ve iş yapma durumunun nasıl olduğu, zalim mi, âdil mi, genç mi, ihtiyar mı, şehirlere imar görmüş mü, viran mı, askeri kendisinden memnun mu, değil mi, halkı zengin mi, fakir mi, cömert mi, cimri mi, veziri dirayetli mi, dinî kaidelere göre yaşıyor mu, yaşamıyor mu, kumandanlarının tecrübeli olup olmadığı, savaş idare edip edemedikleri, nedimleri zarif ve liyakatli kişiler mi, içkilerden neyi sever, neden nefret eder, muhabbetli ve güzel huylu mudur, çalışmada kaidelere riayet ediyor mu, etmiyor mu, müşfik ve iyiliksever mi, değil mi, gaflette mi, uyanık mı, şakaya mı, kölelere mi, yoksa kadınlara mı daha fazla düşkündür.”¹⁵²

Buradan hareketle Nizâmülmülk’e göre elçilerin tek vazifesinin bir mektupta mesaj iletmek olmadığını, aynı zamanda onların hükümdar ve ülkesi adına haber alma görevini icra etmeye çalıştıklarını söyleyebiliriz. Ayrıca o, bu gibi nedenlerden dolayı; hükümdarına ülkesi adına bu görevi yerine getirecek kişilerin seçiminde son derece dikkatli olması gerektiğini tavsiye etmiş ve bu görevi layıkıyla yerine getirecek kişileri seçmesi gerektiğini önemle vurgulamıştır. Nizâmülmülk hükümdara elçi olarak görev alacak kişilerde bulunması gereken özellikleri de eserinde detaylı bir şekilde dile getirmiştir:

“Bir elçinin padişaha iyi hizmet etmesi, söyleyeceği sözlerden sakınmaması, çok seyahat etmiş olması gerekir. Her konuda bilgili, hâfız-ı Kur’an, ileri görüşlü, boylu poslu ve yakışıklı olmalıdır. Yaşlı ve bilgin olursa daha iyi olur. Eğer bu işe kendi nedimini gönderirse itimadı daha fazla olur. Elçi olarak gönderilen adam cesur, mert, silahşor olmalı, ata iyi binebilmelidir. Savaşçı da olursa çok daha iyi olur. Şimdi bizim adamlarımızın böyle olduğunu onlara göstermeliyiz. Elçi Seyyid veya Şerif olursa, şeref ve nesepçe daha fazla hürmet edileceğinden ve kendisine kötülük yapılmayacağından, daha iyi olur. Sarhoş, şakacı, kumarbaz, çok konuşan ve kimse tarafından bilinmeyen kişiler elçi olarak gönderilmemelidir. Çok kere padişahlar hediyeler ve zarif eşyalar ile elçi gönderip kendi acizliklerini ve zayıflıklarını bildirerek sulh istemişler, arkasından ordu hazırlayıp, erkekçe at sürerek hasmını mağlup etmişlerdir. Netice olarak denilebilir ki elçi, padişahın akıllı ve iyi huylu olduğunun bir delilidir.”¹⁵³

O bu görev için yukarıda da ifade etmiş olduğu özelliklere sahip kişilerin elçi olarak seçilmesi gerektiğini ve böyle yapılırsa devletin bekası için bunun daha faydalı olacağını belirtmiş ve hükümdarın elçileri aracılığıyla diğer devletlerin kendi ülkesi

¹⁵² Nizâmülmülk, Siyâsetname, çev. Mehmet Topkaya, s. 146.

¹⁵³ Nizâmülmülk, Siyâsetname, çev. Mehmet Topkaya, s. 150.

üzerindeki niyetlerinin iyi mi yoksa kötü mü olduğunu öğrenip gerekli tedbirleri alabileceğini ifade etmiştir.

3.1.5.7. İstihbarat Memurları ve Casuslar

Nizâmülmülk, Siyasetnâme'de hükümdardan ve onun devlet yönetimi için olmazsa olmaz memurlardan bahsetmiş ve bunlardan bir diğeri olan istihbarat memurlarından da belirtmiştir. Çünkü bu memurlar aracılığıyla, hükümdar devlet ve halk için tehlike oluşturan önemli bilgileri elde edip ona göre gerekli tedbirini alacaktır. Bu tehlikeler yabancı devletler tarafından kendisine karşı gerçekleştirmek istenen hain planlar olabileceği gibi, elçiler aracılığıyla devlet içinde de hükümdarın kendi yönetici ve memurlarının görevleri hakkında bilgi alıp, onların halka karşı iyi davranıp davranmadığını da bu memurlar sayesinde tespit edilebilir. Nizâmülmülk eserinde bu konuyla ilgili şunları dile getirmiştir:

“Yanı başında yahut uzağında kalmış ordu ve raiyyetin durumlarını araştırıp onlardan haberdar olmak padişahlığın gereklerindedir. Hükümdar böyle yapmaz ise şanına noksan gelir ve halk bunu onun gafil, ihmalkâr ve gaddar biri olduğuna yorarak; ‘Memlekette yolsuzluk, bozgunculuğun alıp başını gitmesi padişahın umurunda değil.’ der. Şayet padişah olan bitenden haberdar da tedbir almıyorsa zulme rıza gösterip zalimlere ortak olur; yok eğer haberdar değilse ahmak, aymaz kara bir cahildir. Bu iki itham da hoş değildir. Şu halde muhakkak surette bir sahip-habere hacet vardır.”¹⁵⁴

İstihbarat görevini yapacak memurların belirli özelliklere sahip olması gerektiğini söyleyen Nizâmülmülk, bu işi yapacak görevlilerin ülkesine bağlı, kötü arzulara düşkün olmayan, aklından ve elinden kimsenin şüphe etmeyeceği kişiler arasından seçilmesi gerektiğini ifade etmiştir. Ayrıca yaptıkları işlerde onları kimsenin tanımaması gerektiğini, yaptıkları görevleri ve işleri yalnızca hükümdara söyleyip; ona karşı itaatkâr ve sorumlu olunması gerektiğini belirtmiştir:

“Yalnız bu çok nazik bir iş olduğundan daha çok elinden, aklından ve kaleminden kimsenin şüphe etmeyeceği, memleketin salah ve fesadı kendilerine bağlı olduğundan, kendi nefesine çalışmayacak kimselere havale etmelidir.”¹⁵⁵

¹⁵⁴ Nizâmülmülk, Siyasetnâme, çev. Mehmet Taha Ayar, s. 85.

¹⁵⁵ Nizâmülmülk, Siyâsetname, çev. Mehmet Topkaya, s. 96.

“Kendilerini padişahın başka kimsenin tanımaması, ne yaptıkları ve çıkan olayları yalnız padişahın bilmesi ve gerekeni emretmesi lazımdır.”¹⁵⁶

Nizâmülmülk, istihbarat faaliyetlerini ve bu görevi yapan memurların hükümdarın elini güçlendirdiğini de ifade etmiştir. Bu memurlar sayesinde hükümdarın yönetimde otoritesinin artacağını söyleyen Nizâmülmülk eserinde bunu şöyle dile getirmiştir:

“Hal böyle olunca halk padişaha itaat için can atacak, padişahın gazabından da korkacaktır. Öte yandan hiç kimse padişaha karşı isyan etmeye cüret edemeyecektir. Padişahın sahib-haber ve münhi tayin etmesi onun adalet, teyakkuz ve muhakeme gücünün göstergesi olduğu gibi bu aynı zamanda memleketin bayındır olmasına vesile olur.”¹⁵⁷

Nizâmülmülk eserinde; istihbarat görevi kapsamında halkın ve memleketin güvenliği için diğer devletler hakkında bilgi edinmek amacıyla görevlendirilen devlet görevlisinin casuslar olduğunu ifade etmiştir. Ona göre; bu kişilerin asıl görevi diğer devletlere ilişkin istihbarat toplamak ve bunu hükümdarına iletmektir. Böyle bir hadiseden haberdar olan hükümdar ise derhal önlemini alıp devletini her türlü tehlikelere karşı koruması gerekmektedir:

“Hiçbir şeyin hiçbir surette gizli saklı kalmaması ve vuku bulan yahut ayyuka çıkan bir meseleye anında müdahale için kulaklarına çalınan her şeyi padişaha ulaştırarak, tacir; seyyah, sufi, yoksul, sakatatçı kılığında, dört bir yana casuslar salınmalıdır.”¹⁵⁸

“Bazı zamanlarda valiler, arazi sahipleri, memurlar ve emirler hükümdara karşı isyana kalkışmışlar ve hükümdara olan bağlarını koparmışlardır. Casuslar bu tür muhalefete kalkışanları tez zamanda padişaha ulaştıklarında tez zamanda tedbir alınır ve isyancıların karanlık emelleri gerçekleştirilmemiş olur. Böylece isyankârlar tutuklanır ve hak ettikleri cezalar verilir. Eğer başka bir padişah memlekete saldırmaya niyet ederse, o, casuslardan aldığı haberle onları kendi toprağından defeder.”¹⁵⁹

¹⁵⁶ Nizâmülmülk, Siyâsetname, çev. Mehmet Topkaya, s. 96.

¹⁵⁷ Nizâmülmülk, Siyasetnâme, çev. Mehmet Taha Ayar, s. 86.

¹⁵⁸ Nizâmülmülk, Siyasetnâme, çev. Mehmet Taha Ayar, s. 101.

¹⁵⁹ Nizâmülmülk, Siyâsetname, çev. Mehmet Topkaya, s. 111.

Tüm bunlara ek olarak Selçuklularda istihbarat teşkilatının başındaki kişiye “sahib-i berid” denilmekteydi ve bu kişiler bizzat hükümdar tarafından atanır ve görevlerini layıkıyla yerine getirsinler diye de iyi derecede maaş verilirdi.

3.1.5.8. Postacılar

Nizâmülmülk eserinde ülkede bulunan önemli bazı geçitlere haberci gönderilmesi gerektiğini belirtmiş ve bu işin düzenli bir şekilde yerine getirilmesi içinse hükümdarın gelenekler üzerine postacıların görevlendirilmesi gerektiğini vurgulamıştır. Bu işin hükümdarın bir geleneği olduğunu göstermenin son derece önemli olduğunu belirten Nizâmülmülk; hükümdar için bu iş elli fersah uzak bir yerde dahi gece gündüz demeden ortaya çıkan tüm olaylardan haberdar olmak anlamına geldiğini belirtmiştir. Ayrıca o hükümdarın kendinden önce yaşamış töre büyüklerinin âdeti olduğu üzere bu haberci ve postacıların sorunlarını çözmesi gerektiğini, aksi takdirde onların yaptıkları işlerde geri kalacağını ifade etmiştir. Nizâmülmülk bu vesile ile de memleketin uzak yerleri ile ilgili de hükümdarın endişelenmeyip gönlünü rahat tutacağını ve saltanatının da sağlam olacağını belirtmiştir.¹⁶⁰

3.1.5.9. Nazır ve Nâibler

Nizâmülmülk’ün eserinde yer verdiği bir diğer memur olan nazırlar, kendisine bağlı bulunan nâiblerle görev yaparlardı. O, eserinde nazırlık görevinin son derece önemli olduğunu ve bu görevin büsbütün güven duyulan birine verilmesi gerektiğini belirtmiştir.¹⁶¹ Siyasetnâme’de yer alan bilgiler ışığında; nazırın görev alanının saray olduğu, onlara bağlı olan nâiblerinse, bütün ülkede hükümdara ait olan arazi ve emlakları kontrol etmekle görevli oldukları anlaşılıyor.¹⁶²

Nizâmülmülk eserinde nazırlık görevinde bulunan kişinin önemli bir görevinin de dergâhtaki olaylardan haberdar olması ve ihtiyaç duyulması durumunda da bildiklerini huzura gelerek anlatması olduğunu belirtmiştir.¹⁶³ Bununla birlikte

¹⁶⁰ Nizâmülmülk, Siyasetnâme, çev. Mehmet Taha Ayar, s. 117.

¹⁶¹ Nizâmülmülk, Siyâsetname, çev. Mehmet Topkaya, s. 93.

¹⁶² Avcı v.d., a.g.e., s. 61.

¹⁶³ Nizâmülmülk, Siyâsetname, çev. Mehmet Topkaya, s. 93.

Nizâmülmülk; nazırın vergi toplama ve gelirleri denetlemesi için; kasaba ve şehirlere namuslu ve dürüst bir nâib görevlendirmesi gerektiğini ifade etmiştir.¹⁶⁴ Ayrıca o eserinde; nâiblere çok önem vermiş ve onlara yapılan harcamanın yaptıkları hizmetin yanında çok önemsiz kaldığını söylemiştir. Nizâmülmülk, nâiblere hizmetleri için hazineden para ödenmesini tavsiye etmiş ve böylece nâiblerin, hem halka yük olmadan hem de kimseden rüşvet almaya tevessül etmeden görevlerini yerine getireceklerini ifade etmiştir.¹⁶⁵

3.1.5.10. Muhtesip

Muhtesip memurları Siyasetnâme'nin çeşitli bölümlerinde yer almış ve o dönemde günümüzdeki belediyelerin hizmetlerini yerelde gerçekleştirmeye çalışan memurlar olup, halkın kötü duruma düşmemesi için çalışmış görevlilerdir. Nizâmülmülk her zaman ve her yerde doğru işlerin yapılmasını ve hiç kimsenin mağdur edilmemesi gerektiğini eserinde birçok kez dile getirmiştir. Bunun içindir ki, pazardaki tartıların dahi doğru olması için denetim yapılması gerektiğini söylemiştir. Bu görevi yerine getirmek için de hükümdarın muhtesip memurlarını ataması gerektiğini ve onların da terazi ve fiyatları her zaman denetlemesi ve ticaretin usulüne uygun yürümesini sağlamasının gerekli olduğunu belirtmiştir:

“Keza tartı ve fiyatların adilane tutulması, alışveriş ilişkilerinin sağlıklı bir zeminde icrası, taşradan pazara getirilen malların bir yalan dolan olmaması için eksiksiz denetimi, ölçü taşlarının ağırlığının doğruluğu ve emir bi'l ma'ruf ve nehiy ani'l münker emrini ifa için her şehre bir muhtesib görevlendirmelidir. Mülkün ve adaletin temelinde yatan düsturların başında hükümdarın ve memurların muhtesibi himaye etmeleri gelir. Bundan gayri bir tavır takınılırsa fakir fukara meşakkat çeker. Tacirler keyfince alışverişe koyulurlarsa halkın başına dertler açarlar.”¹⁶⁶

Sonuç olarak, buraya kadar ele almış olduğumuz kamu görevlilerini Nizâmülmülk'ün Siyasetnâme'de değindiği kadarıyla açıklamaya çalıştık. Fakat Nizâmülmülk'ün eserinin çeşitli bölümlerinde isim olarak değindiği başkaca kamu

¹⁶⁴ Nizâmülmülk, Siyasetnâme, çev. Mehmet Taha Ayar, s. 83.

¹⁶⁵ Nizâmülmülk, Siyâsetname, çev. Mehmet Topkaya, s. 93.

¹⁶⁶ Nizâmülmülk, Siyasetnâme, çev. Mehmet Taha Ayar, s. 56-57.

görevlileri de bulunmaktadır. Bu noktada, bu görevlilerin isimleri onun değindiği kadarıyla isimleri ile verilecektir: Şahne, reis, hatip, imam, beridler ve gece bekçileri.

3.1.6. Türkmenlerin Devlet İşlerine Alınması Hakkında

Büyük Selçuklu Devleti topraklarında yaşayan Türkmenlerin büyük çoğunluğu göçebe bir hayat sürmekte ve hükümdar tarafından kendilerine iktâ edilen yerlerde yaşamaktaydılar. Türkmenler bu dönemde bir nevi seyyâl kuvvetler durumunda bir arada bulunuyorlardı. Onlar savaflara kadın-erkek demeden hep birlikte katılan cesur ailelerden oluşmaktaydı. Onlar beylerinin idaresinde bir uçtan diğer uca ülke içerisinde verilen yeni iktâlara intikal eder ve memleket sınırlarını genişletmek veya korumak için büyük bir fedakârlıkla mücadele edip, canlarını feda etmekten de çekinmezlerdi.¹⁶⁷ Bununla birlikte; Türkmenler etkisi bakımından çevik ve güçlü bir orduyu temsil etmekteydiler. Ayrıca ganimetler elde ettikleri sürece devlete maliyetleri de az olmaktaydı.¹⁶⁸ Onlar, Sultan Melikşah zamanına kadar Selçuklu ordusunun önemli bir kolu olarak başlarındaki beylerin yönetiminde hemen hemen bütün seferlere ve savaflara katılmışlardı. Ayrıca bazen hanedan üyeleri arasındaki iktidar mücadelelerine dahi karışmışlar, bir melikin arkasında topluca yer alarak meşru Selçuklu idaresine karşı savaştan da çekinmemişlerdir.¹⁶⁹

Nizâmülmülk de bu gibi nedenlerden ve güçlü konumlarından dolayı eserinde Türkmenlere de yer ayırmıştır. Nizâmülmülk, eserinde geçmiş sultanlarla olan soydaşlıklarından dolayı Türkmenlerden de bir grubun orduya asker olarak almasını tavsiye etmiştir. Ayrıca ona göre; sayıları küçümsenmeyecek kadar çok olan Türkmenlerin de devlet üzerinde hatırı sayılır derecede hakları vardır. Çünkü Türkmenler de devletin kuruluş aşamasında birçok sıkıntıya göğüs germiş ve Selçuklulara çeşitli hizmetlerde bulunmuşlardır. Hatta Tuğrul Bey döneminde ordunun çoğunluğu Türkmenlerden oluşturulmuştur. Daha da önemlisi Nizâmülmülk bunların hisım akrabalarından olduğunu ifade etmiş ve bunun yanında Türkmenlerden 1000 kişinin maaşa bağlanmasını, hizmet adabının ve silah kullanılmasının öğretilmesi gerektiğini ve

¹⁶⁷ Kafesoğlu, Sultan Melikşah, s. 153; Yazıcı, a.g.e., s. 308; Atçeken, Bedirhan, a.g.e., s. 72.

¹⁶⁸ Claude Cahen, İslâmiyet (Doğuşundan Osmanlı Devletinin Kuruluşuna Kadar), çev. Esat Nermin Erendor, 1. Baskı, Ankara, 1990, s. 238.

¹⁶⁹ Koca, "Selçuklu İktidarının Belirlenmesinde Rol Oynayan Güçler ve Melikşah'ın Büyük Selçuklu Tahtına Çıkışı", s. 104.

insanlarla kaynaştırmalarının önemini vurgulamıştır. Yine Türkmenlerin gulamlar gibi donatılıp sarayda bulundurulmasında da sakınca olmadığını ve ihtiyaç duyulduğu zamanda sayılarının artırılabilceğini ifade etmiştir.¹⁷⁰ Bunların yanı sıra Nizâmülmülk eserinde; Türkmenlerin devlete kazandırılması için Melikşah'a birtakım tavsiyelerde bulunmuştur:

“Sayıları küçümsenemeyecek kadar çok olan Türkmenlerin devlet üzerinde hatırı sayılır derecede hakları vardır. Nitekim devletin kuruluş aşamasında nice sıkıntılar göğüsleyerek hizmette bulunmuşlardır. Çoğunluğu hısım akrabalandırılar. Dolayısıyla onların evlatlarından 1.000'ine maaş bağlanıp sürekli olarak hizmette meşgul edilmelidirler. Hizmet adabını ve silah tutmayı öğretmeli, insanlarla kaynaştırmak, bu işe gönül koymak, gulamlar gibi hizmette bulunmak, önyargularını kırmak ve ihtiyaç görüldüğünde 5.000 veya 100.000 nefer gulamlar gibi tanzim ve temin edilerek gulam olarak sarayda bulundurulmalıdır. Bu şekilde onlar devletten de nasiplerini alarak hoşnut kılınırken melik de övgülerine mazhar olur.”¹⁷¹

3.2. DEVLET YÖNETİM ANLAYIŞI

Önceki bölümlerde genel hatlarıyla yer verdiğimiz Nizâmülmülk'ün devlet yönetim anlayışı ve onun devlet yönetiminde önem verdiği hususları bu başlık ve alt başlıkları ile ayrıntılı bir şekilde ele alınacaktır.

Nizâmülmülk Siyasetnâme'de devleti bir kurum olarak tarihi tecrübeler neticesinde ortaya çıkmış bir olgu olarak görmüştür. Ona göre devletin bekası için bu tarihi tecrübeler, yöneticiler tarafından iyi bilinmeli ve iyi anlaşılmalıdır. Nizâmülmülk'e göre devlet kurulması gereken zorunlu bir kurumdur. Ona göre; İslam dinini ve Müslümanları koruyarak, huzuru ve dirliği sağlamak için oluşturulmuştur. O eserinde hükümdarı dünyevi işleri yürütmek ve adaleti sağlamak adına Allah tarafından seçilerek görevlendirilen biri olarak nitelendirmiştir. Bununla birlikte halk da devlete ve seçilmiş bu hükümdara itaat etmek zorundadır. Bundan dolayı Nizâmülmülk eserini devletin bekası ve düzeni için yazmıştır.¹⁷²

¹⁷⁰ Nizâmülmülk, Siyâsetname, çev. Mehmet Topkaya, s. 159; Atçeken, Bedirhan, a.g.e., 72; Sencer Divitçioğlu, Oğuz'dan Selçuklu'ya (Boy, Konat ve Devlet), 4. Baskı, Ankara, 2005, s. 104, Veysel Aygün, “Kâşgarlı Mahmûd, Balasagunlu Yusuf ve Nizâmülmülk'e Göre Türk Ordusu”, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2006, s. 24.

¹⁷¹ Nizâmülmülk, Siyâsetname, çev. Mehmet Topkaya, s. 159.

¹⁷² Önalp, a.g.e., s. 85.

Nizâmülmülk eserinde hükümdara; devleti elinde tutması ve ona hükmetmesi adına bir takım şeyler yapması gerektiği hakkında tavsiyelerde bulunmuştur. Hükümdarın bunu gerçekleştirebilmesi içinse ilk olarak halkın temel ihtiyaçlarını karşılamanın önemine dikkat çeken Nizâmülmülk, devletin halk için çok önemli olduğunu ve devlet düzeni olmadığı zaman karışıklık ve zulüm olacağını ifade etmiştir. Bunun için de Nizâmülmülk eserinde; hükümdarların devlet yönetiminde adil olması gerektiğini sık sık vurgulamıştır. Çünkü ona göre; devlet teorisinin temelini adalet oluşturur. Nizâmülmülk adaletin kendi devletinde her milletten insana dağıtıldığını ve bundan dolayı memleketin de kendi hanedanları için uzun yıllar karar kıldığını söyler. Yine o; adaletli bir yönetimin devletin bekâsı için son derece önemli olduğunu ifade etmiş ve halkın adaletsizlik karşısında gidecekleri en güçlü kurumun yine devlet ve onun kurumları olduğunu belirtmiştir. Nizâmülmülk, halkın adil yönetildiği sürece devlete itaat edeceğini, aksi takdirde hükümdarın meşruiyetinin de tedricen zayıflayacağını ve sonunda da devletin yok olacağını ifade etmiştir.¹⁷³

Bunun yanında Nizâmülmülk; devletin tüm kurumları ile bir bütünlük içinde çalışması gerektiğini ve her kurumun görev tanımının açıkça belirlenmesi zorunluluğunu ifade etmiştir. Eğer bu kurumların görev tanımları iyi şekilde belirlenmez ise bu kurumların görevlerini aksatacağını ve halka hizmet edemez olacağını ifade etmiştir. Bununla birlikte devlet görevlileri görevlerini yerine getirirken her zaman birbirleri ile istişarede bulunmalı ve devletin içinde bilgin ve âlim kişilere de mutlaka yer verilmelidir demiştir.

Nizâmülmülk devletin başlıca görevlerini; adaleti gerçekleştirmek, kamu düzenini sağlamak, fenalığı ve kötülüğü ortadan kaldırmak, güvenliği sürekli kılmak şeklinde ifade etmiştir. Bununla birlikte devlet her konuda her zaman adaleti sağlamalı ve ayırmadan kaçınmalıdır.

Nizâmülmülk devlet yönetim anlayışında hiyerarşiye büyük önem arz etmektedir. O; Siyasetnâme’de devlet ve siyaset konusundaki görüşlerini, toplumsal piramidin üç katmanı ve bunlar arasındaki ilişkiler üzerinden anlatmaktadır. Onun için; toplumsal piramidin tepesinde her türlü yetkiyi elinde bulunduran “sultan” durmaktadır. İkinci katta, büyük ve küçük devlet memurlarını içinde barındıran

¹⁷³ Nizâmülmülk, Siyâsetname, çev. Mehmet Topkaya, s. 53, 60-61, 63.

“bürokrasi” bulunmakta ve en alt katta ise “reaya” (halk) yer almaktadır.¹⁷⁴ Bununla birlikte; Nizâmülmülk eserinde, devlet yönetim şekli bahsederken, geleneksel Türk yönetim anlayışıyla süregelen mutlak monarşi yönetiminden bahsetmiş ve o, devletin bekası için hükümdarın mutlak yönetiminin önemli olduğunu aktarmıştır. Bu yönetim anlayışıyla birlikte; kamusal yetkiler, uluslararası veya ulusal politikalar ve her türlü kararlar merkezdeki organlarda ya da en üst otorite olan hükümdarda toplanmıştır. Siyasetnâme’de hükümdar en üst otorite olarak, milletin ve mülkün sahibidir. Hükümdar yasama, yürütme ve yargıda her türlü düzenlemeleri yapar ve devleti ilgilendiren her konuda o karar verir.¹⁷⁵ Fakat tüm bu yetkilerle birlikte Nizâmülmülk hükümdarın yetkilerinin sınırsız olmadığını da ifade etmiştir. Çünkü ona hükümdarlığı nasip eden Allah aynı zamanda onu dini kurallar ile sınırlandırmıştır. Eğer hükümdar bu kuralların dışına çıkıp sınırlarını aşarsa, Allah gereken cezayı ona verir ve ahirette de yaptıklarının cezasını çeker. Nizâmülmülk bu konuyla ilgili Siyasetnâme’de şunlara yer vermiştir:

“Hadis: Bu dünyada sarayında oturup halka, emri altında çalışanlara hükmetme yetkisi verilen bir kişi bunlardan sorumludur. Çünkü sürüyü korumakla görevli bir çobandan Allah, boynuzlu koyunun, boynuzsuz koyuna vurmasını kendisinden sorarak, bunun cevabını ister.”¹⁷⁶

“Âlemin efendisi, saltanatı şunu kesinlikle bilmelidir ki, o büyük gün, hükmettiği halka dair bizzat kendisi hesap verecektir; bu hesabı başka birine havale etmesi söz konusu olmayacaktır. Hal böyleyken bu büyük, önemli işi başkasına havale etmemeli. Halkın işlerinden habersiz olmamalı.”¹⁷⁷

Nizâmülmülk’ün yukarıdaki ifadelerinden anlaşılacağı üzere, hükümdar başa geçtiği anda; devlet üzerinde her güç hükümdarın elinde olduğu için, bunun sonucu olarak da ortaya çıkan sonuçlardan da hükümdar sorumludur. Nizâmülmülk hükümdarın aksaklıkları en aza indirmek adına, hiyerarşik düzenle kurulmuş bürokratik kadroyu iyi yönetmesi gerektiğini ve memurlarını sık sık kontrol etmesinin önemli olduğunu vurgulamıştır.

¹⁷⁴ Canatan, a.g.m., s. 203.

¹⁷⁵ Önalp, a.g.e., s. 86.

¹⁷⁶ a.yer.

¹⁷⁷ Nizâmülmülk, Siyâsetname, çev. Mehmet Topkaya, s. 27.

Bununla birlikte o; merkezin dışındaki bölgeler olan şehirlerde görev yapan devlet adamları ve memurların hükümdar tarafından Allah korkusu olan, dini ilkelere riayet eden, ahlaklı, kötü huyları olmayanlar, kin, haset ve düşmanlık gibi huyları olmayanların tercih edilmesinin gerekliliği eserinde ifade etmiştir.¹⁷⁸ Nizâmülmülk devletin, yönetimde görevli olan ve taşrada görev yapan memurlarını liyakat esasına göre görevlendirmesi gerektiğini de ifade etmiştir. Yine devlet içinde görev yapan bu memurlardan hak edenlere yetki ve görev verilmeli, kayırmacılık ve rüşvete asla izin verilmemelidir. Nizâmülmülk devlet memurlarının denetimlerinin sık tutulması gerektiğini ve yolsuzluklara izin verilmemesini dile getirmiştir.¹⁷⁹ Ayrıca Nizâmülmülk eserinde, göreve yeni atanan bir memurun, belli tecrübeleri elde etmeksizin yukarıdaki kademelere yükselmesini doğru bulmamaktadır. Ona göre memuriyette hızlı yükselme daima yönetimde hatayı getirmektedir. Memur, görev yapmış olduğu pozisyonları içselleştirmeli ve bu pozisyonlardan belli bir tecrübe kazandıktan sonra bir üst pozisyona yükseltilmelidir. Memuriyet atamaları, her zaman liyakat, bilgi ve tecrübe ile paralel olarak yapılmalıdır. Yine ona göre, geçmişini bilinmeyen liyakatsiz kişiler devlet memurluğuna alınmamalıdır.¹⁸⁰

Nizâmülmülk devlet yönetilirken; kamu yönetimindeki usul ve esasların kanunla belirlenmesi gerektiğini ifade etmiş ve devletin iyi bir yönetim adına hukukun üstünlüğünü esas alması gerektiğini ve buna göre kanunlar koyarak, bu kanunlara devletin kendisinin de riayet etmesi gerektiğini önemle vurgulamıştır. Özellikle devlet erkânı ve yöneticiler kanunlara uymalı ve gereken önemi vermelidir. Çünkü bir hiyerarşik yapılanmada üst, kanunlara özen gösterirse, astları da aynı özeni göstermeye çalışacaktır. Ancak üstler, kanunlarla ilgili gerekli hassasiyeti göstermezse astlar da onun yolundan gidecektir. Bunun sonucu olarak da, en yüksek dereceli memur olan vezir, bu konuda en dikkatli olması gereken kişidir.¹⁸¹

Ayrıca yukarıda da ifade ettiğimiz üzere Nizâmülmülk eserinde; halkın adil yönetildiği sürece devlete itaat edeceğini aksi takdirde hükümdarın meşruiyetinin de tedricen zayıflayacağını ve sonunda da devletin yok olacağını ifade etmiştir.¹⁸²

¹⁷⁸ Nizâmülmülk, Siyâsetname, çev. Nurettin Bayburtlugil s. 76.

¹⁷⁹ Nizâmülmülk, Siyâsetname, çev. Mehmet Topkaya, s. 22, 65, 244, 256.

¹⁸⁰ Nizâmülmülk, Siyasetnâme, çev. Mehmet Taha Ayar, s. 230-231.

¹⁸¹ Nizâmülmülk, Siyâsetname, çev. Nurettin Bayburtlugil s. 69.

¹⁸² Nizâmülmülk, Siyâsetname, çev. Mehmet Topkaya, s. 53, 60-61, 63.

Siyasetnâme’de halkın nasıl yönetilmesi gerektiği hakkında Nizâmülmülk hükümdara şu öğütte bulunur:

“O halde kullardan biri Allah Teâlâ’nın takdiri ile bir devlet ve yücelik elde etse, Allah kendisini değerli kılıp ona akıl ve bilgi verir. O, akıl ve bilgi ile eli altındaki fertlerden her birine kendi ölçüsünde bir iş ve yer verir. İçlerinden hizmetkârları ve liyakâtluları seçer, rütbe ve makam vererek, önemli din ve dünya işlerinde onlara itimat eder. İtaat etmekten sorumlu olan halk, kendi işini yapıp onun adaletinin gölgesinde günlerini rahat ve huzur içinde geçirirler. Hizmetkârlardan veya memurlardan kendilerine yakışmayan bir iş veya bir zulüm görülürse, onu, sopa ve hapis cezası ile terbiye eder, gafletten uyanırsa onu işine iade eder, uyanmadığını anlarsa hiç yerinde tutmayıp, onun yerine işini iyi yapan bir kişi atar. Emniyet ve huzurun kıymetini bilmeyip hıyanet düşünen, itaat etmeyen, haddini aşan kişilere gerekli uyarıda bulunarak suçlarına göre ceza buyururlar.”¹⁸³

Bununla birlikte Nizâmülmülk eserinde; devletin ömrü hususundaki örneklerinde devletin ömrünü uzatan etmenlerden biri olarak da halkı örnek vermiştir:

“Rab Teâla; ‘Ey Musa, Firavun, kullarıma cömertçe ihsan etmekten el çektiği ve onlardan ekmeği esirgediği vakit ömrünü kısaltır, sonunu yaklaştırır ve saltanatını çökertirim.’ dedi.”¹⁸⁴

“Bir hadis-i şerifte şöyle buyrulur; ekmeği ve yemeği Allah’ın kullarından esirgemedenden cömertçe saçmak saltanat ve devletin ömrüne ömür katar.”¹⁸⁵

Nizâmülmülk eserinde de sık sık değindiği üzere adil, dindar ve halk merkezli diyebileceğimiz bir yönetim anlayışı üzerine yoğunlaşmıştır. Onun için; devletin uzun ömürlü olmasının temelinde halk mutluluğu ilk sırayı aldığından dolayı hükümdarlar, halkın mutluluğu ve egemenliklerinin devamı için başta kendileri olmak üzere diğer bütün devlet büyükleri ve taşra teşkilatlarında görev verdikleri yöneticilere hesap sormayı ve onları yargılayıp cezalandırmayı siyaset edinmelidirler. Aynı amaçla hükümdarın kapısının da herkese açık olması gerektiğini belirten Nizâmülmülk; bir hırsız tarafından dahi zarara uğrayan bir kişinin bu zararını kolaylıkla hükümdar aracılığıyla tazmin edebilmesi gerektiğini ifade etmiştir. Bununla birlikte, devlet ve hükümdarın halka karşı cömert olması gerektiğini belirten Nizâmülmülk; yöneticilerin

¹⁸³ Nizâmülmülk, Siyâsetname, çev. Mehmet Topkaya, s. 22.

¹⁸⁴ Nizâmülmülk, Siyâsetnâme, çev. Mehmet Taha Ayar, s. 187.

¹⁸⁵ Nizâmülmülk, Siyâsetname, çev. Mehmet Topkaya, s. 198.

cömert davrandığını gören halkın mutlu olacağını ve onların devlete olan bağlılıklarının artacağını ifade etmiştir.

Nizâmülmülk ayrıca hükümdarın devletin meşruiyetinin devamı ve aynı zamanda bekası için ilim ehline önem vermesi gerektiğini vurgulamış ve ilim ehli ile devlet üzerinde hakkı olan insanların devletten yana sıkıntı çekmemeleri gerektiğini de ifade etmiştir. Bunun yanı sıra; hükümdar ve yöneticilerin vekili olan kadıların adaletli kararlar vermesi gerektiği üzerinde duran Nizâmülmülk; kadıların taraflı karar vermesi durumunda, bunu diğer görevliler derhal hükümdara bildirilmeli ve taraflı karar veren kadıların adalet sistemi içinden çekilmelerinin sağlanması gerektiğini ifade etmiştir.

Nizâmülmülk, eserinde hükümdarlara din düşmanlarıyla ve dinsel sapkınlıklarla mücadele etmeleri gerektiğini, mezhep sürtüşmelerine son vermeyi amaçlamalarını, dinsel eğitime önem verip medreseler kurmalarını ve İslam dinine uygun bir yönetim anlayışı ile hareket etmelerini öğütlemiştir. Bununla birlikte; Nizâmülmülk'ün hem devlet yönetim anlayışındaki görüşleri hem de hükümdarı yönetimin başında yegâne egemen olarak göstermesinin amacı; hiyerarşik düzeni ve hükümdarı halk nezdinde meşrulaştırılmak içindir. Ayrıca egemenlik her ne kadar Allah'ın yeryüzünde hükümdara verdiği bir nimet olarak tanımlansa da, hükümdar halkı adaletle ve hakkaniyetle yönettiği müddetçe meşruiyet sahibidir.¹⁸⁶

Nizâmülmülk'ün devlet yönetim anlayışını daha iyi kavramak adına buradan başlayarak alt başlıklar altında konumuzu incelemeye devam edeceğiz.

3.2.1. Devlet İşlerini Tanzim Şekli

Nizâmülmülk eseri Siyasetnâme'de devlet işlerinin düzenlenmesi ve işlerin işleyişi konularında çeşitli fasıllara yer vermiştir. Öncelikle o; hükümdar ve yöneticilerin devlet işlerinde acele etmemeleri gerektiğini ve bir şeyden şüphelendikleri vakit işin aslını öğreninceye kadar beklemelerini öğütlemiştir. Nizâmülmülk devlet işlerinin hiçbir zaman ertelenmemesi gerektiğini ve mutlaka zamanında yapılmasını vurgulamıştır. Aksi takdirde işlerin zamanında yapılmaması durumunda bunun alışkanlık haline geleceğine ve devlet işlerinin aksayıp yürümez hale geleceğini ifade

¹⁸⁶ Nizâmülmülk, Siyâsetname, çev. Mehmet Topkaya, s. 53, 60-61, 63.

etmiştir.¹⁸⁷ Nizâmülmülk; devletin tüm kurumları ile bir bütünlük içinde çalışması gerektiğini ve her kurumun görev tanımının açıkça belirlenmesi zorunluluğunu ifade etmiştir. Eğer bu kurumların görev tanımları iyi şekilde belirlenmez ise bu kurumların görevlerini aksatacağını ve halka hizmet edemez olacağını ifade etmiştir. Nizâmülmülk “Devlet görevlileri görevlerini yerine getirirken her zaman birbirleri ile istişarede bulunmalı ve devletin içinde bilgin ve âlim kişilere de mutlaka yer verilmelidir.” demiştir.¹⁸⁸

“İşler hakkında kedisıyla bilgi alış-verişi yapılacak kişinin üstün görüş sahibi olması gerekir. Herkesin bir uzmanlık alanı vardır, bir kişinin çok iyi bildiği bir işi diğeri bilmez. Bir insanın bilgisi vardır, pratiği yoktur. Fakat bir diğerrinin bilgisi de, pratiği de, yeterli tecrübesi vardır. Bunu şöyle açıklayabiliriz: Bir şahıs bir hastalığın ilacını kitaplarda arar, bulur, okur üstelik bütün ilaçların isimlerinin de bilir, o kadar. Bir diğeri bütün ilaçların isimlerinin bildiği gibi, hasta tedavi etmiş ve defalarca tecrübe yapmış ise, bu iki zat asla aynı olamaz.”¹⁸⁹

“Sonuçta, padişahın önemli bir olay karşısında ihtiyarlara, bilginlere ve dostlara danışıp bilgilerini alması gerekir. Herkes ve özellikle uzman kişilerin o konuda bildiklerini söyleyerek görüşlerini açıklamaları, her âlimin aykırı da olsa fikrini ortaya koyması, doğrunun ortaya çıkması için gereklidir. Âlimlere danışmadan icraatta bulunan hükümdarlar bencil ve zayıf görüşlüdür.”¹⁹⁰

Nizâmülmülk devlet işlerini yerine getirecek olan kamu görevlileri üzerinde de önemle durmuştur. O devletin adaletle ve iyi bir yönetimle ayakta durabileceğini ve bu yönetim anlayışının sağlanmasının da iyi yöneticiler ve kamu görevlileri aracılığıyla olabileceğini vurgulamıştır. Nizâmülmülk eserinde; devlet işlerini yerine getiren kişilerin o iş hakkında bilgi ve liyakat sahibi olmaları gerekliliği üzerinde önemle durmuştur. Bu nedenle eserinde hükümdarın devlet yönetiminde başlıca görevi olarak; devlet işlerini liyakat ve ehliyet sahibi kimselere vermesi gerektiğini ifade etmiştir:

“...O, akıl ve bilgi ile eli altındaki fertlerden her birine kendi ölçüsünde bir iş ve yer verir. İçlerinden hizmetkârları ve liyâkatlıları seçer, rütbe ve makam vererek, önemli din ve dünya işlerinde onlara itimat eder...”¹⁹¹

¹⁸⁷ Nizâmülmülk, Siyâsetname, çev. Mehmet Topkaya, s. 207.

¹⁸⁸ Nizâmülmülk, Siyâsetname, çev. Mehmet Topkaya, s. 139-140.

¹⁸⁹ Nizâmülmülk, Siyâsetname, çev. Nurettin Bayburtlugil s. 133.

¹⁹⁰ Nizâmülmülk, Siyâsetname, çev. Mehmet Topkaya, s. 140.

¹⁹¹ Nizâmülmülk, Siyâsetname, çev. Nurettin Bayburtlugil s. 29.

“Şahsiyetsiz, asaletsiz ve faziletsiz kişileri büyük işlere memur ettiğimiz zaman bilgileri, asilleri ve faziletli kişileri kenara sürüp, onları muattal etmiş oluruz.”¹⁹²

Yine o Siyasetnâme’de, devlet işlerinin zamanında tamamlanması ve düzenli yapılması hususunda; birden fazla işin aynı kişiye ve bir işin de iki kişiye verilmesinin yanlış olduğunu ve bu konu üzerinde önemle durulması gerektiğini ifade etmiştir:

“Padişahların ve vezirlerin akıllı davranıp asla bir kişiye iki iş emretmemeleri, bir işe de iki kişiyi görevlendirmemeleri gerekir. Böyle olursa, işler aksamaz ve düzenli ve hızlı olur. Eğer bir kişiye iki iş buyrulursa, işlerden biri gerektiği gibi yerine getirilemez. Bir adamın iki işi varsa, mutlaka ikisi de tam değildir. Bu adam hep kusurlu; kınanan ve rahatsız bir kişi olur. Bir iş iki kişiye verildiği takdirde sorumlulukları birbirlerinin üzerine atarak işlerin gecikmesine ve aksamasına neden olur.”¹⁹³

“Bir kişiye bir iş vermeyip 5-6 iş vermek cahillik ve bilgisizliği gösterir. Eğer vezir dirayetli ve bilgili olursa, böyle hareket ettiği takdirde devlet ve ülkenin yıkılmasına, padişahın işlerini karıştırmak istediğine hükmedilir; böylesi, düşmanların en beteridir. Çünkü bir kişiye on iş verilirse, dokuz kişi işsiz kalıyor demektir. Böyle ülkelerde insanlar işten ve ekmek parasından mahrum, işsiz ve güçsüz kalırlar.”¹⁹⁴

Nizâmülmülk yine devlet işlerinin aksamaması hakkında, kamu görevlilerinden birden fazla işte görev almak isteyen kişiler olabileceğini fakat bu gibi kişilere engel olunmasını ve kesinlikle hiçbir kamu görevlisine birden fazla iş verilmemesi gerektiğini aksi takdirde işlerin aksayacağını ifade etmiştir:

“Herkes gücü ve liyakati ölçüsünde iş verilmelidir. Bir kimsenin işi olduğu halde başka bir iş daha isterse, buna asla izin verilmemelidir. Bütün mutasarrıflar çalışırsa memleket güçlü ve bakımlı hale gelir.”¹⁹⁵

Yine Nizâmülmülk eserinin başka bir bölümünde, devlet işlerinin sağlıklı yürütülmesi için; hükümdar ve devlet yöneticilerinin, kamu görevlilerinin işlerinden gafil olmamaları gerektiğini, mümkün olduğu kadar onların durumunu gizli ve açık sormaları gerektiğini de ifade etmiştir:

¹⁹² Nizâmülmülk, Siyâsetname, çev. Nurettin Bayburtlugil s. 228-229.

¹⁹³ Nizâmülmülk, Siyâsetname, çev. Mehmet Topkaya, s. 241.

¹⁹⁴ Nizâmülmülk, Siyâsetname, çev. Mehmet Topkaya, s. 250.

¹⁹⁵ Nizâmülmülk, Siyâsetname, çev. Nurettin Bayburtlugil s. 234-235.

“O halde padişah, hiçbir zaman memurlarının durumundan gafil olmamalı, devamlı onların hal ve durumlarını kontrol etmeli, onlardan zulüm ve hıyanet zuhur ederse, hiç yerlerinde tutmayıp, azletmelidir. Diğerlerinin ibret alması için, suçları derecesinde onları cezalandırırsa, hiç kimse ceza korkusundan padişah aleyhine bir şey düşünemez. Bir kişiyi büyük bir işe memur ederse, onun arkasından kendisi bilmeden, durumunu ve çalışmasını kontrol edecek müfettiş göndermelidir.”¹⁹⁶

Nizâmülmülk, hükümdarın devlet işlerinde görevini ciddiye alıp ve işini sıkı bir şekilde takip etmesi gerektiğini belirtmiştir. Eğer hükümdar işini gevşek tutar ve gaflete dalarsa, onun bu durumunun yönetime ve devlete zarar vereceğini ifade etmiştir. Bunun neticesinde de er ya da geç düşmanların, hükümdarı ve ülkesini gafil bir şekilde avlayacağını vurgulamıştır. O bu nedenlerden dolayı; hükümdarın yönetimden ve devlet ilerinden bihaber olmaması gerektiğini, yöneticilerini ve memurlarını sık sık ciddi şekilde denetime tabi tutmasını ve işlerini bir düzen içinde tanzim etmesi gerektiğini öğütlemiştir.¹⁹⁷

3.2.2. Liyakat Anlayışı

Yukarıda da ifade ettiğimiz üzere Nizâmülmülk devletin başlıca görevlerini; adaleti gerçekleştirmek, kamu düzenini sağlamak, fitneyi ve kötülüğü ortadan kaldırmak, asayiş ve güvenliğin sürekliliğini sağlamak şeklinde ifade etmiştir. Bu nedenle hükümdarın ve devlet yöneticilerinin, yönetimde görevli olan ve taşrada görev yapan memurlarını liyakat esasına göre görevlendirmesi gerektiğini ifade etmiştir. Bu nedenle eserinde hükümdarın devlet yönetiminde başlıca görevi olarak; devlet işlerini liyakat ve ehliyet sahibi kimselere vermesi gerektiğini ifade etmiştir:

“...O, akıl ve bilgi ile eli altındaki fertlerden her birine kendi ölçüsünde bir iş ve yer verir. İçlerinden hizmetkârları ve liyâkatlıları seçer, rütbe ve makam vererek, önemli din ve dünya işlerinde onlara itimat eder...”¹⁹⁸

“Herkes kudreti, fazileti ve liyakati ölçüsünde iş verilmelidir. Bir kimsenin işi olur, bir başka iş isterse, buna izin verilerek bu usulün memlekette yayılıp, âdet

¹⁹⁶ Nizâmülmülk, Siyâsetname, çev. Nurettin Bayburtlugil s. 56-57.

¹⁹⁷ Nizâmülmülk, Siyâsetname, çev. Mehmet Topkaya, s. 42; 95; 363-364.

¹⁹⁸ Nizâmülmülk, Siyâsetname, çev. Mehmet Topkaya, s. 22.

olmasına izin verilmemelidir. Bütün mutasarrıflar çalışırsa memleket bakımlı hale gelir.”¹⁹⁹

“İhtiyarlara, ileri görüşlülere ve savaş tecrübesi olanlara hürmet edip, her birine bir mevki ve rütbe vermek ileri görüşlü padişahların âdeti idi.”²⁰⁰ “Bugün hiçbir yeteneği olmayan adamın üzerinde on iş birden mevcuttur. Başka bir işi gözüne kestirirse onu da almak ister; kendisine “Gümüşü başka bir maden cevherine çevirmek gerekiyor” deseler, “Çeviririm” der ve işi ona verirler. Bu adamın işin ehli olup olmadığını, yeterli mi, değil mi, bilgisi, muameleyi tecrübesi ile yürütüp yürütemeyeceğini, üzerine aldığı bu kadar çeşitli işi başarıp başaramayacağını düşünmezler. Buna mukabil kifâyetli, güçlü, layık, mutemet ve mütehassıs elemanları işten mahrum ederek, evlerinde boş oturmaya mecbur bırakırlar. ...Özellikle hizmetleri ile devlette hak sahibi olmuş, yaptıkları beğenilmiş, liyakati görülmüş kişiler, muattal ve mahrum bırakılmışlardır.”²⁰¹

Nizâmülmülk’ün bu sözlerinden de anlaşılacağı üzere; bir görev liyakatsiz birine verilemeyeceği gibi, bir kişiye birden fazla iş de verilmemelidir. Nizâmülmülk hükümdarın, bir işe iki kişiyi göndermemesi ve bir kişiye de iki iş vermemesi gerektiğini ifade etmiş ve işlerin tam ve doğru olması için bu konuya dikkat edilmesi gerektiğini belirtmiştir. Nizâmülmülk, bunun aksi olduğu zaman işlerin aksadığını ve uzun süre bu şekilde yürümeyeceğini ifade etmiştir. Ayrıca o bu konuda; “Şahsiyetsiz, asaletsiz ve faziletsiz kişileri büyük işlere memur ettiğimiz zaman bilginleri, asilleri ve faziletli kişileri kenara sürüp, onları muattal etmiş oluruz.”²⁰² demiştir. Bu sebeplerden dolayı Nizâmülmülk; “...Keza memlekette büyük ve küçük; kolay ve zor işler vardır. Herkese kendi fazileti, kifayeti ve liyakatince görev tevdi edilmelidir...”²⁰³ diye de belirtmiştir.

Bununla birlikte o; merkezin dışındaki bölgeler olan şehirlerde görev yapan devlet adamları ve memurların hükümdar tarafından Allah korkusu olan, ahlaklı, dini ilkelere riayet eden, dürüst ve güvenilir kişiler arasından tercih edilmesinin gerekliliği eserde vurgulamıştır.²⁰⁴ Yine devlet içinde görev yapan bu memurlarından hak edenlere yetki ve görev verilmeli, kayırmacılık ve rüşvete asla izin verilmemelidir. Nizâmülmülk devlet memurlarının denetimlerinin sık tutulması gerektiğini ve yolsuzluklara izin

¹⁹⁹ Nizâmülmülk, Siyâsetname, çev. Nurettin Bayburtlugil s. 234-235.

²⁰⁰ Nizâmülmülk, Siyâsetname, çev. Mehmet Topkaya, s. 229.

²⁰¹ Nizâmülmülk, Siyâsetname, çev. Mehmet Topkaya, s. 242-243.

²⁰² Nizâmülmülk, Siyâsetname, çev. Nurettin Bayburtlugil s. 228-229.

²⁰³ Nizâmülmülk, Siyasetnâme, çev. Mehmet Taha Ayar, s. 244.

²⁰⁴ Nizâmülmülk, Siyâsetname, çev. Mehmet Topkaya, s. 71.

verilmemesini dile getirmiştir.²⁰⁵ Ayrıca Nizâmülmülk eserinde, göreve yeni başlayan bir memurun, belli tecrübeleri elde etmeksizin yukarıdaki pozisyonlara yükselmesini doğru bulmamaktadır. Ona göre memuriyette hızlı yükselme daima yönetimde hatayı getirmektedir. Memur, görev yapmış olduğu pozisyonları özümsemeli ve bu pozisyonlarda belli bir tecrübe birikimi kazandıktan sonra bir üst makama yükseltilmelidir. Memuriyet atamaları, her zaman liyakat, bilgi ve tecrübe ile paralel olarak yapılmalıdır. Yine ona göre, geçmişi bilinmeyen liyakatsiz kişilere de devlet memurluğu verilmemelidir.²⁰⁶

3.2.3. Devlet Yönetiminde İstişarenin Önemi

Nizâmülmülk eserinde; devleti yöneten hükümdarın bilgili ve ilim sahibi olması gerektiğini belirttiği gibi aynı zamanda onun alçakgönüllü ve tevazu sahibi olması gerektiğini de vurgulamıştır.²⁰⁷ O hükümdarın bir karar alırken de acele etmemesi gerektiğini ve istişareye başvurmasının önemli olduğunu ifade etmiştir. Çünkü ona göre; bir kişinin bilgisi bir kişinin gücü kadarken, iki kişinin bilgisi iki kişinin gücü kadardır. Ayrıca her şeyi bildiğini sanan ve kendisiyle övünen hükümdar kadar cahil biri olmadığını belirtmiş ve böyle bir hükümdarın devleti yıkıma dahi götürebileceğini ifade etmiştir.²⁰⁸

Bunların yanı sıra o; hükümdarın her zaman devlet işleri ile ilgili konularda devlet erkânı ve âlimler ile istişare ederek bir karar alması gerektiğini belirtmiş ve bu konuyla ilgili görüşlerini şu şekilde ifade etmiştir:

“İşler hakkında kedisıyla bilgi alış-verişi yapılacak kişinin üstün görüş sahibi olması gerekir. Herkesin bir uzmanlık alanı vardır, bir kişinin çok iyi bildiği bir işi diğeri bilmez. Bir insanın bilgisi vardır, pratiği yoktur. Fakat bir diğeri bilginin bilgisi de, pratiği de, yeterli tecrübesi vardır. Bunu şöyle açıklayabiliriz: Bir şahıs bir hastalığın ilacını kitaplarda arar, bulur, okur üstelik bütün ilaçların isimlerinin de bilir, o kadar. Bir diğeri bütün ilaçların isimlerinin bildiği gibi, hasta tedavi etmiş ve defalarca tecrübe yapmış ise, bu iki zat asla aynı olamaz.”²⁰⁹

²⁰⁵ Nizâmülmülk, Siyâsetname, çev. Mehmet Topkaya, s. 22, 65, 244, 256.

²⁰⁶ Nizâmülmülk, Siyasetnâme, çev. Mehmet Taha Ayar, s. 230-231.

²⁰⁷ Nizâmülmülk, Siyâsetname, çev. Mehmet Topkaya, s. 226-228.

²⁰⁸ Nizâmülmülk, Siyâsetname, çev. Mehmet Topkaya, s. 140, 207.

²⁰⁹ Nizâmülmülk, Siyâsetname, çev. Nurettin Bayburtlugil s. 133.

“...Bilginlerin ve cihan görmüş ihtiyarların tecrübesinden istifade edilmelidir. Zekâsı çok keskin bir kişi bir işin gelişmesini ve neticesini hemen görebilir, bazıları bunu anlayamaz. Bilginlerin bir sözü vardır: ‘Bir kişinin tedbiri bir kişinin kuvvetine, iki kişinin tedbiri iki kişinin kuvvetine bedeldir.’...Sonuçta padişahın önemli bir olay karşısında ihtiyarlara, bilginlere ve dostlara danışıp bilgilerini alması gerekir. Herkesin ve özellikle uzman kişilerin o konuda bildiklerini söyleyerek görüşlerini açıklamaları, her âlimin aykırı da olsa fikrini ortaya koyması, doğrunun ortaya çıkması için gereklidir. Âlimlere danışmadan icraatta bulunan hükümdarlar bencil ve zayıf görüşlüdür...”²¹⁰

Bu ifadelerden Nizâmülmülk’ün devlet yönetim anlayışı içerisinde istişareye son derece önem vermiş olduğu anlaşılmakta ve hükümdarın devlet işlerini yerine getirirken danışarak yapması da onun devlet işlerinde daha doğru kararlar almasına ve başarılı olmasına yardımcı olacaktır.

3.2.4. Yabancı Devlet Elçilerinin Ağırlanması ve Yabancı Devletlere Elçi Tanzimi

Devlet yönetim anlayışı içerisinde devlet imajının korunması adına hem başka ülkelerden gelen elçilerin ağırlanması hususu hem de başka ülkelere gönderilen elçilerin dikkat etmesi gereken hususların önemini vurgulamak adına Nizâmülmülk; eserinde devlet elçilerine de bir fasıl ayırmıştır. O eserinde; elçilerden bahsettiği yirmi birinci fasılda bu konunun son derece önemi oluşunu ifade etmiştir. Çünkü devletler arasında birbirlerine elçi göndermelerinin nedeninin yalnız mektup ve haber olmadığını söyleyen Nizâmülmülk, bir hükümdarın başka bir ülkeye elçi göndermesinde yüz sır ve amaç olduğunu ifade etmiştir. Bu nedenle o; bu hususun çok önemli olduğunu ve hükümdarın elçi olarak görevlendirilecek kişilerin seçiminde ve gelen elçilerin ağırlandığında çok dikkatli olması gerektiğini önemle vurgulamıştır. Nizâmülmülk eserinde bunu şöyle ifade etmektedir:

“Elçiler göndermekle yolları, iç kısımlarının ırmaklarının suyunun nasıl olduğunu, asker sevkine elverişli olup olmadığını, otlakların nerde bulunduğunu bilip, öğrenmek isterler. Her ülkeden dönen memurlar o padişahın askerinin adedini, teçhizatını atıcılıktaki kabiliyetlerini, padişahın meclisinin ve sofrasının nasıl olduğunu araştırıp görürler.”²¹¹

²¹⁰ Nizâmülmülk, Siyâsetname, çev. Mehmet Topkaya, s. 140.

²¹¹ Nizâmülmülk, Siyâsetname, çev. Mehmet Topkaya, s. 146.

Ayrıca Nizâmülmülk başka ülkelerden gelen bu elçilerin sadece ülke hakkında bilgi toplamadıklarını aynı zamanda hükümdar hakkında da detaylı bilgiler edinmeye çalıştıklarını ifade etmiştir:

“Bundan başka götürdükleri haberde padişahın sarayının tertibi, âdetleri, çevgana (at üzerinde oynanan bir tür savaş oyunu), ava düşkünlüğü, iyi huylu, yaratılışlı olup olmadığı, cömertlik, çalışkanlık, uyanıklık ve iş yapma durumunun nasıl olduğu, zalim mi, âdil mi, genç mi, ihtiyar mı, şehirleri imar görmüş mü, viran mı, askeri kendisinden memnun mu, değil mi, halkı zengin mi, fakir mi, cömert mi, cimri mi, veziri dirayetli mi, dinî kaidelere göre yaşıyor mu, yaşamıyor mu, kumandanlarının tecrübeli olup olmadığı, savaş idare edip edemedikleri, nedimleri zarif ve liyakatli kişiler mi, içkilerden neyi sever, neden nefret eder, muhabbetli ve güzel huylu mudur, çalışmada kaidelere riayet ediyor mu, etmiyor mu, müşfik ve iyiliksever mi, değil mi, gaflette mi, uyanık mı, şakaya mı, kölelere mi, yoksa kadınlara mı daha fazla düşkündür.”²¹²

Buradan hareketle Nizâmülmülk’e göre elçilerin tek vazifesinin bir mektupta mesaj iletmek olmadığını aynı zamanda onların ülkesi adına haber ve bilgi alma görevini yerine getirmeye çalıştıklarını söyleyebiliriz. Ayrıca o, bu gibi nedenlerden dolayı; hükümdarına ülkesi adına bu görevi yerine getirecek kişilerin seçiminde son derece dikkatli olması gerektiğini tavsiye etmiş ve bu görevi layıkıyla yerine getirecek kişileri seçmesi gerektiğini önemle vurgulamıştır. Nizâmülmülk hükümdara elçi olarak görev alacak kişilerde bulunması gereken özellikleri de eserinde detaylı bir şekilde dile getirmiştir:

“Bir elçinin padişaha iyi hizmet etmesi, söyleyeceği sözlerden sakınmaması, çok seyahat etmiş olması gerekir. Her konuda bilgili, hâfız-ı Kur’an, ileri görüşlü, boylu postlu ve yakışıklı olmalıdır. Yaşlı ve bilgin olursa daha iyi olur. Eğer bu işe kendi nedimini gönderirse itimadı daha fazla olur. Elçi olarak gönderilen adam cesur, mert, silahşor olmalı, ata iyi binebilmelidir. Savaşçı da olursa çok daha iyi olur. Şimdi bizim adamlarımızın böyle olduğunu onlara göstermeliyiz. Elçi Seyyid veya Şerif olursa, şeref ve nesepe daha fazla hürmet edileceğinden ve kendisine kötülük yapılmayacağından, daha iyi olur. Sarhoş, şakacı, kumarbaz, çok konuşan ve kimse tarafından bilinmeyen kişiler elçi olarak gönderilmemelidir. Çok kere padişahlar hediyeler ve zarif eşyalar ile elçi gönderip kendi acizliklerini ve zayıflıklarını bildirerek sulh istemişler, arkasından ordu hazırlayıp, erkekçe at sürerek hasmını mağlup etmişlerdir.

²¹² Nizâmülmülk, Siyâsetname, çev. Mehmet Topkaya, s. 146.

Netice olarak denilebilir ki elçi, padişahın akıllı ve iyi huylu olduğunun bir delilidir.”²¹³

O bu görev için yukarıda da ifade etmiş olduğu özelliklere sahip kişilerin elçi olarak seçilmesi gerektiğini ve böyle yapılırsa devletin bekası için bunun daha faydalı olacağını belirtmiş ve hükümdarın elçileri aracılığıyla diğer devletlerin kendi ülkesi üzerindeki niyetlerinin iyi mi yoksa kötü mü olduğunu öğrenip gerekli tedbirleri alabileceğini ifade etmiştir.

3.2.5. Devlet İşlerinde Pratik Bilginin Önemi

Önceki bölümlerde ifade ettiğimiz gibi; Nizâmülmülk’ün Siyasetnâme adlı eseri, dönemin hükümdarları başta olmak üzere ileri gelen devlet adamlarına yol göstermek amacıyla yazılan pratik siyaset bilim türündeki yapıtlar geleneğinin önemli bir türüdür. Bu bakımdan Siyasetnâme, sadece Nizâmülmülk’ün konuyla ilgili teorik tasarımlarını içeren bir yapıt değil aynı zamanda genel yapısı bakımından pratik amaçlar için kaleme alınmıştır. Nizâmülmülk’ün eserinde ortaya koyduğu pratik siyaset anlayışı belli bir düzen ve tecrübe üzerine yükselmektedir.²¹⁴ Bu nedenle o eserinde teorik bilginin yanında pratik bilgiye de önem vermiş ve hükümdara da pratik bilgi ve tecrübe ile hareket etmesi hususunda çeşitli öğütlerde bulunmuştur:

“İşler hakkında kedisıyla bilgi alış-verişi yapılacak kişinin üstün görüş sahibi olması gerekir. Herkesin bir uzmanlık alanı vardır, bir kişinin çok iyi bildiği bir işi diğeri bilmez. Bir insanın bilgisi vardır, pratiği yoktur. Fakat bir diğeri bilgisi de, pratiği de, yeterli tecrübesi vardır. Bunu şöyle açıklayabiliriz: Bir şahıs bir hastalığın ilacını kitaplarda arar, bulur, okur üstelik bütün ilaçların isimlerinin de bilir, o kadar. Bir diğeri bütün ilaçların isimlerinin bildiği gibi, hasta tedavi etmiş ve defalarca tecrübe yapmış ise, bu iki zat asla aynı olamaz. Aynı şekilde, pek çok seyahate çıkarak dünyayı görmüş, zamanın acı ve tatlı anılarını yaşamış, başından türlü işler geçmiş bir adamla, hiç yolculuğa çıkmamış, vilâyetle görmemiş, yolculuk sıkıntısı çekmemiş adam aynı olamaz.”²¹⁵

²¹³ Nizâmülmülk, Siyâsetname, çev. Mehmet Topkaya, s. 150.

²¹⁴ Kömürcüoğlu-Kömürcüoğlu, a.g.m., 64; Canatan, a.g.m., s. 200-202.

²¹⁵ Nizâmülmülk, Siyâsetname, çev. Nurettin Bayburtlugil s. 133.

Yine o bu konu hakkında eserinde bilginlerin ve cihan görmüş ihtiyarların bilgi birikiminden yararlanılması gerektiğini belirtmiştir. Çünkü onların bilgilerinin ve tecrübelerinin herhangi bir alanda daha önce hiç pratiği ve tecrübesi olmamış kişinin teorideki bilgisinden çok daha üstün olduğunu ifade etmiştir.²¹⁶

3.2.6. Padişah Fermanı ve Uygulanması

Nizâmülmülk eserinde devletin yegâne sahibinin ve yöneticisinin hükümdar olduğunu vurgulamış ve onun çoğu kez bu gücü fermanları aracılığıyla kullandığını ifade etmiştir. Hükümdarın sahip olduğu bu güç ile belirli hususlarda çıkardığı fermanlar kanun niteliğini taşımaktadır. Gerek her konumdaki devlet teşkilâtının üyeleri, gerekse her zümreden halk hükümdar tarafından çıkarılan bu fermanlara itaat etmekle sorumludurlar.

Nizâmülmülk eserinde; devlet imajının korunması adına hükümdarın çıkardığı fermanlar hususunda son derece dikkatli olması gerektiğini ifade etmiştir. Çünkü padişah fermanının saygınlığının ve uygulamasının son derece önemli olduğunu ve saray divanı ve hükümdar adına, çok sık ferman çıkartılmaması gerektiğini belirtmiştir. Aksi takdirde çok olan şeye hürmetin azalacağını ve itibar edilmeyeceğini vurgulamıştır. Ona göre; hükümdar ve devlet erkânı öyle fermanlar çıkarmalıdır ki, bunlara hiç kimse karşı koymamalıdır ve divandan çıkan her ferman, halk arasında saygınlık uyandırmalıdır. Ayrıca o herkesin hükümdarın fermanında emrettiği şeyi yapması gerektiğini de vurgulamış aksi takdirde diğerlerine ibret olması adına fermanın emrettiği hususları yerine getirmeyenlerin cezalandırılmasını istemiştir.²¹⁷

Netice olarak Nizâmülmülk hükümdarın, devlet imajını kuvvetlendirmek için fermanlarının ve emirlerinin uygulanması yönünde gerekli tedbirleri alması gerektiğini öğütlemiştir. Aksi takdirde hükümdarın haşmeti, saray ve divanın değerinin azalacağını ve neticede hükümdarın ülkesinin ve kendi canın dahi tehlikeye gireceğini ifade etmiştir.²¹⁸

²¹⁶ Nizâmülmülk, Siyâsetname, çev. Mehmet Topkaya, s. 140.

²¹⁷ Nizâmülmülk, Siyâsetname, çev. Mehmet Topkaya, s. 105-106.

²¹⁸ Nizâmülmülk, Siyâsetname, çev. Mehmet Topkaya, s. 184; Canatan, a.g.m., s. 205.

3.2.7. Halk Yönetimi ve Halkın Yönetime Katılımı

Nizâmülmülk, eserinde de yer verdiği üzere göreve geldiği ilk günden beri sosyal yapıyı, İslam dininin ışığında düzenlemeye çalışmıştır. Müslümanlığın da gereği olarak, hiç kimse arasında ayırım yapmamış, hatta dinsel ve ırksal ayrıma karşı çıkmıştır. O devlet teşkilatına kamu görevlisi olarak soyu ve dini ne olursa olsun hak edenleri almaya özen göstermiştir. Nizâmülmülk toplum içerisinde herkesi eşit olarak görmüş ve öyle de muamele etmiştir. O eseri; Siyasetnâme’de, halkın en büyük görevinin hükümdara mutlak itaat olduğunu ifade etmiştir. Çünkü ona göre halk hükümdarına itaat etmezse düzensizlik oluşur ve devlet içinde kargaşa çıkar.²¹⁹ Yine Nizâmülmülk eserinde; hükümdarın halka karşı bir baba gibi davranması gerektiğini ifade etmektedir. Nitekim o eserinde; “Sultan dünyanın kethüdası, insanlar da onun aile efradı ve kullarıdır.” demiştir.²²⁰

Bununla birlikte Nizâmülmülk; halk ile hükümdar arasındaki ilişkide karşılıklı bilgi akışına da son derece önem vermiştir. Ona göre hükümdar, hem bizzat halkın şikâyetlerini saraya iletebilmesine imkân tanınmalı, hem de kendisi halkın ve ülkenin durumu hakkında araştırmalar yaptırıp bilgi toplamalıdır. Bu işler de belirli bir protokole göre yürütülmelidir. Bunun neticesinde de hükümdar ve saray ise, halktan gelen bu şikâyetlere gereken cevabı hemen vermeli ve halkı gerektiği gibi bilgilendirmelidir.²²¹

Halkın kullanabileceği bir başka şikâyet mekanizması ise dilekçe yolu ile kendi bölgelerindeki kadıya başvurma yöntemidir. Liyakat usulüne göre seçilmiş ve donanımlı olan kadılar, halkın kendi aralarındaki problemleri, şikâyetçilerin mezheplerine uygun bir şekilde çözmeye çalışırlar. Sünni mezhebe Sünni kadı, Şii mezhebe ise Şii kadı bakardı. Bununla birlikte Nizâmülmülk eseri Siyasetnâme’de adil yönetime çok önem vermiş ve adalet kavramını devlet yönetiminde en temel unsur olarak görmüştür. Bu nedenle Nizâmülmülk hükümdarın her zaman adaletli olması gerektiğini ve hükmettiği dönemde zulmü ortadan kaldırması gerektiğini öğütlemiştir. Yine o; hükümdarın kendisinin adil olduğu zaman onunla birlikte toplumun da adil bir toplum olacağını belirtmiştir. Çünkü halklar hükümdarlarının yönetim anlayışına göre

²¹⁹ Önalp, a.g.e., s. 76.

²²⁰ Nizâmülmülk, Siyâsetname, çev. Mehmet Topkaya, s. 183-184.

²²¹ Canatan, a.g.m., s. 208-209.

hareket etmektedirler. Ayrıca; saltanatın devamlılığı da hükümdarın adil olmasına bağlıdır.²²²

Yine Nizâmülmülk esrinde adâletin gerçekleştirilmesi için; hükümdarın haftada iki gün divan-ı mezalimde bulunup, haksızlıklara uğramışların hakkını zalimlerden alarak onlara geri vermesi ve konuyu doğrudan halktan kendisinin dinleyip ona göre karar vermesi gerektiğini öğütlemiştir. Çünkü hükümdarın haftada iki gün zulme ve haksızlığa uğrayanların dertlerini dinlediği haberi ülkede yayılınca zalimler korkuya kapılır ve yakalanma korkusundan ötürü hiç kimseye haksızlık yapmaya cesaret edemezler.²²³ Bunun yanı sıra; yine yılda birer defa kutlanan Nevruz ve Mihrican bayramları, bayram olarak kutlanmalarının ve devlete meşruiyet sağlanan günler olmalarının yanı sıra halkın şikâyetlerini doğrudan hükümdara ilettikleri mekanizmalar olarak da işlev görmüşlerdir.²²⁴

Onun devlet yönetim anlayışına göre; hükümdara halkın her kesiminden bireyler kolayca ulaşabilmeli ve sıkıntısını doğrudan arz edebilmelidir. Hükümdarın devletin ve halkın durumundan haberdar olması için bu konu son derece önem arz etmektedir. O eserinde bu konuyla ilgili şunları ifade etmiştir:

“Memleketi yıkıma sürükleyip, raiyyeti(vergi veren halk) perişan eden en büyük şey padişaha ulaşmaktaki zorluktur; buna mukabil padişaha erişmek kolaylığı halk için en büyük saadettir. Halkın zahmetsizce hükümdara bu kadar kolay ulaştığını gören memurlar ve ummal ayağını denk alarak raiyyete zorbalık yapamazlar, halktan muayyen vergi dışında bir şey alamazlar.”²²⁵

Yine bununla birlikte Nizâmülmülk devletin başı olan ve halkı yöneten hükümdarın her zaman teyakkuz halinde olması gerektiğini ifade etmiştir. Aksi takdirde o hükümdar zalimlerin halka yapacakları zulme ortak olmuş olur ve halkından bihaber olduğu için ahmak, aymaz ve cahil biri olmuş olur:

“Yanı başında yahut uzağında kalmış ordu ve raiyyetin durumlarını araştırıp onlardan haberdar olmak padişahlığın gereklerindedir. Hükümdar böyle yapmaz ise şanına noksan gelir ve halk bunu onun gafil, ihmalkâr ve gaddar biri olduğuna yorarak: ‘Memlekette yolsuzluk, bozgunculuğun alıp başını gitmesi

²²² Nizâmülmülk, Siyâsetname, çev. Mehmet Topkaya, s. 53, 60-61, 63.

²²³ Nizâmülmülk, Siyâsetname, çev. Mehmet Topkaya, s. 29.

²²⁴ Selçuk Cüneyt Altinkaya, “Nizâmülmülk’te Meşruiyet”, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kocaeli, 2009, s. 66.

²²⁵ Nizâmülmülk, Siyasetnâme, çev. Mehmet Taha Ayar, s. 79.

*padişahın umurunda değil.' der. Şayet padişah, olan bitenden haberdar da tedbir almıyorsa zulme rıza gösterip zalimlere ortak olur; yok eğer haberdar değilse ahmak, aymaz, kara bir cahildir. Bu iki itham da hoş değildir."*²²⁶

Bunun yanında; Nizâmülmülk, hükümdarın görevlendirdiği vezirlerin ve amillerin halka iyi davranıp davranmadıklarını soruşturmaları, onların yaptıkları işler hakkında daima bilgi sahibi olması gerektiğini ve bu kişilerin halka karşı yanlış işler yaptıklarında görevlerinden derhal azledilmeleri gerektiğini bildirmiştir. Ayrıca sipahilerin halka karşı tutumunu da gözlemleyip bunların düzen ve tedbir için her 2 yılda bir yerlerinin değiştirilmelerini tavsiye etmiştir.²²⁷ Devlet memurlarının durumlarının kontrolü içinde memleketin her köşesine casus gönderilmesi gerektiğini ifade etmiştir.²²⁸

Tüm bunlar neticesinde Nizâmülmülk'ün düşüncelerinde de görüldüğü üzere hükümdarlar, devlet büyükleri, komutanlar, halkın katıldığı ya da şikâyetlerini ulaştırabildikleri toplantılar yapmalı ve halkı durumundan haberdar olmalıdır. Çünkü bu toplantılar aracılığıyla halkın sorunları dinlenip ve ona göre çözümler bulunabilir. Eğer böyle yapılırsa; halk yönetimden memnun olur ve ülke dirlik içinde uzun seneler yaşar. Ayrıca hükümdar yönettiği halkına karşı bir baba gibi şefkatli, koruyucu ve cömert olmalıdır. Hükümdar kararlarında ve fermanlarında her zaman adaletle hükmetmeli ve bununla birlikte de halkın sevgisini ve saygısını kazanmalıdır. Eğer hükümdar böyle yaparsa o zaman saltanatı sağlam olur ve devleti uzun seneler boyunca dirlik içinde var olur.

3.2.8. Eğitim-Öğretim ve Nizamiye Medreseleri

Nizâmülmülk, devlet yönetimi içerisinde eğitim ve öğretime çok önem vermiş ve daha Sultan Alparslan dönemindeyken dahi devletin eğitim politikaları hakkında yakın ve uzak hedeflerini belirlemiştir. O bu amaçla, hem o dönem dini alanda ortaya çıkmış olan yıkıcı ve bölücü faaliyetlerle mücadele etmek için, hem de devletin ihtiyaç

²²⁶ Nizâmülmülk, Siyasetnâme, çev. Mehmet Taha Ayar, s. 85.

²²⁷ Nizâmülmülk, Siyâsetname, çev. Mehmet Topkaya, s. 51, 63,

²²⁸ Nizâmülmülk, Siyâsetname, çev. Mehmet Topkaya, s. 111.

duyduğu eğitimli kişiler ve kamu görevlileri yetiştirmek için ülkenin her tarafında medreseler açmak istemiştir.²²⁹

Bu medreselerden ilki olan Bağdat Nizamiye Medresesi; Sultan Alparslan döneminde Alparslan'ın izniyle Nizâmülmülk tarafından Bağdat'ta 1065'te başlayıp 1067'de bitirilmiştir. Bu medrese aynı zamanda; özel program ile eğitim-öğretime başlanılan ilk yer olmuştur. Ayrıca Bağdat'ta yapılan bu Medresenin ön cephesine Nizâmülmülk'ün adı yazıldığı için; bu medrese "Nizamiye" adıyla ünlü olmuştur. Nizâmülmülk'ün bu medresenin inşası için o devrin parası ile 60.000 dinar harcadığı nakledilmiş ve bu medreselere zengin gelirlili vakıflar bağlamıştır. Dolayısıyla Nizamiye Medresesi ilmi ve idarî muhtariyetin yanında malî alanda da böylece muhtariyete kavuşmuş olmuştur. Bu medrese, hoca ve öğrencilere ait yatakhaneler, yemekhane, dersaneler, kütüphane, mescit ve hamam gibi bölümlerden oluşan bir külliye niteliğindedir.²³⁰

Selçuklulardan önceki devletlerde medreseler daha ziyade özel şahıslar tarafından kurulmakta iken, Nizâmülmülk zamanında kurulan Nizamiye medreseleri; hükümdarlar ve devlet adamları tarafından, devletin imkânları ile kurulmuştur. Bu da eğitim ve öğretim açısından son derece olumlu bir gelişme olmuştur. Çünkü o dönemde şahısların bir yere destek vermesi uzun ömürlü olmamakta ve kısa sürede eserler yok olmaktadır, devletin ya da devlet adamlarının bir yere destek vermesi ise çok farklı olmaktadır. Ayrıca gerek maddi anlamda, gerekse diğer alanlarda olsun, devletin desteği her zaman şahısların desteğinden daha faydalı ve daha etkili olmaktadır. Bu yüzden Nizamiye medreseleri kısa zaman içerisinde büyük bir ilerleme kat etmiş ve bu medreseler gerçekleştirdikleri faaliyetlerle Selçukluların ilim seviyesini yükseltilmesine imkân sağlamışlardır.²³¹

Nizâmülmülk, vezirlik yaptığı dönem boyunca ilim adamlarına değer verip onlara maddi ve manevi yönden gereken desteği vermiştir. Hangi memlekette olursa

²²⁹ Ahmet Ocak, "Nizâmiye Medreseleri ve Büyük Selçuklularda Eğitim", Türkler, c. 5, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, s. 722; Abdülkerim Özaydın, "Nizamiye Medresesi", DİA, İstanbul, 2007, XXXIII, s. 188.

²³⁰ Mehmet Altay Köymen, "Alparslan Zamanı Selçuklu Kültür Müesseseleri", Selçuklu Devleti Araştırmaları Dergisi, Ankara, 1975, c. 4, s. 88; Yazıcı, a.g.e., s. 333, 336.; Atçeken-Bedirhan, a.g.e., s. 138; Uluçay, Tarih Ansiklopedisi, s. 381; Alptekin, a.g.m., s. 208; Kafesoğlu, Selçuklu Tarihi, s. 175; Özaydın, a.g.m., s. 188.

²³¹ Özaydın, a.g.m., s. 191; Mehmet Altay Köymen, Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi, Alp Arslan ve Zamanı, s. 354; Atçeken-Bedirhan, a.g.e., s. 135.

olsun meclisinde mutlaka ilim adamları bulunmuş ve onun huzurunda fikir ve görüşlerini belirtmişlerdir. Bunun yanı sıra Nizâmülmülk; Melikşah döneminde on iki bin bilim ve din adamına, hem de çocuklarına miras kalmak koşuluyla, devlet hazinesinden maaş bağlatmıştır. Yine bilime ve eğitime önem verdiği için, önemli bilimsel kaynaklar buldurarak günümüz üniversitelerin ilkleri arasında sayılabilen Nizamiye medreselerine katkıda bulunmuştur. Selçuklular döneminde kurulan bu medreseler sayesinde çeşitli faaliyetlerle ilim hayatında bir canlanma yaşanmaya başlanmıştır. Bu faaliyetler halkı aydınlatmanın yanında o döneme yaşamış olan Hasan Sabbah taraftarlarına ve diğer aşırı görüş sahibi kişilere karşı da bir set oluşturmuştur. Dönemin dini hayatı, ilmî ve siyaseti üzerinde büyük etkisi olmuş olan bu medreseler sayesinde, birçok devlet adamı da Nizâmülmülk'ü örnek alarak kendi adlarına medreseler inşa ettirmişlerdir. Bu ve benzeri bilgilerden anlaşıldığına göre Selçuklular kendi dönemlerinde mevcut imkânlar çerçevesinde ilmi ortamın oluşması ve gelişmesi için en iyi örneği teşkil etmişlerdir.²³²

Yine bu nedenlerden dolayı Nizâmülmülk'ün kurduğu Nizamiye medreseleri, medreseler için önemli bir dönüm noktası olmuştur. Bu medreselerle İslâm eğitim-öğretim tarihinde yepyeni bir çığır açılmıştır. Bağdat Nizamiye Medresesinin kuruluşundan sonra çeşitli şehirlerde medrese kurma faaliyetleri artarak sürdürülmüştür. Bu şehirlerin başında: Bağdat, Nişabur, Herat, İsfahan, Basra, Şam, Gazne, Merv, Rey, Belh, Tus, Amul ve Musul gelmektedir. Bu merkezlerde kurulan ilk medreseler de Nizamiye adını almışlardır. Bunların bir kısmı Nizâmülmülk'ün ölümünden sonra açılmasına rağmen Bağdat Nizamiye Medresesi'ni örnek aldıkları için bu isimle anılmıştır. Bundan sonra Nizamiye medreseleri ülkenin her yanına yayılarak en ücra yerlere kadar uzanmıştır. Ayrıca bu sayede medrese, mescit gibi dini imar faaliyetlerinde bulunmak, Nizâmülmülk başta olmak üzere, Selçuklu sultan ve devlet adamlarının adeta değişmez vasfı olmuştur.²³³

Nizamiye Medreselerinde görev yapan müderrisler, öğrencilerin hem eğitim ve öğretimleriyle, hem de onların hayatlarıyla ilgili özel problemleriyle yakından

²³² Atçeken-Bedirhan, a.g.e., s. 125, 138; Özeydin, a.g.m., s. 191.

²³³ Yücel Gelişli, "On Dokuzuncu Yüzyılda (Osmanlı Devleti'nin) Bağdat ve Yemen Vilayetlerinde Medreselerin Açılma Gerekçelerine İlişkin İki Belge", Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi, XXV-2, Ankara, 2005, s. 87; Alptekin, a.g.m., s. 208-209; Sevim-Merçil, a.g.e., s. 515; Köymen, "Alparslan Zamanı Selçuklu Kültür Müesseseleri", s. 120-121; Özeydin, a.g.m., s. 188.

ilgilenirlerdi. Bu durum müderris-öğrenci ilişkisinin ne kadar samimi bir zemine oturtulduğunun bir göstergesidir. Müderrisler yalnızca medrese öğrencilerine ders vermez, bilgi ve birikimlerinden halkı da faydalandırır. Şu halde medresenin görevi sadece muhtelif gayeler için öğrenci yetiştirmek değil aynı zamanda geniş halk kitlelerini eğitmek de medresenin görevleri arasında idi.²³⁴

Nizamiye Medreseleri, İslam eğitim sistemine yeni yaklaşımlar getirmekle birlikte bu medreselerde uygulanan eğitim sistemi ile dini ilimler gelişmiş, âlimlere verilen değer artmıştır. Yetiştirdiği öğrenciler devlete ve insanlığa faydalı olmuştur. Bu öğrencilerden biri de İmam Gazali'dir. Nizamiye Medreseleri sosyal düzeni sağlamaya yardımcı olmuş ve bunun yanında vasıflı idareciler yetiştirmiştir. Bu medreselerde yoksul öğrencilerin de eğitim görmesi sağlanarak, eğitimde fırsat eşitliği getirilmiştir. Bugün orta ve yükseköğretim kurumlarında uygulanan ders geçme ve kredi sisteminin başlangıcını teşkil eden, medreselerdeki "ders geçme sistemi", Nizamiye Medreseleriyle kurumlaşmış ve yaygınlaşmıştır.²³⁵ Bununla birlikte; Bağdat Nizamiye medresesinin ders konuları ve programları örnek alınarak başta Osmanlılar olmak üzere bütün İslâm dünyasında takip edilerek uygulanmıştır.²³⁶

Ayrıca Nizamiye Medreseleri, sistemli bir şekilde kurulmuş olan ilk üniversiteler arasında yer alarak tarihe geçmiştir. Medresede yetişen âlimlerin inandığı ve yaydığı fikirler yüzyıllarca İslam Dünyası'nı etkisi altına almış ve tabir-i caizse, Müslümanların sonraki dönemlerini ve medeniyetlerini Nizamiye geleneği şekillendirmiştir.²³⁷ Ancak medreseler, Nizâmülmülk ve çocuklarının vefat etmesinden sonra hızla gerilemiştir. Çağın en ileri eğitim kurumları olan medreseler, zamanla yenilenmedikleri, çağın gelişmelerine yabancı ve bilhassa geri kaldıkları için işlevlerini sağlıklı bir şekilde yerine getirememiş, önem ve değerlerini kaybetmişlerdir.²³⁸

²³⁴ Atçeken-Bedirhan, a.g.e., s. 141; Köymen, "Alparslan Zamanı Selçuklu Kültür Müesseseleri", s. 123.

²³⁵ Önalp, a.g.e., s. 83-84.

²³⁶ Alptekin, a.g.m., s. 209.

²³⁷ Bekir Biçer, "Kuruluş Devrinde Nizamiye Medreselerinin Müderrisleri", Tarih Okulu Dergisi, 16, 2013, s. 284.

²³⁸ Alptekin, a.g.m., s. 209.

3.2.9. İktisadi Yapı ve Üretim

3.2.9.1. Devlet Hazinesi ve Yönetilmesi

Nizâmülmülk'e göre, devlet hazinesi hükümdarın elinde bir emanettir ve o hazinesini ne boş yere harcamalı ne de saklayıp boş yere hapsetmelidir. Hükümdar devlet hazinesinden belirli ölçüler dâhilinde ülkesinin imarı ve giderleri için harcamalıdır. Hatta o ülkenin yollarının tamirini, bakımını ve emniyetini sağlamalı ki dışarıdan tüccarlar ülkesine gelsin, ticaret gelişsin ve halk yoksulluk çekmesin. Ayrıca hükümdar devlet içinde boş yere maaş alan kişileri görevden almalı ve her zaman masraflı işlerden kaçınmalıdır.²³⁹ Yine Nizâmülmülk eserinde; hükümdarın her zaman devlet hazinesinin dolu olmasına dikkat etmesi ve gelir-giderlerini düzenlemesi gerektiğini ifade etmiştir:

*“Padişahların hazine-i asl ve hazine-i harç olmak üzere iki hazinesi vardır. Elde edilen gelirleri hazine-i harca değil de daha çok hazine-i asla koyarlardı. Zorunlu olmadıkça hazine-i asıldan harcama yapılmazdı. Hazine-i asl'dan bir harcama yapılacak olursa tekrar yerine koyarlardı.”*²⁴⁰

*“Merasimlerde, âdetlerde bir kusur, eksiklik olmasın, erzak konusunda sıkıntıya düşülmesin ve harcamalar yolunda gitsin diye vilayetlerden alınıp hazineye konan paraya ve mala asla el sürülmezdi bu yüzden hazineler her zaman dolu idi. Padişahların buna önem vermeleri ve törelerini bu şekilde devam ettirmeleri gerekir.”*²⁴¹

Nizâmülmülk'ün bu ifadeleri doğrultusunda, hükümdarın devletin bekası için hazinesini dengede tutması gerektiğini ve de mali açıdan güçlü olmayı kendine ilke edinmesinin devlet için önemli olduğunu söyleyebiliriz. Ayrıca hükümdar toplumdaki dini, ekonomik, kültürel ve siyasi alanlara liyakatleri ölçüsünde kamu görevlisi atayarak onlara emeğinin karşılığını vermeli ve halkla daima iletişim halinde bulunarak onların isteklerinden haberdar olmalıdır. Hükümdarın din ve dünya işleri hakkındaki konuları iyice öğrenip, mali açıdan güçlü olmak için dolu bir hazineye ve askeri açıdan da düzenli bir orduya sahip olması gerekmektedir. Yine Nizâmülmülk bu doğrultuda; devlet hazinesinin dolu ve dengede olması için de bir takım tavsiyelerde bulunmuştur:

²³⁹ Abdullah Yeşil, “Doğu ve Batı Yönetim Bilimi Düşüncesinin Öncüleri Machiavelli ve Nizâmülmülk Örneği”, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 1996, s. 79.

²⁴⁰ Nizâmülmülk, Siyâsetname, çev. Mehmet Topkaya, s. 355.

²⁴¹ a.yer.

“Vilayetlerden hâsıl olan gelirler yazılarak toplamı ve yapılan harcamalar ortaya çıkarılsın. Bunda umulan fayda şudur ki, vergiler-giderler ortaya konup doğru bir şekilde hesaplandığında gerekli görülen miktar çıkarılıp üstü çizilmelidir. Şayet sonuçta birinin bir diyeceği varsa yahut bir tasarrufta bulunacaksa sözüne itibar edilmeli, eğer haklı bir talepte bulunuyorsa istediği mal tahsis edilmelidir. Böylece hesapta bir açık yahut bir eksik olma durumu söz konusu ise derhal denetlenmelidir.”²⁴²

3.2.9.2. İktâ Sistemi

Vezer Nizâmülmülk’ün Büyük Selçuklu Devleti’ne getirmiş olduğu en büyük yeniliklerden biri “askerî iktâ” sistemi olmuştur. Devlet yönetiminde önceden de bilinen iktâ sistemi, Nizâmülmülk tarafından bireysel olmaktan çıkarılarak belirli kurallara bağlanmış ve bir sistem haline getirilmiştir. Onun zamanından önce hükümdarlar kimseye iktâ vermiyor, bunun yerine her bir askere, konumuna göre senede dört kez ihtiyaçları paralelinde, hazineden mal ödeniyordu.²⁴³ Büyük Selçuklu Sultanı Melikşah döneminden itibaren Nizâmülmülk’ün çalışmaları doğrultusunda iktâ sisteminde köklü bir değişikliğe gidilmiş ve bu değişiklik ile birlikte, önceki dönemlerde komutanlar ile yüksek devlet memurlarına verilen topraklar, bundan böyle hassa askerlerine maaş karşılığı olarak verilmeye başlanmıştır.²⁴⁴ Melikşah’ın hükümdarlığının ikinci yılından başlayarak uygulanan askeri iktâ sistemi on beşinci yılından sonra tüm ülkede yaygınlaşmıştır.

Nizâmülmülk, ülke topraklarının üzerinde belirsizliğin hüküm sürdüğü, tahsilâtın tam olarak yapılamadığı o dönemde, getirmiş olduğu sistemle birlikte, toprakları askerler arasında bölmüş ve bunun neticesinde de üretimde büyük bir artış meydana gelmiştir.²⁴⁵ Bu sistem sayesinde bir yandan kalabalık orduların ihtiyaçları devlete yük olmadan temin edilmeye başlanmış, öte yandan da iktâ sahibinin kendi gelirini artırmaya çalışmalarının bir sonucu olarak memleket imar edilmiş ve üretimde de artış meydana gelmiştir. İktâ sahipleri yanlarında belirli sayılarda asker beslemek, ayrıca bölgenin imarına katkıda bulunmak durumunda oldukları için memleket kısa

²⁴² Nizâmülmülk, Siyasetnâme, çev. Mehmet Taha Ayar, s. 343.

²⁴³ Nizâmülmülk, Siyasetname, çev. Mehmet Topkaya, s. 153; M. Fuat Köprülü, Bizans Müesseselerinin Osmanlı Müesseselerine Katkısı, İstanbul, 1931, s. 222.

²⁴⁴ Ahmet Tabakoğlu, Türkiye İktisat Tarihi, 9. baskı, İstanbul, 2009, s. 87; Kazıcı, a.g.e., s. 469; Avcı v.d., a.g.e., s. 78; Atçeken, Bedirhan, a.g.e., s. 70, 96.

²⁴⁵ Sadi S. Kucur, “İktâ”, DİA., İstanbul, 2000, c. XXII, s. 47.

sürede mamur hale gelmiş ve askerler mesul oldukları toprağa daha iyi bakmaya başlamış ve ülkenin kalkınmasında rol oynamışlardır.²⁴⁶ Bununla birlikte Nizâmülmülk, bu sisteme getirmiş olduğu yenilikler ile iktâ sahiplerini merkeze karşı her zaman sorumlu hale getirmiş, iktâ arazisi üzerinde yaşayan halkın haksızlığa uğramasına engel olmuş ve böylece iktâ toprakları hem devlete, hem sahiplerine hem de halka faydalı olan bir sistemin parçası haline getirilmiştir.²⁴⁷

Nizâmülmülk eseri Siyasetnâme'nin beşinci faslında iktâ sahiplerinin halka nasıl davranması gerektiği hakkında da şöyle demiştir:

“İktâ sahibi olan kişilerin, kendilerinden tahsil etmeleri istenen mal dışında halktan bir şey almaya hakları yoktur. Bu şekilde tahsil ettikleri takdirde, halkın kendisi, malı, eşi, evladı, arazi ve mülkü muhafaza altına alınmış olur. İktâ sahipleri bu mal üzerinde daha fazla hak iddia edemez. Eğer halk durumunu arz etmek için divana çıkmak isterse onlara engel olunmamalıdır. Bundan fazlasını yapan iktâ sahibinin görevine son verilip iktâsına el konması ve âleme ibret olsun diye kınanması emrolunur.”²⁴⁸

Nizâmülmülk eserinde iktâ sahiplerinden, halka eziyet edenler ya da kanunda belirli olan vergiden fazlasını almaya çalışanlardan, elinde bulundurdukları toprakların alınmasını öğütlemiş ve mülkün de, halkın da sultana ait olduğunu belirtmiştir.²⁴⁹ Ayrıca o eserde; halk durumlarını hükümdara bildirmek isterlerse iktâ sahiplerinin onları engellemeye hakları olmadığını ve halk bulunduğu bölgede iktâ sahiplerinden memnun değilse, başka bir iktâyâ gidip yerleşebileceğini ifade etmiştir. Bununla birlikte orduya ödenecek paranın her zaman belli olması gerektiğini tavsiye etmiştir. Yine o; iktâ sahiplerinin iktâlarını ellerinde tutmasını, gulam olanların ve iktâsı olmayanların alacaklarının da tayininin yapılmasını ve zamanı gelince de kendilerine vermeleri ya da yılda iki defa onları huzuruna çağırarak kendilerine vermeleri için para hazırlanmasını öğütlemiştir.²⁵⁰

Nizâmülmülk, eskiden beri bilinen fakat sistemli bir şekilde uygulanamayan iktâ sistemini dönemin şartlarına göre yeniden düzenleyerek sistemli bir hale getirmiş ve böylece ülkenin mamur hale gelip gelişmesine büyük katkıda bulunmuştur. Ayrıca

²⁴⁶ Cahen, İslâmiyet (Doğuşundan Osmanlı Devletinin Kuruluşuna Kadar), s. 238; Yazıcı, a.g.e., s. 309; Uluçay, İlk Müslüman Türk Devletleri, s. 271; Kafesoğlu, Türk Milli Kültürü, s. 371.

²⁴⁷ Kafesoğlu, “Nizâmülmülk” mad., İslam Ansiklopedisi, s. 332.

²⁴⁸ Nizâmülmülk, Siyâsetname, çev. Mehmet Topkaya, s. 53.

²⁴⁹ a.yer.

²⁵⁰ Nizâmülmülk, Siyâsetname, çev. Mehmet Topkaya, s. 53, 153.

iktisadi, sosyal ve askeri amaçlar ile uygulanan bu sistem, Selçuklulardan sonraki Türk devletlerine de örnek olmuş ve Tanzimat dönemine kadar da Osmanlı Devleti'nde temel toprak rejimi olarak uygulanmıştır.²⁵¹

3.2.10. Devlet Yöneticilerine Unvan Verilmesi ve Unvanların Önemi

Nizâmülmülk devlet yönetim anlayışının bir gereği olarak devlet içinde görev yapan kişilerin makamlarına göre hak ettikleri unvanları alması gerektiğini ifade etmiştir. Bunu uygularken dikkat edilmesi gereken şey ise unvanların herkese değil belirli kişilere ve hak edenlere verilmesidir. O eseri Siyasetnâme'de bir şeyin sayısının arttığında değerinin düşeceğini ifade etmiş ve saygınlığının da azalacağını belirtmiştir. Bu konuda dikkat edilmemesi durumunda herkesin bir unvan sahibi olmak için yarışacağı ve toplum içinde unvanların artması sonucu âlim ile cahil arasında, yönetici ile yönetilen arasında fark kalmayacağını, unvan ve makamların itibarsızlaşacağını ifade etmiştir. O, bu nedenlerden dolayı unvanın değerinin bilinmesini ve her önüne gelene hak etmediği bir unvanın ve makamın verilmemesini öğütlemiştir.²⁵²

3.2.11. Ordu ve Güvenlik Anlayışı

Nizâmülmülk'ün devlet yönetim anlayışı içerisinde ordu ve güvenlik konusu son derece önem arz etmiş ve o bu konuda hükümdara birçok tavsiyede bulunmuştur. O eserinin çeşitli fasıllarında, ordunun nasıl düzenlenmesi gerektiğini, devletin bekasının temini için neler yapılması gerektiğini ve güçlü ordu için gerekli şeylerin neler olduğunu ortaya koymuştur. Nizâmülmülk, devlet yöneticilerinin askeri kuvvetlere büyük önem vermeleri gerektiğini belirtmiş ve bunun devletin devamlılığı adına hayati bir konu olduğunu ifade etmiştir.

Nizâmülmülk'e göre ordu üç temel birlikten oluşmalıdır; bunlardan ilki devletin başını ve ailesini korumakla görevlendirilmeli, ikincisi ihtiyaç duyulduğu zaman hazır bulunması gereken yedek bir birlik olmalı ve üçüncüsü ise savaflara katılan, iç düzeni sağlayan ve askeri hizmetleri yerine getiren birlik olarak görev yapmalıdır.²⁵³

²⁵¹ Osman Turan, "Türkler ve İslamiyet", DTCFD, Ankara, 1946, c. IV, s. 474.

²⁵² Nizâmülmülk, Siyâsetname, çev. Mehmet Topkaya, s. 230-240.

²⁵³ Önalp, a.g.e., s. 88-90.

Nizâmülmülk bu birliklerden ilki için askerlerin özenle seçilmesi gerektiğini ve ırk konusunda çeşitlilik sağlanmasını tavsiye etmiştir. Bu görev oldukça önemli olduğu için de askerler ve komutanları sık sık denetlenmelidir. Nizâmülmülk eserinde bu birliği şöyle betimlemiştir:

“Dergahta mümtaz, eli yüzü düzgün, boyu posu yerinde, akli başında, giyim kuşamları şık; devamlı hizmetlerinin bedeli ödenen; bazen verilmek bazen de kendilerinden alınmak üzere 20 altından kuşak ve kalkan, 180 gümüşten kuşak, kalkan, düzgün kargılarla 200 takım pusatla tam teçhiz, tümü süvari, her an müteyakkız ve hazır kıta, sefer ve sarayda her zaman dergahı kollayan her 50’sinin başında onları iyi tanıyıp sevk ü idare edecek bir liderin bulunduğu, 100’ü Horasan’dan 100’ü de Deylem’den 200 mahir süvari dergahta her zaman hazır ü nazır olmalıdır. İsimleri tek tek divanda kayıtlı olan 4.000 piyade, bizzat padişaha bağlı her ırktan 1.000 has gözde, ihtiyaç hasıl olduğunda kullanılmak üzere emirler ve sipahsalara bağlı 3.000 asker bulundurulmalıdır.”²⁵⁴

İkinci olarak görev yapacak olan birliğin ise sayısını Nizâmülmülk 3.000 olarak belirlemiştir. Bu birliğin olumsuzlukları gidermek ve kötü durumlardan kurtulmak için yedekte bulunmasını ve yeri geldiğinde kullanılmasını tavsiye etmiştir. Üçüncü birliğin ise her şeyden önce disiplinli olmasını tavsiye eden Nizâmülmülk; bu birlikteki görevlerin ve görevlilerin önceden belirlenmesi gerektiğini ifade etmiştir. Ona göre ordu her zaman hazır ve nâzır olmalı, askerler komutanlarına itaat etmelidir. Bununla birlikte; itaatsizlik yapan askerler de cezalandırılmalıdır. Ayrıca asker sayısı ihtiyaca göre değişiklik gösterebilmeli ve etkin savaş gücüne sahip olunmalıdır.²⁵⁵

Nizâmülmülk; orduda her tür ve topluluktan asker bulundurulmasını istemiş ve böylelikle toplumun her kesiminin ülkesi için görev yapmış olacağını ifade etmiştir. Bunun neticesinde de ordu içinde askerlerin başarılı olmak için birbirleri ile yarışacağını ve bunun da savaşlarda başarılı olmaya katkıda bulunacağını belirtmiş, aksi takdirde bütün askerlerin aynı soydan bir araya getirilmesinin ordu için büyük hatalar doğuracağını vurgulamıştır. O eserinde bunu şöyle ifade etmiştir:

“Ordunun tek bir milletten oluşması tehlikeler doğurur. Orduda her soy ve milletten asker bulunması için çaba sarf edilmelidir. Sarayda 2.000 Deylemli ve Horasanlı neferin hazır bulunması boşunadır. Eldekilerin ikamesi, geri kalanların takviyesi gereklidir. Bunlardan bazısının Gürcü ve Fars

²⁵⁴ Nizâmülmülk, Siyasetnâme, çev. Mehmet Taha Ayar, s. 129.

²⁵⁵ Önalp, a.g.e., s. 88-90.

*Şebankarelerinden olmasında herhangi bir sakınca yoktur. Zira bunlar da gayetle makbul soydandırlar.*²⁵⁶

*“Ordusunu Türk, Horasanlı, Arap, Hindû, Gûrî ve Deylemliler gibi her kavim askerden teşkil etmek sultan Mahmud’un uygulamalarından idi. Sefer esnasında her gece nöbete gidecek askerlerin sayısı tespit ve her tayfaya bir mahal tahsis edilir idi. Yekdiğerinden olan korkularından ötürü hiçbir bölük yerlerinden kımıldamaya cüret edemez, birbirlerinin kollayarak uyumazlardı. Hiç kimseye ‘falanca kavim savaş meydanında pek mülayim’ dedirtmemek için her kavim kendi haysiyet ve şerefini korumak maksadıyla en iyisinin kendileri olduğunu ispat için cenk günü dişini tırnağına takardı. Savaşçı erlerin töresi bu minval üzere olduğundan, tamamı yiğitçe, canla başla vuruşur idi. Elleri silahlarına davrandığında düşmanı kahretmeden topukları üstüne gerisingeri dönmezler idi.*²⁵⁷

Buradan da anlaşılacağı üzere ordu herhangi bir ırktan bir araya getirilmemelidir. Çünkü Nizâmülmülk böylesi bir durumda askeri bir güce sahip olan o ırkın kendini diğer ırklardan üstün göreceğini ve bu durumda askeriye ve topluma huzursuzluk getireceğini düşünmüştür. Nizâmülmülk eserinde; askerin konumuyla ilgili de tavsiyelerde bulunmuştur. O; askerin görevinin önemli ve diğer görevlerden farklı olduğunu belirtmiş ve askerliğin sadece ücret karşılığı yapılan bir iş gibi görülmemesini istemiştir. Onun için askerliğin temelini disiplin ve itaat oluşturmaktadır. Askerlere de günün şartlarına göre iyi maaş ödenmelidir ki asker mesleğinin dışında bir şeyle uğraşmasın ve her zaman harp etmeye hazır olsun. Nizâmülmülk bunu eserinde şöyle dile getirmiştir:

*“Askere verilecek maaş ve hakları kesin bir şekilde karara bağlanmış ve belirlenmiş olmalıdır. İktâ sahipleri haklarını karara bağlandığı üzere elden almalıdır. İktâ sahibi olmayan askerlerin alacağı miktarda tayin edilmelidir; hükümdara içleri ısınıp gönüllerinde ona muhabbet beslemeleri için maaşlarını bizzat padişahın vermesi en makbul yol olup yılda iki defa huzura çağrılarak yahut zamanı geldiğinde hakları ayrılarak kendilerine sunulmalıdır. İktâ vermeyerek herkesin rütbelerinca yılda dört defa çağırıp maaşlarını hazineden nakit olarak vermek, onları sırtı pek karnı tok tutmak, her zaman hazır ve nazır bulunmalarını ve işlerine koyulmalarını sağlamak önceki padişahların töresinden idi.*²⁵⁸

²⁵⁶ Nizâmülmülk, Siyasetnâme, çev. Mehmet Taha Ayar, s. 143.

²⁵⁷ Nizâmülmülk, Siyasetnâme, çev. Mehmet Taha Ayar, s. 143-144.

²⁵⁸ Nizâmülmülk, Siyâsetname, çev. Mehmet Topkaya, s. 153.

Yine Nizâmülmülk eserinde, hükümdarın ordusunda bulunan askerlerin sayısının fazla olması gerektiğini belirtmiş ve ordunun bu usule göre düzenlenmesi gerektiğini tavsiye etmiştir:

“...Askeri çok olan padişahın vilayeti çok, askeri az olanın vilayeti de az olur. Onu azalttıkça emrindeki vilayetlerde azalır. Artık 400.000 kişilik orduyu 100.000’e indirerek onların isimlerini divandan silmeyi yüce görüşünüze bırakıyorum. Şüphesiz 300.000 asker 100.000 kişilik ordunuzun yanında çok fazladır. Bu 300.000 kişi de efendilerinden iş isterler, olmazsa birisini başlarına padişah seçerler. Bu 100.000 kişiyi öldürebilirler, o zaman bu kadar senelik hazinelerin başına iş açarlar.”²⁵⁹

“Kendi işini usulüne göre beceremeyen, ülke ve saltanatını halk ve ordu ile koruyabilir, padişahın tek hazinesi ordusudur. Böyle olursa dünya hazineleri kendi malı sayılır. Fakat ordusu olmazsa hazine ordunun arkasından giderek, elinde kalmayıp başkalarının olur. Orduyu azaltarak, maliyeyi düzelt diyen kimse, ülkenin düşmanı, saltanatın yıkılmasını isteyen kişidir.”²⁶⁰

Bununla birlikte o eserinde, ordu kumandanlıklarına tecrübeli kişilerin getirilmesini tavsiye etmiş ve gençlerin de eğitilmesini önemsemiştir:

“...Yollar emniyetli olmalı, padişah ve ordusundan herkes korkmalıdır. Ordu kumandanlıklarını tecrübeli ihtiyarlara vermelidir. Yeni yetişen gençlere sanat öğretilirse, dinlerini ve dünyayı para ile satmazlar...”²⁶¹

Ordunun düzenlenmesi konusunda, hükümdara bu şekilde tavsiyelerde bulunan Nizâmülmülk; ordunun gücünün fethedilen yerlerde eziyet ve işkenceye varmaması için, hükümdarın tedbirler alması gerektiğini de eklemiştir:

“...Vilâyet melikindir. Melik vilayeti orduya verebilir. Eğer ordu melikin vilâyetinde şefkatli olmayıp, vilâyet halkına merhamet ve mülâyemetle muamele etmez, orada kendi kesesini doldurmaya çalışarak, halkın sıkıntılarını kendine dert edinmez, bütün zamanını yaralama, tutuklama, hapsetme, azletme, gasp ve hıyanetle geçirirse; bütün padişahların yaptığı işi yapan ordu ile melik arasında ne fark kalır? Ordunun böyle bir güce ulaşmasına müsaade edilmemelidir.”²⁶²

²⁵⁹ Nizâmülmülk, Siyâsetname, çev. Mehmet Topkaya, s. 251.

²⁶⁰ a.yer.

²⁶¹ Nizâmülmülk, Siyâsetname, çev. Nurettin Bayburtlugil s. 245.

²⁶² Nizâmülmülk, Siyâsetname, çev. Mehmet Topkaya, s. 277.

Bunların yanı sıra Nizâmülmülk Siyasetnâme’de orduya lojistik destek sağlanması gerektiğini de öğütlenmiştir. Bunun için konaklama yerlerinde ve arazide ordu için erzak bulundurulması istenmiştir. Bu erzak önceden hazırlanmalı ihtiyaç duyulduğunda köylüler mağdur edilmemelidir. Bu kural, sefere çıkıldığında ortada kalakalmamak amacıyla uygulanır.²⁶³ Yine Nizâmülmülk’e göre; ordu içerisinde askeri hiyerarşi ayrı bir öneme sahiptir çünkü devletin her kademesinde bir hiyerarşik düzen bulunmakta ve devletin ruhu bu hiyerarşik düzen üzerine kurulmuştur:

“Askerin ihtiyaçları tavassutlarından ötürü karşılandığından kendilerine gösterilen ihtiramın artması için askerler gereksinimlerini haylbaşı (atlı birliğin başı) ve üstleri vasıtasıyla aktarmalıdır. Eğer taleplerini bizzat kendileri vasıta olmaksızın iletebilirlerse bu durumda üstlerine ihtiyaç duymayıp onlara hürmette kusurlar ederler. Aynı şekilde eğer hayldan bir kişi kendinden kıdemli biriyle bir ağız dalaşına girip ona hürmette bir kusur eyleyip haddini aşarsa, ast ve üstün belli olması için o kişinin cezaya çarptırılması gerektir.”²⁶⁴

Nizâmülmülk eserinde, psikolojik olarak morali yüksek olan askerin daha güçlü ve kuvvetli olduğunu anlatmış ve bu hususun savaşın kazanılmasında çok önemli bir strateji olduğunu ifade etmiştir. Nizâmülmülk’e göre moral ve motivasyon kullanılan askeri teçhizattan daha üstün bir silahtır. Bu yüzden savaş sırasında ordunun moralini bozacak eylemlerden kaçınılmalıdır. Ayrıca, çok sayıda ganimet elde edilen savaşlar, hükümdarın meşruiyetini güçlendirme adına önemlidir.

Savaş için önemli bir diğer konu da düşmanın hal ve durumunu bilmektir. Bu anlayış savaşlarda hükümdarlara yol gösterici bir pusuladır. Bu bilgiler ancak istihbarat ve casusluk faaliyetleriyle elde edilir. Nizâmülmülk bu noktada istihbaratın önemini vurgulamıştır. Devletin bekası esas olduğu için hükümdarlar devletin iyiliği ve halkın iyiliği için tedbirler almaya çalışmışlardır. Savaş için en önemli şey düşmanın durumunun bilinmesidir ve bu iş casuslar vasıtası ile yapılır. Nizâmülmülk bu hususta hükümdara şöyle tavsiyede bulunmuştur:

“Hiçbir meselenin gizli saklı kalmaması ve ortaya çıkan bir meseleye anında müdahale için kulaklarına gelen her şeyi hükümdara ulaştıracak; seyyah, tacir, yoksul, sufi, sakatatçı kılığında, dört bir tarafa casuslar salınmalıdır.”²⁶⁵

²⁶³ Nizâmülmülk, Siyasetnâme, çev. Mehmet Taha Ayar, s. 139.

²⁶⁴ Nizâmülmülk, Siyasetnâme, çev. Mehmet Taha Ayar, s. 175.

²⁶⁵ Nizâmülmülk, Siyasetnâme, çev. Mehmet Taha Ayar, s. 101.

Son olarak Nizâmülmülk eserinde; Büyük Selçuklu Devleti'nin dünya devleti olması için siyasetinin gerektirdiği kadar büyük ve güçlü bir orduya sahip olması gerektiğini ifade etmiş ve ordunun her zaman hazır olmasını ve sürekli disiplin altında tutulmasını öğütlemiştir.²⁶⁶ Bugün günümüz dünyasında da bu konunun geçerliliğini koruduğuna şüphe yoktur.

3.2.12. Devlet Meselelerinde Adalet Anlayışı ve Ceza Usulü

Nizâmülmülk, Siyasetnâme'de en önemli ahlaki değer olarak yukarıda da ifade etmiş olduğumuz adalet kavramını ön plana çıkarmıştır. Çünkü adil olmak siyasal ahlakın gerçekleşme koşulları açısından önemle üzerinde durulması gereken bir konudur. Nizâmülmülk bu nedenle, Siyasetnâme'de çeşitli hikâye ve hadisler bağlamında bu konuyu ele almış ve siyasal bir ahlakın oluşabilmesini de ancak adaletli bir hükümdarın yönetim anlayışı ile mümkün olacağını belirtmiştir. Hükümdarın adaleti hiçbir zaman elinden bırakmaması gereken en önemli ahlaki değer olarak gören Nizâmülmülk, adaleti; yönetimin, toplumsal düzenin, ekonominin ve sosyolojik olguların temeline yerleştirmiştir. Çünkü adaletin olduğu bir yerde düzenden söz edilebilir, adaletin olmadığı yerde ise kargaşa hâkim olur. Ona göre; aynı zamanda devletin düzeni Allah'ın koymuş olduğu kurallardan geçer. Allah tarafından yönetici konumuna getirilen kişiler de Allah'ın kurallarından sapmamalıdır. Bu kurallar yöneticiyi sınırlandıran ve davranışlarına yön veren kurallardır. Hükümdar, haklıyla haksızı ayırt etmelidir. Mağdurların şikâyetlerini dinlemeli ve dünyevi hayatta adaleti sağlayacak erk olmalıdır. Kayırmalara ve yolsuzluklara sessiz kalmamalıdır. Makamlar işin ehline verilmeli ve liyakat ön plana çıkmalıdır. Vergi memurları vergileri adaletle almalı ve halka bu konuda baskı yapılmamalıdır. Nizâmülmülk her zaman ve her yerde işlerin adaletle yapılmasını ve hiç kimsenin mağdur edilmemesini arzulamıştır. Hatta pazardaki tartıların bile doğru olması için denetim yapılmasını söylemiş ve bu görevi yerine getiren muhtesipler, fiyatları her zaman denetlemeli ve terazilerin doğru olup olmadığına bakarak, ticaretin doğru ve dürüst olarak yürümesini sağlamalıdır.

²⁶⁶ Nizâmülmülk, Siyâsetname, çev. Mehmet Topkaya, s. 141-142, 251; Nizâmülmülk, Siyasetnâme, çev. Mehmet Taha Ayar, s. 129.

Yine Nizâmülmülk eserinde adâletin gerçekleştirilmesi için; hükümdarın haftada iki gün divan-ı mezalimde bulunup, haksızlığa uğrayanların hakkını zalimden alarak ona vermesi ve konuyu doğrudan halktan dinleyip ona göre karar vermesi gerektiğini belirtmiştir. Çünkü hükümdarın haftada iki gün haksızlığa uğrayanları huzuruna çağırıp onları dinlediği haberi tüm ülkede duyulunca zalim kişiler korkuya kapılır ve yakalanma endişesiyle hiç kimseye haksızlık yapmaya cesaret edemezler.²⁶⁷

“Hükümdar haftanın iki gününde adalet divanını kurup, zalimlerden masumların haklarını sorgulayıp, suçuların cezalarını vermeyi bizzat kendisi yapması ve halkın da bunu bizzat kendisinden duyması, her olay için birkaç örnek vermesi gereklidir. Sultanın mazlumları ve adalet isteyenleri haftanın iki gününde sarayına çağırıp onların şikâyetlerini dinlediği ülkede duyulunca, zalimler hükümdarın kendilerine vereceği cezadan korkarak ellerini masum halkın üzerinden çekerler.”²⁶⁸

“Sarayımız adaletsizliğe uğrayan ve zulüm görenlere açıktır. Allah (c.c.) bize bu rütbe ve padişahlığı zalimlerin zulmünü mazlumlardan kaldırmak için vermiştir.”²⁶⁹

Bununla birlikte Nizâmülmülk hükümdarın kendisinin adil olduğu zaman onunla birlikte toplumun da adil bir toplum olacağını belirtmiştir. Çünkü halklar hükümdarlarının yönetim anlayışına göre hareket etmektedirler. Yine ona göre, saltanatın devamlılığı da hükümdarın adil olmasına bağlıdır. Eğer hükümdar, adaletli ve cömert ise kâinat güzel, halk sakin ve huzurlu olur. Eğer adaletle yanlışlık karışırsa herkes huzursuz olur. Bu duruma göre, bir toplumda adaletin gerçekleştirilmesi hükümdara bağlıdır ve hükümdarın kendisi adaletli davranır ve bunu toplumuna yansıtır ise yönetilenler de adaletli olur ve yöneticiler de yönetilenler de herkes mutlu olur.²⁷⁰

Nizâmülmülk, eserinde hükümdarın; halkın iyiliği için çalışıp adil davranan, kötü emellere sahip olmayan, doğru yoldan ayrılmayacak olanları memur olarak seçmesi gerektiğini ifade etmiştir.²⁷¹ Nizâmülmülk tayin edilen devlet memurlarının denetiminin hükümdara ait önemli bir görev olduğunu ve bunun yanında da suç işleyen memurların cezalandırılması gerektiğini belirtir. O, bir işte görev yapan memurun

²⁶⁷ Nizâmülmülk, Siyâsetname, çev. Mehmet Topkaya, s. 29.

²⁶⁸ a.yer.

²⁶⁹ Nizâmülmülk, Siyâsetname, çev. Nurettin Bayburtlugil s. 66.

²⁷⁰ Nizâmülmülk, Siyâsetname, çev. Mehmet Topkaya, s. 53, 60-61, 63.

²⁷¹ Nizâmülmülk, Siyâsetname, çev. Mehmet Topkaya, s. 71; 74.

kanunlara aykırı davranarak halktan vergiyi miktarından fazla alması durumunda, alınan fazla verginin halka geri verilmesini ve bu suçu işleyen memurların da sürgüne gönderilmeleri gerektiğini belirtir. Bu nedenlerden dolayı hükümdarın önlemını alıp memurlarını her zaman denetlemesi gerektiği ifade edilir. Ayrıca işledikleri suç paralelinde ceza almaları gerektiğini de söyleyen Nizâmülmülk; suçun tekrarlanmaması ve diğer memurlar içinde ibret olması nedeniyle ceza verilmesi gerektiğini dile getirir.²⁷²

Nizâmülmülk, Siyasetnâme'nin birçok yerinde yukarıda belitmiş olduğumuz görevini kötüye kullanan devlet memuru ya da padişaha karşı isyan içine giren kişilerin cezalandırılmasını da hükümdarın görevleri arasında nitelemiştir. O bu cezaların ise, kişinin yapmış olduğu hatanın büyüklüğüne göre farklı şekillerde verilmesini tavsiye etmiştir. Suçu işleyen kişiler sıradan bir vatandaş olabildiği gibi vezir, kadı, amil veya devletin herhangi bir memuru da olsa hiç fark etmez, kişinin işlediği suça göre ceza verilmesi gerektiği vurgulanmıştır. Nizâmülmülk eserinde bu konuyu şöyle dile getirmiştir:

“...Hizmetkâr ve atanmışların birinden yakışksız bir davranış yahut bir yolsuzluk sadır olur da bu kişinin bir takım yaptırımlar, kınamalar ve öğütlerle yola gelmesi ve gaflet uykusundan uyanması durumunda görevinde devamı sağlanır, yok eğer uyanmazsa görevine derhal son verilerek, yerine o makama layık birisi tayin edilir. Nankör olan ve huzurun kadr-ü kıymetini bilmeyen, içlerinde ihanet tasarlayıp isyankârlık gösteren, haddi olmayan işlere burunlarını sokan kimseler hak ettikleri ölçüde cezalandırılırlar ve dahi; ola ki yaptıklarından vazgeçerler diye bağışlama kapısı her zaman açık tutulur.”²⁷³

“Padişah sürekli tahsildarları denetlemeli, onlara nezaret etmelidir. Cihanın ve hazinenin dört başı mamur, kendi ömrünün uzun olması için padişah, memurlar kanunlara mugayir (aykırı) davrandıklarında yahut raiyyetten gerektiğinden fazla bir şey aldıklarında alınan şeyi sahibine iade ederek, alan kişiyi diğer memurlara ibret olsun da aynı yolsuzluğu yapmasınlar diye derhal azledip uzaklaştırmalıdır.”²⁷⁴

Yukarıdaki ifadelerden de anlaşılacağı üzere, Nizâmülmülk için; kişinin makamı, rütbesi, şanı, şöhreti ne olursa olsun, cezai işlem gerektiren bir faaliyette bulunduğu kişiye hak ettiği ceza kadı tarafından verilmelidir. Ayrıca bir kişinin ceza

²⁷² Nizâmülmülk, Siyâsetname, çev. Mehmet Topkaya, s. 41-42, 51-52, 85.

²⁷³ Nizâmülmülk, Siyasetnâme, çev. Mehmet Taha Ayar, s. 12.

²⁷⁴ Nizâmülmülk, Siyasetnâme, çev. Mehmet Taha Ayar, s. 28.

alabilmesi için o kişinin cezai ehliyetinin bulunması gereklidir. Nizâmülmülk için bu ehliyet ise kişinin akıl sağlığının yerinde olup olmadığıdır. Bu nedenle Nizâmülmülk'e göre; akli olmayan insana ceza verilmemeli ve de delilsiz, ispatsız bir olaydan dolayı da kimsenin boynu vurulmamalıdır.

“Eğer bir kişi kibirlenir de kendisine ceza verileceği zaman, kadı huzuruna çıkmazsa o, büyük kişi de olsa zorla hâkim huzuruna çıkarılmalıdır.”
“...Memleketin ayakta durabilmesi için Hz. Âdem'den zamanımıza kadar hiç bir padişah adaleti hâkim kılmak için suçluyu cezalandırmaktan çekinmemiştir.”²⁷⁵

Bunların yanı sıra Nizâmülmülk kendisinin de bir vezir olmasına karşın, hükümdarın seçeceği vezirin liyakat sahibi olmasına dikkat etmesi gerektiğini önemle vurgulamış ve hükümdarın, vezirin görevinde bir ihmalkârlık gördüğü zaman derhal buna müdahale etmesini ve ona gereken ceza ne ise hemen vermesi gerektiğini ifade etmiştir. Ayrıca Nizâmülmülk hükümdarın dört gruba mensup kişilerin suçlarını bağışlamaması gerektiğini belirtmiştir. Birincisi ülkenin yıkılması için çaba sarf edenler, ikincisi haram işte bulunanlar, üçüncüsü devlete ait gizli bilgileri yayanlar, dördüncüsü ise hükümdara dalkavukluk yaptıktan sonra kalbi ile onun düşmanları ile anlaşma yapanlar. Nizâmülmülk bunların kesinlikle cezalandırılmasını istemiş ve hükümdarın ülkesinde meydana gelen olaylar hakkında da uyanık olmasını tavsiye etmiştir.²⁷⁶

4. NİZÂMÜLMÜLK VE SİYASETNÂME'NİN BÜYÜK SELÇUKLU DEVLETİ VE TÜRK YÖNETİM ANLAYIŞINA ETKİSİ

Büyük Selçuklu Devleti, İslâm dünyasının siyasî açıdan parçalandığı, ilmi ve kültürel yönlerdense zayıflamaya başladığı bir dönemde kurulmuş ve yükselmeye başlamış bir devlettir. Selçuklu Devleti ile aynı dönemde varlığını sürdüren Türk İslâm devletlerinden Karahanlılar Türkistan'ı, Gazneliler ise Horasan'ı ve daha ziyade Hindistan bölgelerini hâkimiyetleri altına alırken, Selçuklular Kuzey Afrika dışındaki bütün İslâm ülkelerini kendi egemenliklerinde birleştirmişlerdi. Selçuklu Devleti varlığını sürdürdüğü bu dönem de bilim ve kültürel alanlarda önemli gelişmeler sağlamış ve bu alanlar için uygun ortamlar oluşturmuş, kendi himayesinde yaşayan

²⁷⁵ Nizâmülmülk, Siyâsetname, çev. Mehmet Topkaya, s. 65.

²⁷⁶ Nizâmülmülk, Siyâsetname, çev. Nurettin Bayburtlugil s. 57.

âlimleri desteklemiş ve böylece çok sayıda sosyal, kültürel ve ilmi eser meydana gelmesini sağlamıştır.²⁷⁷

Büyük Selçuklu Devleti'nin devlet teşkilatlanmasının oluşum süreci uzun zaman almıştır, çünkü Selçuklu Devleti'nin kuruluşuna kadar Oğuz ve Türkmenlerdeki mevcut hâkimiyet anlayışı, fethi gerçekleştirilen ülkelerde sağlam bir yönetimin kurulması için yeterli değildi. Bu nedenle de Selçuklu Devleti'nde daha istikrarlı ve etkili bir bürokrasi ağının oluşturulması ihtiyacı doğmuştur. Yeni devlet sisteminin temellerinin atılması Horasan'da Selçuklular'ın fetihleri sırasında başlamış ve özellikle Sultan Melikşah'ın hükümdarlığı döneminde tam anlamıyla tamamlanmıştır.²⁷⁸ Büyük Selçuklu Devleti'nin vezirlerinin çoğu İranlı idi. Devletin en etkili veziri olan Nizâmülmülk de aynı şekilde İranlı idi ve Nizâmülmülk, uzun zaman Selçuklu Devleti'nin vezirliğini yapmış ve devletin en nüfuzlu yöneticilerinden biri olmuştur. Bu nedenle Nizâmülmülk görev yaptığı yıllar sürecinde, Selçuklu Devleti yönetim yapısına ve anlayışına idarî ve siyasî açıdan önemli etkileri olmuştur.²⁷⁹

Ayrıca Selçuklu devlet teşkilâtı büyük ölçüde İranlı vezirlerden etkilendiği gibi Ortadoğu devletlerinin teşkilâtlarından da etkilenmiştir.²⁸⁰ Bunu Nizâmülmülk'ün yazdığı ve Selçuklu Devleti'nin bir bilançosunu veren Siyasetnâme'de de görebilmekteyiz. Çünkü eserin birçok yerinde Sasani, Samani, Abbasî, Gazneli ve Karahanlı Devleti'nin teşkilâtından ne derece yararlanmış olduğu açıkça anlaşılmaktadır.²⁸¹ Selçuklu Devleti kendi devlet teşkilâtını genişletip ve yenilerken İslâmî esaslara da riayet etmiş ve bu esasları kendi teşkilât bünyesine mükemmel bir şekilde uygulamıştır. Bunu yaparken de Abbasî, İran, Arap ve Gazneli, Samanî ve Karahanlı gibi devletlerin teşkilâtlarından faydalanma yoluna gitmiştir.²⁸² Selçuklu devlet teşkilâtı Sultan Melikşah döneminde Nizâmülmülk'ün de önemli çalışmalarıyla mükemmel bir şekil alarak dönemin zirvesine yükselmiştir. Bilimsel ve kültürel

²⁷⁷ Yazıcı, a.g.e., 324-325.

²⁷⁸ Sergey Grigoreviç Agacanov, Selçuklular, çev. Ekber N. Necef-Ahmet R. Annaberdiyev, İstanbul, 2006, s. 156-158; Kafesoğlu, Selçuklu Tarihi, s. 142.

²⁷⁹ Kafesoğlu, Sultan Melikşah, s. 130; Yazıcı, a.g.e., s. 293; Alptekin, a.g.m., s. 184.

²⁸⁰ İlber Ortaylı, Türkiye Teşkilât ve İdare Tarihi, 3. baskı, Ankara, 2008, s. 101.

²⁸¹ Yazıcı, a.g.e., s. 293.

²⁸² Uluçay, İlk Müslüman Türk Devletleri, s. 183; Kafesoğlu, Türk Milli Kültürü, s. 352; Alptekin, a.g.m., s. 184.

faaliyetler bu dönemde zirveye ulaşmış ve bu dönemde güçlü bir devlet teşkilâtı oluşturulmuştur.²⁸³

Nizâmülmülk, yapmış olduğu çalışmalar ile devletin bürokratik yapısını düzene sokmuş ve devletin istikrarı için çok çalışmıştır. Onun vezirlik dönemi boyunca devletin karışık ve kollara ayrılmış yönetim sistemi bir araya getirilerek sistemli bir hale getirilmiştir. Bu dönemde sivil, askerî ve diğer divanlar düzene sokulmuş ve hâkimiyet merkezi organları güçlendirilerek sistemli bir yapıya dönüştürülmüştür. Bunun yanı sıra maaş ve arazi alan daimi ordu önemli ölçüde kurumlaşmıştır. Nizâmülmülk ile birlikte devlet idaresinin temellerini pekiştiren önemli reformlar gerçekleştirilmiştir.²⁸⁴ Bu gelişmeler ile Selçukluların devlet felsefesinin âdetâ Nizâmülmülk tarafından belirlendiğini ve onun çalışmalarıyla birlikte devletin yönetim sisteminin de şekillendiğini söyleyebiliriz. Çünkü o, Selçuklu Devleti'nin saray teşkilatını ve büyük divanını kurmuş olup, dini ve örfî kanunlara uygun mahkemeleri meydana getirmiş, yine eyaletlerde de birçok kurum tesis etmiş ve onun tarafından meydana getirilen bu idari teşkilatlanma sonraki dönemlerde gelen hemen hemen bütün İslam-Türk devletlerinde, birtakım değişiklikler ile devam ettirilmiştir.²⁸⁵

Devleti yeniden yapılandırmanın ve sistemli bir teşkilat yapısı kurmasının yanında birçok işler başarmış olan Nizâmülmülk'ün anılmaya değer önemli işleri olmuştur. Bunların başında, İslam dünyasında ilk kez örgütlenmiş yükseköğretim alanında eğitim veren medreseleri kurmuş olması gelmektedir. Bu medreselerin en önemlisi Bağdat'ta 1065-67 yılları arasında açılarak eğitim vermeye başlayan ilk Nizamiye Medresesi'dir. Bunu takip eden diğer medreseler ise İsfahan, Nişabur, Musul, Basra ve Tus gibi ülkenin çeşitli merkezlerinde kurulmuştur.²⁸⁶ Selçuklulardan önceki devletlerde medreseler daha ziyade özel şahıslar tarafından kurulmakta iken, Nizâmülmülk zamanında kurulan Nizamiye medreseleri; devlet adamları ve yöneticiler devletin imkânları ile kurulmuştur. Bu da eğitim ve öğretim açısından son derece olumlu bir gelişme olmuştur. Çünkü o dönemde şahısların bir yere destek vermesi uzun ömürlü olmamakta ve kısa sürede eserler yok olmaktadır, devletin ya da devlet

²⁸³ Ayhan Afşin Ünal, "İbnü'l-Esir'in el-Kamil fi't-Tarih İsimli Kaynak Eserinin Selçuklu Kültür ve Medeniyeti Bakımından Bir Değerlendirmesi" Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 8, Kayseri, 1999, s. 117.

²⁸⁴ Agacanov, a.g.e., 158.

²⁸⁵ Kafesoğlu, "Nizâmülmülk" mad., İslam Ansiklopedisi, s. 330.

²⁸⁶ Canatan, a.g.m., s. 197.

adamlarının bir yere destek vermesi ise çok farklı olmaktadır. Ayrıca gerek maddi anlamda, gerekse diğer alanlarda olsun, devletin desteği her zaman şahısların desteğinden daha faydalı ve daha etkili olmaktadır. Bu yüzden Nizamiye medreseleri kısa zaman içerisinde büyük bir ilerleme kat etmiş ve bu medreseler gerçekleştirdikleri faaliyetlerle Selçukluların ilim seviyesini yükseltilmesine imkân sağlamışlardır.²⁸⁷

Nizamiye Medreseleri, İslam eğitim sistemine yeni yaklaşımlar getirmekle birlikte bu medreselerde uygulanan eğitim sistemi ile dini ilimler gelişmiş, âlimlere verilen değer artmıştır. Yetiştirdiği öğrenciler devlete ve insanlığa faydalı olmuştur. Bu öğrencilerden biri de İmam Gazali'dir. Nizamiye Medreseleri sosyal düzeni sağlamaya yardımcı olmuş ve bunun yanında vasıflı idareciler yetiştirmiştir. Bu medreselerde yoksul öğrencilerin de eğitim görmesi sağlanarak, eğitimde fırsat eşitliği getirilmiştir. Bugün eğitim sisteminde uygulanan ders geçme ve kredi sisteminin başlangıcı o dönem Nizamiye Medreseleriyle kurumlaşmış ve yaygınlaşmıştır.²⁸⁸ Bununla birlikte; Bağdat Nizamiye medresesinin ders konuları ve programları örnek alınarak başta Osmanlılar olmak üzere bütün İslâm dünyasında takip edilerek uygulanmıştır.²⁸⁹ Ayrıca Nizamiye Medreseleri, sistemli bir şekilde kurulmuş olan ilk üniversiteler arasına girerek tarihe geçmiştir. Medresede yetişen âlimlerin yaymış olduğu fikirleri yüzyıllarca İslam Dünyası'nı etkisi altına almış ve tabir-i caizse, Müslümanların gelecek dönemlerini ve medeniyetlerini Nizamiye geleneği şekillendirmiştir.²⁹⁰

Nizâmülmülk'ün Büyük Selçuklu Devleti ve birçok Türk devletine katkıda bulunmuş olduğu bir diğer alan ise; Osmanlı İmparatorluğu tarafından da uygulanan askeri "iktâ" sistemidir. Bu sistem ile birlikte, önceki dönemlerde Türk boylarının katılımıyla oluşturulan aşirete dayalı ordu düzeni, ülke sınırlarının genişlemesiyle, yerini maaş alan düzenli orduya ve topraklı (tımarlı) askerlere bırakmıştır.²⁹¹ Nizâmülmülk'ün getirmiş olduğu bu askeri iktâ sistemi daha önce de var olmasına karşın o; bunu devletçe tespit edilen belirli kurallara bağlamıştır. Onun zamanından önce hükümdarlar kimseye iktâ vermiyor, bunun yerine her bir askere, rütbesine göre

²⁸⁷ Özaydın, a.g.m., s. 191; Mehmet Altay Köymen, Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi, Alp Arslan ve Zamanı, s. 354; Atçeken-Bedirhan, a.g.e., s. 135.

²⁸⁸ Önalp, a.g.e., s. 83-84.

²⁸⁹ Alptekin, a.g.m., s. 209.

²⁹⁰ Biçer, a.g.m., s. 284.

²⁹¹ Canatan, a.g.m., s. 197.

yılda dört kez ihtiyaçları paralelinde, hazineden mal veriliyordu.²⁹² Büyük Selçuklu Sultanı Melikşah döneminden itibaren Nizâmülmülk'ün çalışmaları doğrultusunda iktâ sisteminde köklü bir değişikliğe gidilmiş ve bu değişiklik ile birlikte, önceki dönemlerde komutanlar ile yüksek devlet memurlarına verilen topraklar, bundan böyle hassa askerlerine maaş karşılığı olarak verilmeye başlanmıştır.²⁹³ Melikşah'ın hükümdarlığının ikinci yılından başlayarak uygulanan askeri iktâ sistemi on beşinci yılından sonra tüm ülkede yaygınlaşmıştır.

Nizâmülmülk, ülke topraklarının üzerinde belirsizliğin hüküm sürdüğü, tahsilâtın tam olarak yapılamadığı o dönemde getirmiş olduğu sistemle birlikte, toprakları askerler arasında bölmüş ve bunun neticesinde de üretimde büyük bir artış meydana gelmiştir.²⁹⁴ Bu sistem sayesinde bir yandan kalabalık orduların ihtiyaçları devlete yük olmadan temin edilmeye başlanmış, öte yandan da iktâ sahibinin kendi gelirini artırmaya çalışmalarının bir sonucu olarak memleket imar edilmiş ve üretimde de artış meydana gelmiştir. İktâ sahipleri yanlarında belirli sayılarda asker beslemek ve bölgenin imarına katkıda bulunmak durumunda oldukları için memleket kısa sürede mamur hale gelmiş ve askerler mesul oldukları toprağa daha iyi bakmaya başlamış ve ülkenin kalkınmasında rol oynamışlardır.²⁹⁵ Bununla birlikte Nizâmülmülk, bu sisteme getirmiş olduğu yenilikler ile iktâ sahiplerini hükümdara karşı her zaman sorumlu hale getirmiş ve iktâ arazisi üzerindeki halkın haksızlığa uğramasına engel olmuş, böylece iktâ toprakları hem devlete, hem sahiplerine, hem de halka faydalı olan bir sistemin parçası haline getirilmiştir.²⁹⁶

Nizâmülmülk'ün Büyük Selçuklu Devleti ve Türk devletleri tarihine katkı sağlamış olduğu bir diğer alan ise astronomi alanında olmuştur. Sultan Melikşah döneminde kurulan bir gözlem evinde, aralarında Nizâmülmülk ve Ömer Hayyâm'ın da bulunduğu astronomi ve takvimin ıslahıyla ilgili çalışmaları neticesinde, "Celali Takvimi" denilen yepyeni bir takvim sistemi oluşturulmuş ve bu takvim Selçuklular tarafından uzun yıllar boyunca kullanılmıştır. Hatta onun katkılarıyla ortaya çıkarılan bu

²⁹² Nizâmülmülk, *Siyâsetname*, çev. Mehmet Topkaya, s. 153; Köprülü, a.g.e., s. 222.

²⁹³ Tabakoğlu, a.g.e., s. 87; Kazıcı, a.g.e., s. 469; Avcı v.d., a.g.e., s. 78; Atçeken, Bedirhan, a.g.e., s. 70, 96.

²⁹⁴ Kucur, "İktâ", s. 47.

²⁹⁵ Cahen, *İslâmiyet (Doğuşundan Osmanlı Devletinin Kuruluşuna Kadar)*, s. 238; Yazıcı, a.g.e., s. 309; Uluçay, *İlk Müslüman Türk Devletleri*, s. 271; Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, s. 371.

²⁹⁶ Kafesoğlu, "Nizâmülmülk" mad., *İslam Ansiklopedisi*, s. 332.

takvim hakkında modern bir astronom, “bizim bugün kullandıklarımızdan daha ince, daha dakik” diye bahsetmektedir.²⁹⁷

Bunların yanı sıra Nizâmülmülk eserinde, ülkenin birimlerine adaleti temsil edecek kadıların atanması, hatip ve imamların atanması ve zabıtalara atanmasını ögütlemektedir. Ayrıca eserinin beşinci faslında bu görevlilerin yerlerinin iki yılda bir değişmesi gerektiğini vurgulamış ve bunun rüşvet ve yolsuzluğun engellenmesinde önemli bir düzenleme olduğunu ifade etmiştir.²⁹⁸ Bu gibi önemli makamlardaki görevlilerin yerlerinin iki yılda bir değişmesi günümüzde “rotasyon” olarak adlandırılmakta ve milli eğitim, ordu ve Emniyet Genel Müdürlüğü gibi bazı kamu kurum ve kuruluşlarında da kullanılmaktadır. Ayrıca Nizâmülmülk kadıların görevlerini rahatlıkla yapabilmeleri ve kararlarını kimseden çekinmeden verebilmeleri için; onların hükümdar tarafından korunmasının ve himaye edilmesinin gerektiğini ifade etmiştir. Nizâmülmülk bu düşüncesi ile günümüzde anayasalar aracılığıyla da güvence altına alınan mahkemelerin bağımsızlığı ve hâkimlik ve savcılık teminatını o dönemin şartlarına göre sağlamaya çalışmıştır:

“Bu anlamda bütün kadılar padişahın naipleridirler ve padişahın kadıları himaye etmesi lazımdır. Nişanlarını taşıdıklarından, halifesi ve memuru olduklarından ötürü hükümdarın onları himaye edip itibar ve mevkilerini saygın tutması gerekir.”²⁹⁹

Yine Nizâmülmülk, hükümdar ve halk arasındaki görüşmeyi belirli bir sraya koymuştur. Buna göre halka açık ziyaretlerde önce akrabalar, sonra ün sahibi olanlar ve mevki sahipleri, son olarak da sıradan halk ziyarete katılmalıdır. Hükümdar huzurunda, kulların ve hizmet erbaplarının da bir düzen ile durması gerekmekte ve buna göre önemli makamlardaki kişiler taht yakınındaki ilk alanda durmalı ve diğerleri de konumlarına göre tahta göre belli aralıklarla yerlerini almalı. Burada şunu vurgulamak gerekir ki Nizâmülmülk’ün bu düzenlemesi ile tıpkı bugün olduğu gibi resmi protokolda hiyerarşik bir yapı oluşturulmuştur.³⁰⁰ Yine Nizâmülmülk eserinde, devleti somut anlamda ifade eden bürokrasi üzerinde geniş olarak durmuş ve bu kurumu iyileştirmeye yönelik fikirler ileri sürmüştür. Bu konudaki düşüncelerinin çoğu,

²⁹⁷ Canatan, a.g.m., s. 197.

²⁹⁸ Nizâmülmülk, Siyâsetname, çev. Mehmet Topkaya, s. 63.

²⁹⁹ Nizâmülmülk, Siyasetnâme, çev. Mehmet Taha Ayar, s. 56.

³⁰⁰ Canatan, a.g.m., s. 208.

günümüz için hala geçerlidir. Nizâmülmülk, genel olarak bürokrasiyi dizginlenmesi gereken bir güç olarak kabul etmekte ve bürokrasinin halka yönelik baskıcı tutumunu bir sorun olarak algılamaktadır.³⁰¹

Son olarak din ve devlet, Nizâmülmülk’e göre “iki kardeş” gibidirler. Hükümdar dinî emirleri çok iyi öğrenmelidir çünkü ona göre hükümdarın dini bilmesi onun daha doğru ve âdil kararlar almasına yardımcı olacaktır. Bu öğüt ve tavsiyeler ışığında Nizâmülmülk, güçlü ve dinle uyumlu bir siyaset ve devlet anlayışı ile eserini yazmıştır. Türk devlet geleneğine damgasını vurmuş olan Nizâmülmülk’ün devlet fikirlerinin izleri bugün hâlâ Türk devlet ve siyaset anlayışında ve kamu vicdanında hâkim bir görüş olarak devam etmektedir.³⁰²

³⁰¹ Canatan, a.g.m., s. 209.

³⁰² Canatan, a.g.m., s. 219.

SONUÇ

Nizâmülmülk, sahip olduğu bilgi birikimi, idarî tecrübe ve eseri Siyasetnâme’de ortaya koymuş olduğu devlet politikasıyla Büyük Selçuklu Devleti tarihinde önemli bir yere sahip olmuştur. O hem devlet yönetme anlayışı ile hem de eseri Siyasetnâme ile Büyük Selçuklu Devleti ve Selçuklular üzerinde çok önemli gelişmelere ve yeniliklere imza atmıştır. Onun devlet teşkilâtında ve idarî, askerî, eğitim ve ekonomik alanlarda yaptığı yenilikler ve aldığı önlemler daha sonraki İslâm devletleri için önemli bir model teşkil etmiştir.

Nizâmülmülk, Sultan Melikşah’ın isteği üzerine kaleme almış olduğu eseri Siyasetnâme ile kendi devrinde devlet yönetimlerinde gördüğü eksiklikleri ve mükemmel bir yönetimin hangi ilke ve esaslar ile gerçekleştirilebileceğini ortaya koymuştur. Nizâmülmülk eserinde aynı zamanda adil hükümdar ve yönetimin nasıl olması gerektiğini de vurgulamış ve Selçuklu yönetim anlayışına bu alanda önemli katkıda bulunmuştur. Yine o, eserinde bilgi birikimini ve devlet yönetiminde sahip olduğu tecrübelerini öğüt şeklinde özel olarak Selçuklu hükümdarlarına, genel olarak da bütün devlet yöneticilerine anlatmaya çalışmıştır. Eserde konuların daha iyi anlaşılması ve bu konuların sıkıcı olmaması için de peygamber kıssalarından, Hz. Muhammed (s.a.v.)’in uygulamalarından, dört halife döneminden, diğer İslâm devletleri hükümdarlarının hayat hikâyelerinden örneklerle eseri anlaşılır ve akıcı hale getirmiştir.

Nizâmülmülk’ün Siyasetnâmesi, nasihatname türü eserler arasında önemli bir yere sahip ve benzeri zor bulunan bir eserdir. Eserin üzerinden asırlar geçmesine rağmen günümüzde dahi güncelliğini korumaktadır. Bu nedenle de eser zamana karşı varlığını sürdürme gücüne sahip ve ölümsüz eserler arasında yerini almıştır. Bunun yanı sıra Siyasetnâme, devlet ve toplum düzeninin aralıksız bir şekilde işleyişinin yapıtı olan kamu yönetimine ilişkin değişim ve dönüşümün referans kodlarının var olduğu yönetsel bir rapordur. Nizâmülmülk, eserinde hükümdarın devlet yönetiminde adalet, liyakat ve dürüstlük gibi ölçüleri kendisine kural olarak görmesini tavsiye etmiş ve başta devletin üst düzey yöneticileri olmak üzere taşrada dahi çalışan memurların görevlerini yerine getirirken hakka ve hukuka uygun bir şekilde yapmalarını öğütlemiştir. Öne sürmüş olduğu çözüm önerileri; hükümdar ve devlet yöneticilerinin dikkate almaları gereken, bürokrasinin en üst seviyesinden en alt düzeyine kadar tüm pozisyonlarını ilgilendiren, yönetsel yozlaşmayı engelleyici, tespit ve önlem endeksli kuralları içermektedir.

Nizâmülmülk Hükümdar'ı kamu düzeninin sağlanmasından adaletli bir yönetimin kurumsallaşmasına, halkın haksızlığa uğramalarının önünün kesilmesinden memurların denetimine kadar her alanda sorumlu tutmaktadır. O, eserinde devlet ve siyaset konusunda nasıl bir düşünceye sahip olduğunu açıkça ortaya koymuş ve her anlamda kendi çağının gerekliliklerine ve zihniyetine uygun olarak “güçlü” bir devlet tasarlamış, böylesi güçlü bir devleti kurmanın yolunun ise, dindar ve adil bir hükümdar ile iyi işleyen bir sivil ve askeri bürokrasiden geçtiğine inanmıştır. Ona göre; hükümdarın ülkenin ve devletin çıkarlarını koruyabilmek için iyi bir istihbarata sahip olmalı ve bürokrasinin dizginlerini elinde tutmalıdır. Devlet, öncelikli olarak ülkede huzur ve güveni sağlamalı, ayrıca bunu başarabilmek için ülkeyi baştan başa imar etmelidir. Nizâmülmülk'ün aklındaki devlet, sadece adil ve güçlü bir devlet değil, aynı zamanda “paternalist” bir devlettir. Yani ona göre hükümdar ya da devlet, halkın babasıdır. Baba, çocuklarına hizmet etmek ve çocuklar ise babaya itaat etmekle yükümlüdür. Bu bağlamda devlet, halk için bir ekmek ve iş kapısıdır. Eğer devlet ve sultan, halkın beklentilerine cevap veremezse, itibarı sarsılır ve neticede zor durumlara düşer.

Nizâmülmülk'ün Büyük Selçuklularda gerek devlet yönetiminde yaptığı uygulamaları ve gerekse de Siyasetnâme'de ortaya koyduğu devlet yönetme anlayışına yönelik düşünceleri son derece akla ve mantığa uygun bir yönetim sistemidir. Nizâmülmülk'ün pratik ve teorik olarak ortaya koyduğu düşünce sistemi ve uygulamalarının üzerinden bin yıldan fazla bir zaman dilimi geçmiştir. O dönemden günümüze kadar var olan pek çok devlet tarafından Nizâmülmülk 'ten ve eserinde dile getirmiş olduğu bilgilerden faydalanıldığını görmekteyiz. Bunlara örnek olarak Büyük Selçuklu Devleti'nin veliahtı olan Anadolu Selçuklu Devleti, Kirman Selçuklu Devleti, Suriye Selçuklu Devleti, Irak Selçuklu Devleti ve Osmanlı Devleti'ni örnek olarak verebiliriz. Tüm bu devletler var oldukları süre zarfından Nizâmülmülk ve onun Büyük Selçuklu Devleti'ne kazandırmış olduğu devlet yönetim anlayışından, celâli takviminden, iktâ sisteminden, istihbarat teşkilat yapısından, saray teşkilatlanmasından, nizamiye medreselerinden ve eğitim sistemi gibi pek çok alanda onun bırakmış olduğu bilgilerden ve eserinden faydalanmışlardır.

Son olarak çalışmadan elde edilen bilgilere de dayanılarak şu öneriler yapılabilir;

- Öncelikle şunu belirtmek gerekir ki, Nizâmülmülk'ün uygulamaları ve düşünceleri üzerinden asırlar geçmesine rağmen o dönemin şartlarına göre ileri sürmüş olduğu görüşlerin günümüzde dahi hala uygulanabilir nitelikte olduğu ifade edebilir. Onun görüşlerinden günümüzde de faydalanılması gerekir.
- Yine Nizâmülmülk'ün bilgi ve birikiminin, devlet yönetimi alanındaki görüşlerinin yer aldığı eseri Siyasetnâme'nin her devlet yöneticisi tarafından okunması gereken bir eser olduğu belirtilmeli, ayrıca kendi tarihî tecrübemiz içinde yaşanan olay ve olgular ile Nizâmülmülk gibi tarihi kişiliklerin her zaman kıymeti bilinmelidir.
- Bununla birlikte Nizâmülmülk'ün devlet yönetim anlayışı üzerine olan fikirlerinin analiz edilerek, onun kurmak istediği denetim, istihbarat ve devlet memurluğuna ilişkin düzen ve sisteminden, günümüzde nasıl faydalanılacağına ilişkin çalışmalar yapılmalıdır.
- Yine Nizâmülmülk'ün yönetim kademesi içerisinde hiyerarşik düzen ve kademe ilerlemesi üzerine fikirlerinden yararlanarak çalışmalar yapılmalıdır.
- Nizâmülmülk'ün eseri Siyasetnâme üzerinde daha yoğun bir çalışma ile onun eserinde ifade etmiş olduğu hükümdarın halkın herhangi bir sorunu olduğu zaman doğrudan görüşme sağlamasını ön gören fikirleri ve uygulamaları ışığında daha demokratik ve karşılıklı iletişime dayalı bir demokrasi modeli üzerinde çalışmalar yapılmalıdır.
- Son olarak günümüzde birçok alanda oluşmuş olan yanlış algılardan kurtularak, başka toplumların kültürlerini rol model almak yerine, Türk Kültürü'nden, Türk Tarihi'nin önemli karakterlerinden ve Türk Medeniyetinin engin birikiminden faydalanarak, tarihin önemli aktörlerinden olmak için durmadan çalışılmalı ve bilgi ve tecrübeleri geleceğe aktarmak adına daha çok çalışmalar yapılmalıdır.

KAYNAKÇA

- ADALIOĞLU Hasan Hüseyin, “Siyasetnâme”, *DİA*, İstanbul: 2009, ss. 304-306.
- AGACANOV Sergey Grigoreviç, *Selçuklular*, çev. Ekber N. Necef-Ahmet R. Annaberdiyev, İstanbul: 2006.
- AKIN İlhan, *Kamu Hukuku*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınevi, 1974.
- AKTAN Coşkun Can, “Siyasal Ahlak Sorunu ve Çözüm Önerileri”, *Siyasal Ahlak ve Siyasal Ahlaksızlık Kitabı*, Ankara: Bilgi Yayınevi, 1993, ss. 429-439.
- AKYÜZ Ünal, “Siyaset ve Ahlak”, *Yasama Dergisi*, Ankara: 2009, ss. 93-129.
- ALPTEKİN Coşkun, “Büyük Selçuklular”, *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, Ed.: Kenan Seyithanoğlu, I-XIV, İstanbul: 1989, VII, ss. 95-229.
- ALTINKAYA Selçuk Cüneyt, *Nizâmülmülk'te Meşruiyet*, (Yüksek Lisans Tezi), Kocaeli: Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2009.
- ANA Britannica, “Devlet”, c. 7, İstanbul: 1986-1987, s. 202.
- ARSLAN Mahmut, *Kutadgu Bilig'deki Toplum ve Devlet Anlayışı*, İstanbul: İÜ Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1987.
- ASIM Efendi, *Kâmus Tercümesi*, II, İstanbul: 1304.
- ATÇEKEN Zeki, BEDİRHAN Yaşar, *Selçuklu Müesseseleri ve Medeniyeti Tarihi*, Konya: Eğitim Yayınevi, 2012.
- AVCI Orhan v.d., *Selçuklular'dan Bugüne*, Ankara: Grafiker Yayınları, 2004.
- AVCIOĞLU Doğan, *Türklerin Tarihi*, I-V, İstanbul: 1990.
- AYDIN Hakkı, “İslâm Hukuku, Devlet ve Ahkâm-ı Sultaniyye İlişkisi”, *Cumhuriyet Üni. İlahiyat Fak. Dergisi*, V/2, Sivas: 2001, ss. 57-79.
- AYDIN Mehmet, *Ahlak mad.*, İA, TDV Yay., c. 2, İstanbul: 1989, s. 10.
- AYGÜN Veysel, *Kâşgarlı Mahmûd, Balasagunlu Yusuf ve Nizâmülmülk'e Göre Türk Ordusu*, (Yüksek Lisans Tezi), Ankara: Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2006.

- BAYBURTLUGİL Nurettin, *Nizâmülmülk*, Siyasetnâme Türkçesi, Dergâh Yay., 1. Baskı, İstanbul: 1981.
- BİÇER Bekir, “Kuruluş Devrinde Nizamiye Medreselerinin Müderrisleri”, *Tarih Okulu Dergisi*, 16, 2013, ss. 263-287.
- CAHEN Claude, *Osmanlılardan Önce Anadolu’da Türkler*, çev. Yıldız Moran, İstanbul: E yayınları, 1979.
- CAHEN Claude, *İslâmiyet (Doğuşundan Osmanlı Devletinin Kuruluşuna Kadar)*, çev. Esat Nermi Erendor, 1. Baskı, Ankara: 1990.
- CANATAN Kadir, “Geleneksel Siyaset ve Devlet Felsefesinin Bir Yorumu Olarak Siyasetnâme - Büyük Devlet Adamı Nizâmülmülk’ün Devlet ve Siyaset Anlayışı Üzerine”, *Literature and History of Turkish or Turkic*, 4/7, 2009, ss. 194-220.
- CANATAN Kadir, *İslâm Siyaset Düşüncesi ve Siyasetnâme Geleneği*, İstanbul: 2014.
- CUVEYNÎ Alaadin Ata Melik, *Tarih-i Cihan Güşâ*, çev. Mürsel Öztürk, I-III, 1. baskı, Ankara: 1988.
- ÇAĞIL Orhan Münir, “Immanuel Kant’a Göre Devletin ve Devletlerarası Münasebetlerin Felsefi Esasları”, *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası*, İstanbul: 1951, ss. 816-846.
- ÇAĞRICI Mustafa, *Ahlak mad.*, İA, TDV Yay., c. 2, İstanbul: 1989, s. 1.
- DAVUTOĞLU Ahmet, “Devlet”, *İslam Ansiklopedisi*, c. 9, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1994, ss. 234-240.
- DEVELLİOĞLU Ferid, *Osmanlıca-Türkçe Alfabetik Lûgat*, Ankara: 1997.
- DİVİTÇİOĞLU Sencer, *Oğuz’dan Selçuklu’ya (Boy, Konat ve Devlet)*, 4. Baskı, Ankara: 2005.
- DURKHEİM Emile, *Meslek Ahlâkı*, çev. Mehmet Karasan, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1986.
- EL-BUNDÂRÎ, *Zübdetü’n-Nusre ve Nuhbetü’l-Usre (Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi)*, çev. Kıvameddin Burslan, İstanbul: 1943.
- ERGİN Muharrem v.d., *Orhun Abideleri*, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1970.

- ERTUĞRUL Ali, “Bir Kaynak Olarak Nizamü'l-Mülk'ün Siyâsetnâme'si”, *Türkler*, c. 5, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002, ss. 271-278.
- FARABİ, *Fususü'l-Medeni*, çev.: Hanefi Özcan, İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 2005.
- FAZLULLAH Reşîdüddin, *Cami'ü't-Tevârih (Selçuklu Devleti)*, çev. Erkan Göksu-H. Hüseyin Güneş, 2. baskı, İstanbul: 2011.
- GABAİN Annemarie Von, *Alttürkische Grammatik*, çev. Mehmet Akalın, Ankara: Türk Dil Kurumları Yayınları, 1987.
- GELİŞLİ Yücel, “On Dokuzuncu Yüzyılda (Osmanlı Devleti'nin) Bağdat ve Yemen Vilayetlerinde Medreselerin Açılma Gerekçelerine İlişkin İki Belge”, *Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi*, XXV-2, Ankara: 2005, ss. 83-113.
- GÖMEÇ Saadettin, *Kök Türk Tarihi*, Ankara: Türk Kültür ve Sanatları Ortak Yönetimi Yayınları, 1997.
- GÖZLER Kemal, *Devletin Genel Teorisi*, Bursa: Ekin Kitabevi Yayınları, 2007.
- GÖZÜBÜYÜK, A. Şeref, *Anayasa Hukuku*, Ankara: Turhan Kitabevi, 1998.
- GÜNGÖR Erol, *Tarihte Türkler*, 5.Basım, İstanbul: Ötüken Yayınları, 1995.
- HÜSEYNÎ Sadruddin Ebûl- Hasan Ali b. Nasır b. Ali, *Ahbârü'd-Devleti's Selçukiye*, çev. Necati Lugal, Ankara: 1943.
- İBNÜ'L-ADİM, *Bugyetü't Taleb fi Tarihi Haleb, Biyografilerle Selçuklular Tarihi(Seçmeler)*, çev. Ali Sevim, Ankara: 1982.
- İBNÜ'L-CEVZÎ, *El-Muntazam Fi Tarihi'l-Mülük Ve'l-Ümem*, c. IX, Beyrut: 1995.
- İNALCIK Halil, *Osmanlı'da Devlet Hukuk Adalet*, İstanbul: Eren Yayınları, 2000.
- İSLAM TARİHİ ANSİKLOPEDİSİ, İstanbul: Türkiye Gazetesi Yayınları, 1990.
- KAFESOĞLU İbrahim, *Büyük Selçuklu Veziri Nizamü'l-Mülk'ün Eseri Siyasetnâme ve Türkçe Tercümesi*, Türkiyat Mecmuası, c.XII, İstanbul: 1955.
- KAFESOĞLU İbrahim, “Kutadgu Bilig ve Kültür Tarihimizdeki Yeri”, *Tarih Enstitüsü Dergisi*, S. 1, İstanbul: 1970, ss. 20-27.
- KAFESOĞLU İbrahim, *Selçuklu Tarihi*, İstanbul: MEB Yayınları, 1972.

- KAFESOĞLU İbrahim, *Sultan Melikşah*, İstanbul: Başbakanlık Kültür Müsteşarlığı Kültür Yayınları, 1973.
- KAFESOĞLU İbrahim, “Nizâmülmülk” mad., *İslam Ansiklopedisi*, c.9, MEB, İstanbul: 1988, ss. 333.
- KAFESOĞLU İbrahim, *Türk Milli Kültürü*, İstanbul: Ötüken Yayınları, 1996.
- KAPANİ Münci, *Politika Bilimine Giriş*, Ankara: Bilgi Yayınevi, 2011.
- KAŞGARLI Mahmud, *Divan-ı Lügâti't-Türk*, c. I, 48, 106, 354, II, 10, 25, 238, III, 21, 123, 221 vb, Terc. Besim Atalay, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1939, 1941.
- KAŞIKÇI Osman, “Eski Türklerde Devlet Başkanlığı-Hakanlık”, *Türkler*, c. 2, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002, ss. 888-893.
- KAZICI Ziya, *İslâm Medeniyeti ve Müesseseleri Tarihi*, 13. Baskı, İstanbul: 2014.
- KOCA Salim, “Eski Türklerde Devlet Geleneği ve Teşkilatı”, *Türkler*, c. 2, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002, ss. 823-844.
- KOCA Salim, “İlk Müslüman Türk Devletlerinde Teşkilât”, *Türkler*, c. 5, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002 ss. 147-162.
- KOCA Salim, “Sir Derya (Ceyhun) Boylarından Anadolu’ya: Oğuzlar (Türkmenler)”, *Türkler*, c. 4, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002, ss. 529-551.
- KOCA Salim, “Selçuklu İktidarının Belirlenmesinde Rol Oynayan Güçler ve Melikşah’ın Büyük Selçuklu Tahtına Çıkışı”, *Selçuklu Devri Türk Tarihinin Temel Meseleleri*, Ankara: 2011, ss. 9-33.
- KÖMÜRCÜOĞLU Mustafa, Şeyma KÖMÜRCÜOĞLU, “Güç ve Adâlet Arasında Bir Devlet Adamı: Nizâmülmülk ve Siyasetnâmesi”, *İlem Yıllık*, 4, İstanbul: 2009, ss. 43-66.
- KÖPRÜLÜ M. Fuat, *Bizans Müesseselerinin Osmanlı Müesseselerine Katkısı*, İstanbul: 1931.
- KÖSE Hızır Murat, *Siyaset mad.*, İA, TDV, c. 37, İstanbul: 2009.
- KÖSEOĞLU Nevzat, *Devlet, Eski Türklerde İslam’da ve Osmanlı’da*, İstanbul: Ötüken Yayınları, 1997.

- KÖYMEN Mehmet Altay, *Alp Arslan Zamanı Selçuklu Saray Teşkilâtı ve Hayatı*, Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1968.
- KÖYMEN Mehmet Altay, “Alparslan Zamanı Selçuklu Kültür Müesseseleri”, *Selçuklu Devleti Araştırmaları Dergisi*, Ankara: 1975 ss. 75-125.
- KÖYMEN Mehmet Altay, *Tuğrul Bey ve Zamanı*, *Kültür Bakanlığı Yayınları*, İstanbul: 1976.
- KÖYMEN Mehmet Altay, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi, Kuruluş Devri*, c. I, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1979.
- KÖYMEN Mehmet Altay, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi, Alp Arslan ve Zamanı*, c. III, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1979.
- KÖYMEN Mehmet Altay, “Büyük Selçuklu Veziri Nizâmülmülk ve Tarihi Rolü”, *Türkler*, c.5, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002, ss. 265-270.
- KUCUR Sadi S., “İktâ”, *DİA*, c. XXII, İstanbul: 2000, ss. 47-49.
- KUCUR Sadi S., “Nizâmülmülk’ün Siyasetnâmesinde Selçuklu Devlet Teşkilâtı Açısından Bir Bakış: Emîr-i Hares ve Emîr-i Dâd”, *Türklük Araştırmaları Dergisi*, 12, İstanbul: 2002, ss. 41-72.
- MEMİŞ Ekrem, *Türk Kültür Tarihi*, Konya: Çizgi Kitabevi Yayınları, 2008.
- MENEKŞE Ömer, “İslam Düşünce Tarihinde Devlet Anlayışı: Maverdi ve Nizâmülmülk Örneği”, *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, Sayı: 3, 2005, ss. 193-211.
- MERÇİL Erdoğan, *Müslüman Türk Devletleri Tarihi*, Ankara: TTK, 1993.
- MERÇİL Erdoğan, “Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi”, *Türkler*, c. 4, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002, ss. 597-633.
- MERÇİL Erdoğan, *Selçuklular’da Hükümdarlık Alâmetleri*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2007.
- MERÇİL Erdoğan, *Büyük Selçuklu Devleti*, 2. baskı, Ankara: Nobel Yayınları, 2008.
- MERÇİL Erdoğan, *Selçuklularda Saraylar ve Saray Teşkilatı*, İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları, 2011.

- MUTÇALI Serdar, *El-Mu'cemul Arabiyil Hadis (Arapça-Türkçe Sözlük)*, İstanbul: 1995.
- NİYAZİ Mehmet, *Türk Devlet Felsefesi*, İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2001.
- NİZÂMÜLMÜLK, *Siyâsetname*, çev. Mehmet Altay Köymen, İstanbul: Kültür Bakanlığı Yayınları Gençlik Basımevi, 1990.
- NİZÂMÜLMÜLK, *Siyasetnâme*, çev. Mehmet Taha Ayar, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2009.
- NİZÂMÜLMÜLK, *Siyâsetname*, çev. Mehmet Topkaya, Ankara: Nilüfer Yayıncılık, 2014.
- OCAK Ahmet, "Nizâmiye Medreseleri ve Büyük Selçuklularda Eğitim", *Türkler*, c. 5, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002, ss. 721-727.
- ORTAYLI İlber, *Türkiye Teşkilât ve İdare Tarihi*, 3. baskı, Ankara: 2008.
- ÖGEL Bahaeddin, *Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, c. II, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi 1971.
- ÖGEL Bahaeddin, *Türklerde Devlet Anlayışı*, Ankara: 1982.
- ÖNALP Gökbörü, *Machiavelli ve Nizâmülmülk'ün Siyaset Anlayışlarının Karşılaştırılması*, (Yüksek Lisans Tezi), Ardahan: Ardahan Üniversitesi Sosyal Bilimler Üniversitesi, 2016.
- ÖNDER Özgür, *Yönetimde Adalet ve Saadet*, 2. Baskı, İstanbul: 2014.
- ÖNGÜL Ali, *Selçuklular Tarihi-I*, Manisa: Çamlıca Basım Yayın, 2007.
- ÖNLER Zafer, "Kutadgu Bilig'de İktidar Kavramı ve Siyaset Anlayışı", *Türkler*, c. 3, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002, ss. 179-186.
- ÖZAYDIN Abdülkerim, *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, (Redak: H. Dursun Yıldız), c. VIII, İstanbul: 1992.
- ÖZAYDIN Abdülkerim, *Sultan Berkıyaruk Devri Selçuklu Tarihi (485-498/1092-1104)*, İstanbul: İÜ Edebiyat Fakültesi Yayınları, 2001.
- ÖZAYDIN Abdülkerim, "Nizâmülmülk", *DİA*, İstanbul: 2007 ss. 194-196.
- ÖZAYDIN Abdülkerim, "Nizamiye Medresesi", *DİA*, XXXIII, İstanbul: 2007, ss. 188-191.

- ÖZDEMİR Mehmed Niyazi, *Türk Devlet Felsefesi*, İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2010.
- ÖZMEN Alper, “Siyasetnâme’de Yönetim Felsefesi”, *Gümüşhane Üniversitesi Sosyal Bilimler Elektronik Dergisi*, Gümüşhane: 2014, ss. 203-218.
- PARMAKSIZOĞLU İsmet, “Nizâmülmülk”, *Türk Ansiklopedisi*, c. 25, Ankara: 1977, ss. 299-301.
- PEHLİVANLI Hamit, “Eski Türkler ve Selçuklularda İstihbaratçılık”, *Türkler*, c. 5, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002, ss. 279-285.
- POGGİ Gionfranco, *Çağdaş Devletin Gelişimi*, çev. Şule Kut-Binnaz Toprak, İstanbul: Hürriyet Vakfı Yayınları, 1991.
- SEVİM Ali, Erdoğan MERÇİL, *Selçuklu Devletleri Tarihi Siyaset, Teşkilat ve Kültür*, XXIV. Dizi-S.19, Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1995.
- SEZER Özcan, Ali Osman SEZER, “Devlet Yönetimi Teorisi Olarak Nizamü’l-Mülk’ün Siyasetnâmesi Çerçevesinde Adalet ve Meşruiyet”, *1. Türk İslam Siyasi Düşüncesi Kongresi Bildiriler Kitabı*, Aksaray: 2015, ss. 511-527.
- SÜMER Faruk, *Oğuzlar (Türkmenler)*, Ankara: Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yayınları, 1972.
- ŞAHİN Muhammet, *Türk Tarihi ve Kültürü*, Ankara: Okutman Yayıncılık, 2010.
- ŞAPOLYO Enver Behnan, *Selçuklu İmparatorluğu Tarihi*, Ankara: Güven Matbaası, 1972.
- ŞENEL Alâeddin, “Siyasal Ahlak Kapsamı-Açmazları-Tipolojisi”, *Siyasal Ahlak ve Siyasal Ahlaksızlık Kitabı*, Ankara: Bilgi Yayınevi, 1993, ss. 258-272.
- TABAKOĞLU Ahmet, *Türkiye İktisat Tarihi*, 9. baskı, İstanbul: 2009.
- TANERİ Aydın, “Büyük Selçuklu İmparatorluğunda Vezirlik”, *TAD*, c. 5, Ankara: 1967, ss. 7-73.
- TANERİ Aydın, “Büyük Selçuklular’da Divan”, *DİA*, IX, İstanbul: 1994, ss. 383-385.
- TEPE Harun, *Siyaset Felsefesi I*, 1. Baskı, Eskişehir: Anadolu Üni. Yay., 2011.
- TURAN Osman, “Türkler ve İslamiyet”, *DTCFD*, c. IV, Ankara: 1946, ss. 459-482.

- TURAN Osman, *Selçuklular Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti*, İstanbul: Turan Neşriyat Yurdu Yayınları, 1969.
- TURAN Osman, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, İstanbul: Turan Neşriyat Yurdu Yayınları, 1971.
- TURAN Osman, *Selçuklular Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti*, İstanbul: Ötüken Yayınları, 2003.
- TÜRK DİLİ VE EDEBİYATI ANSİKLOPEDİSİ, “Siyasetnâme”, c. 8, İstanbul: 1998.
- ULUÇAY M. Çağatay, *Tarih Ansiklopedisi*, İstanbul: 1961.
- ULUÇAY M. Çağatay, *İlk Müslüman Türk Devletleri*, Ankara: 1975.
- USTA Aydın, *Türklerin İslâmlaşma Serüveni (Samanîler)*, 2. Baskı, İstanbul: 2013.
- UYANIK Mevlüt, *Sivil İtaatsizlik Eylemleri ve Dini Değerler*, 1. Basım, Ankara: Elis Yayınları, 2010.
- UZUNÇARŞILI İsmail Hakkı, *Osmanlı Devleti Teşkilatına Medhal*, 3. Baskı, Ankara: TTK, 1984.
- ÜNAL Ayhan Afşin, “İbnü'l-Esir'in el-Kamil fi't-Tarih İsimli Kaynak Eserinin Selçuklu Kültür ve Medeniyeti Bakımından Bir Değerlendirmesi” *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 8, Kayseri: 1999, ss. 115-122.
- YAZICI Nesimi, *İlk Türk-İslâm Devletleri Tarihi*, Ankara: Diyanet Vakfı Yayınları, 2002.
- YEŞİL Abdullah, “Doğu ve Batı Yönetim Bilimi Düşüncesinin Öncüleri Machiavelli ve Nizâmülmülk Örneği”, (Yüksek Lisans Tezi), İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1996.
- VURAL Mehmet, *İslam Felsefesi Sözlüğü*, 2. Basım, Ankara: Elis Yayınları, 2011
- WEBER Max, *Sosyoloji Yazıları*, çev. Taha Parla, İstanbul: Hürriyet Vakfı Yayınları, 1993.

BURSA ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ

TEZ ÇOĞALTMA VE ELEKTRONİK YAYIMLAMA İZİN FORMU

Yazar Adı Soyadı	FURKAN KAYA
Tez Adı	Nizâmülmülk ve Siyasetnâme Kapsamında Türk Siyasal Ahlakı ve Yönetim Anlayışı
Enstitü	Sosyal Bilimler Enstitüsü
Anabilim Dalı	Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi
Tez Türü	Yüksek Lisans
Tez Danışman(lar)ı	Prof. Dr. Bekir PARLAK
Çoğaltma (Fotokopi Çekim) İzni Kısıtlama	☐ Patent Kısıt (2 yıl) ☐ Genel Kısıt (6 ay) ☒ Tezimin elektronik ortamda yayımlanmasına izin veriyorum.

Hazırlamış olduğum tezimin belirttiğim hususlar dikkate alınarak, fikri mülkiyet haklarım saklı kalmak üzere Bursa Uludağ Üniversitesi Kütüphane ve Dokümantasyon Daire Başkanlığı tarafından hizmete sunulmasına izin verdiğimi beyan ederim.

Tarih : 05/07/2019

İmza :

